

DUURZAAMHEIDSONDERZOEK IN DE SPIEGEL

Thomas Block &
Gert Goeminne (red.)

Duurzaamheidsonderzoek in de spiegel

Reflecties op het raakvlak tussen
kennis en engagement

ACADEMIA PRESS
GENT

© Academia Press
Eekhout 2 B-9000 Gent
Tel 09 233 80 88 Fax 09 233 14 09
info@academiapress.be www.academiapress.be

De publicaties van Academia Press worden verdeeld door:

Vormgeving: www.intertext.be
Cover: Studio Eyal & Myrthe

Thomas Block & Gert Goeminne (red.)
Duurzaamheidsonderzoek in de spiegel
Reflecties op het raakvlak tussen kennis en engagement
Gent, Academia Press, 2014, 228 pp.

ISBN 978 90 382 2365 0
D 2014 4804 151
NUR 940
U 2229

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgeverij.

De uitgever heeft getracht om alle rechthebbenden op copyright van de illustraties te bereiken. In de meeste gevallen is hij daar ook in geslaagd. De rechthebbenden die zouden vaststellen dat er buiten hun medeweten illustraties gereproduceerd werden, worden verzocht om contact op te nemen met de uitgever.

Inhoud

Reflecteren over duurzaamheidsonderzoek: inhoud en vorm	9
<i>Thomas Block & Gert Goeminne</i>	
Inhoud: hoe omgaan met normativiteit en onzekerheid?	9
Vorm: korte essays	10
Duurzame ontwikkeling in beleidsdiscours: praktische en normatieve obstakels voor vergelijkend beleidsonderzoek	13
<i>Sander Happaerts</i>	
Duurzame ontwikkeling onderzoeken: willen, maar niet kunnen	13
Vergelijken van duurzameontwikkelingsbeleid: appels en peren?	14
Framing als deel van de beleidsinhoud	17
Discussie	22
Natuur als norm of als politiek object? Contestatie, reflectie en kritiek in duurzaamheidsdiscours in Vlaanderen	27
<i>Anneleen Kenis</i>	
Inleiding	27
De natuur als norm	28
De vlucht van de 'natuur'	34
Socio-ecologische assemblages?	36
De natuur als politiek object	38
Waar staat de duurzaamheidsonderzoeker?	42
Sociaal werk en duurzame ontwikkeling: van doelstelling naar analyse	51
<i>Maria Bouverne-De Bie, Griet Roets & Rudi Roose</i>	

Inleiding	51
Van doelstelling ...	52
... via een concreet voorbeeld: 'ecologisch' sociaal werk en energiearmoede	53
... naar analyse	54
Een concrete analyse: meer nieuwe vragen dan antwoorden?	55
Een participatieve onderzoeksbenadering	59
Normativiteit	61
Complexiteit	62
Onzekerheid	65
Besluit	67

Duurzaamheidsbeoordeling in Noord en Zuid: wie, wat, hoe en waarom?

71

Jean Hugé, Maarten Van Opstal & Tom Waas

Inleiding	71
Duurzame ontwikkeling als containerbegrip?	72
De interpretatieve uitdaging van duurzame ontwikkeling door de ogen van de onderzoeker	75
Duurzaamheidsbeoordeling in de praktijk	78
Interpretatie van duurzame ontwikkeling in Noord en Zuid: een cultureel perspectief	83
Welke rol voor de onderzoeker?	86

Hoe groot is de impact van methodologische keuzes bij welvaartsmeting?

91

Brent Bleys

Voorbij het bbp: output vs. welvaart	91
De Index of Sustainable Economic Welfare	95
Kosten, baten en defensieve uitgaven	97
Waarderingsmethodes	98
Sensitiviteitsanalyse	100
De ISEW en beleid	102
Het 'Beyond GDP'-debat	104

Is de 'Stadsmonitor voor Duurzame Steden' gelukt? Over de (on)mogelijkheid om complexiteit en normativiteit te verenigen

107

Thomas Block, Jo Van Assche & Gert Goeminne

De duurzaamheidsbarometer die Stadsmonitor heet	107
Als het doel complex en naïef is	109
Complexiteit ontrafeld, normativiteit uitgevlakt?	112
Van visie naar indicatoren	120
Ter uitleiding: pardon	122

It's positivism, stupid! Over duurzaamheidsonderzoek en de drang naar rationaliteit	127
<i>Maarten Crivits</i>	
Engagement en rationaliteit van de duurzaamheids- onderzoeker	128
Waarden en wetenschap	
Habermas' positivistisch rationaliteitscontinuüm en het scenariodenken	130
Scenario's	136
Transitie in onderzoek? Onderzoek(er) in transitie!	139
<i>Frank Nevens</i>	
Bijsluiter bij de tekst	139
Soms verander je beter om jezelf te blijven	142
Het incrementele voorbij: van systematisch naar systemisch	144
Omdat 1 + 1 meer is dan 2: interdisciplinariteit	147
....en zelfs veel meer dan 2: transdisciplinariteit	150
Goede perspectieven hebben is fijn, een inspirerende visie hebben is beter	153
Is de macht van onduurzame energie breekbaar?	
Enkele inzichten uit 35 jaar participatieve studie en weerstand	157
<i>Aviel Verbruggen</i>	
Inleiding	157
Duurzame ontwikkeling: een politieke opdracht	159
Energie als kernvraag van duurzame ontwikkeling	162
Begrijpen hoe de onduurzame energiemacht functioneert	165
Kritisch wetenschapper	172
Zijn onduurzame energiemachten breekbaar?	175
De onzekere wetenschapper gaat de wereld veranderen: een illusie of toch enige impact?	183
<i>Erik Paredis</i>	
De oerscène. Of de neus en de gevolgen	183
Wie durft tegenwoordig nog modernistisch-rationeel zijn?	
Over ambivalente doelen, onzekere kennis en verdeelde macht	186
Onzekere kennis: over schipperen tussen eerlijkheid en verwachtingen	189
Ambivalente doelstellingen: over schipperen tussen vertrouwen en wantrouwen	191
Verdeelde macht: over schipperen tussen belangen	195
Uitsmijter. Een universiteit in transitie?	198

De coproductie van feitelijkheden en bezorgdheden: over de plaats van duurzaamheidsonderzoek en de vraag naar relevante kennis	203
<i>Gert Goeminne & Thomas Block</i>	
Geprangd tussen feiten en waarden	203
De coproductie van feitelijkheden en bezorgdheden	206
Waarheen met duurzaamheidsonderzoek?	
Een zoektocht naar relevantie	214
Over de auteurs	225

Reflecteren over duurzaamheids- onderzoek: inhoud en vorm

Thomas Block & Gert Goeminne

Inhoud: hoe omgaan met normativiteit en onzekerheid?

Hoe analyseer je als onderzoeker verschillen en gelijkenissen in het gebruik van het concept 'duurzame ontwikkeling' in beleidsdiscours? Hoe kan je op een verantwoorde(lijke) manier duurzaamheidsuitdagingen vertalen in indicatoren of binnenbrengen in impactanalyses? Dient het concept 'duurzame ontwikkeling' en aanverwante begrippen niet meer gepolitiseerd te worden? En vooral, hoe ga je als onderzoeker om met dergelijke vragen in de een academische omgeving? Hoe geef je het eigen engagement een plaats in je onderzoek? Enz. De bijdragen in dit boek behandelen telkens één of meerdere van dergelijke vragen. Voor zowel humane als exacte wetenschappers zijn dit geen alledaagse vragen. De antwoorden of pogingen daartoe leveren niet zelden erg interessante inzichten op, zeker bij onderzoek naar, omtrent en/of in de richting van duurzaamheid. In elk geval was de voorveronderstelling om dit boek in de steigers te zetten dat duurzaamheidsonderzoek gepaard gaat met enkele unieke aspecten.

Het boeiende maar gecontesteerde concept 'duurzame ontwikkeling' gaat uit van enkele basisprincipes: intra- en intergenerationele rechtvaardigheid en respect voor de draagkracht van de aarde. Of om het met wat minder dure woorden te zeggen, het gaat om de behoeftebevrediging van alle mensen (zowel de huidige als toekomstige generaties), sociale rechtvaardigheid, ecologische grenzen en participatie van alle betrokkenen. Deze begrippen blijven vaag en voor interpretatie vatbaar. Duurzame ontwikkeling is dan ook een normatief

concept dat maatwerk (en niet zelden strijd) vergt en met alle belanghebbenden en per thema of dossier telkens een nieuwe invulling krijgt. Een dergelijke 'constructivistische' invulling van duurzaamheid vergt zowel in de definitie als in de operationalisering van het begrip normatieve keuzes. Duurzaamheidsproblemen worden in zekere zin als complex beschouwd wanneer er onenigheid bestaat over normatieve keuzes of over de relevante normen en waarden.

Er is echter ook nog een andere component die de complexiteit van een (beleids)probleem of maatschappelijke uitdaging bepaalt, namelijk de mate van zekerheid over kennis. Bepaalde duurzaamheidskwesties leiden tot heel wat controverse omwille van onvolledige, versplinterde, onzekere en gecontesteerde wetenschappelijke kennis. Dat zorgt onder meer voor spanning bij de traditionele taakverdeling tussen wetenschap en politiek, waarbij wetenschappers 'objectieve' feiten horen aan te dragen en beleidsmakers vervolgens normatieve, waardegeladen beslissingen nemen. Heel wat duurzaamheidsproblemen zijn dan ook voorbeelden bij uitstek van wat men noemt 'hybride problemen': er is een verwevenheid van alles wat te maken heeft met het sociale, politieke en menselijke enerzijds, en het natuurlijke, het technische anderzijds.

Normativiteit, onzekerheid en complexiteit zijn bijgevolg aspecten die behoorlijk kunnen doorwegen wanneer wetenschappers met het concept duurzaamheid aan de slag gaan.

Normativiteit, onzekerheid en complexiteit zijn aspecten die behoorlijk kunnen doorwegen wanneer wetenschappers met het concept duurzaamheid aan de slag gaan.

Hoe duurzaamheidsonderzoekers daarmee omgaan is nauwelijks bediscussieerd in Vlaanderen, laat staan neergeschreven en gebundeld in een boek. Vandaar hebben we aan Vlaamse onderzoekers gevraagd te reflecteren over de aanpak die ze hanteren en de keuzes die ze maken in hun

duurzaamheidsonderzoek, hoe ze worstelen met dit gecontesteerde en normatieve concept, en ook hoe ze hun rol als onderzoekers ervaren of zien in maatschappelijke veranderingsprocessen. Eerder dan te focussen op de concrete resultaten van hun onderzoek, was het dus de bedoeling om expliciet stil te staan bij het eigen karakter van duurzaamheidsonderzoek.

Vorm: korte essays

Het eigen duurzaamheidsonderzoek kritisch confronteren met de hierboven vermelde vragen is, zoals reeds aangegeven, niet alledaags. Als redacteurs van dit boek was het ook expliciet onze bedoeling om, buiten de klassieke krijtlijnen van een onderzoekspaper, ruimte te geven aan de doorgaans impliciete, maar daarom niet minder essentiële overwegingen die ten grondslag liggen aan duurzaamheidsonderzoek. We beslisten dan ook om een dergelijke, niet-gangbare inhoud in een aparte vorm te laten gieten. Een essayistische stijl leek ons dan ook het meest geschikt om deze reflecties weer te geven. In zijn oorspronkelijke betekenis is een essay een korte subjectieve behandeling van een onderwerp (<Oudfrans *essai* [probeersel, poging] – 1580, Michel de Montaigne). Naast lengte van de bijdrage en het onderscheid ‘subjectief vs. objectief’ verschilt een essay ideaaltypisch ook van een wetenschappelijk artikel op het vlak van stijl (prozaïsch vs. droog), het gebruik van referenties (overtuigend met weinig bronnen vs. onderbouwd met veel referenties) en het doelpubliek (breed vs. experts). Met deze opgelegde inhoud en vorm gingen de verschillende auteurs elk op hun eigen manier aan de slag. Het resultaat is een bundeling van teksten met diverse stijlen, de ene al gedurfter dan de andere.

Uiteindelijk zijn we geland met elf bijdragen waarbij de foci breed uitwaaiëren. Ook de diversiteit aan Vlaamse auteurs die een bijdrage aan dit boek leverden, beschouwen we als een meerwaarde, gaande van ervaren hoogleraren tot relatief jonge onderzoekers, van ingenieurs tot filosofen, van fundamentele tot beleidsgerichte onderzoekers, enz. Bovendien zijn nagenoeg alle grote Vlaamse kennisinstellingen vertegenwoordigd: de Universiteit Gent, de Katholieke Universiteit Leuven, de Vrije Universiteit Brussel, de Universiteit Antwerpen, het Vlaams Instituut voor Technologisch Onderzoek, enz.

We vonden het aanvaardbaar om de essays in drie delen weer te geven. Een *eerste deel* focust op het gebruik van het concept ‘duurzaamheid’ in discours- en beleidsonderzoek. Zo reflecteert Sander Happaerts over praktische en normatieve obstakels bij een vergelijkende analyse van regionaal duurzaamheidsbeleid, pleit Anneleen Kenis voor het herpolitiseren van het duurzaamheidsdebat, en geven Griet Roets, Maria Bouverne-De Bie en Rudi Roose aan hoe sociaal werk en duurzaamheidsdenken zich (best) tot elkaar kunnen verhouden.

Het *tweede deel* gaat meer specifiek in op het meten en evalueren van duurzaamheid. Jean Hugé, Maarten Van Opstal en Tom Waas

blikken kritisch terug op hun worsteling bij de evaluatie van toekomstige duurzaamheidseffecten van beleidsbeslissingen, Brent Bleys schetst zijn zoektocht naar een alternatieve maatstaf voor economische welvaart, en Thomas Block, Jo Van Assche en Gert Goeminne gaan de dialoog aan met argumenten pro en contra de onderzoeks-aanpak bij de ontwikkeling van de Stadsmonitor voor Duurzame Vlaamse Steden.

In het *derde deel* staat vooral de rol en het perspectief van de duurzaamheidsonderzoeker centraal. Maarten Crivits illustreert aan de hand van een eigen scenariostudie hoe duurzaamheidsonderzoekers doorgaans moeilijk een gezond evenwicht vinden tussen hun hang naar rationaliteit en hun wil tot maatschappelijk engagement. In functie van duurzaamheidstransities stelt Frank Nevens dan weer de gevestigde rollen, functies en routines in vraag, niet in het minst deze van wetenschappers. Gebaseerd op eigen ervaringen en inzichten stimuleert Aviel Verbruggen de nieuwe generatie onderzoekers om grondig het complexe machtsnetwerk bij duurzaamheidskwesties te bestuderen en werk te maken van voorstellen om deze te herprogrammeren. Tot slot toont Erik Paredis aan hoe er bij beleidsgericht duurzaamheidsonderzoek bewust of onbewust telkens opnieuw een onderhandeling plaatsvindt over wat relevante (beleids)problemen, relevante onderzoeksvragen en relevante kennis en antwoorden zijn.

Deze indeling is voor discussie vatbaar, vooral omdat de meeste essays ook gemakkelijk bij een ander deel geplaatst kunnen worden. Bovendien hadden we ook andere criteria naar voren kunnen schuiven om delen af te bakenen. Denken we bijvoorbeeld aan veeleer onderzoeksspecifieke vs. meer beschouwende essays, of aan veeleer descriptieve vs. meer persuasieve bijdragen, enz. Hoe dan ook kunnen we argumenteren dat elk essay op zich staat en dus apart gelezen kan worden. Vandaar ook dat we deze driedeling niet in de verf zetten. Als redacteurs voegden we een elfde, overkoepelend essay toe. Aan de hand van inzichten uit *Science and Technology Studies* (STS) pleiten we ervoor om de gangbare verhouding tussen wetenschap en politiek te herdenken. Hoe we deze verhouding concipiëren bepaalt immers in verregaande mate onze denkbeelden over hoe we best keuzes kunnen maken voor een toekomst die sociaal rechtvaardig en ecologisch duurzaam is. Het erkennen van de coproductie van 'wetenschappelijke' feitelijkheden en 'normatieve' bezorgdheden brengt ons in dit essay tot enkele suggesties als antwoord op de vraag hoe we als duurzaamheidsonderzoekers vandaag de dag relevant kunnen zijn.

Duurzame ontwikkeling in beleidsdiscours: praktische en normatieve obstakels voor vergelijkend beleidsonderzoek

Sander Happaerts

Duurzame ontwikkeling onderzoeken: willen, maar niet kunnen

Duurzame ontwikkeling stelt beleidsmakers voor verschillende uitdagingen, omwille van de vaagheid van het begrip en de complexiteit van de problematiek. Maar ook beleidsonderzoekers gaan moeilijke keuzes tegemoet wanneer ze het onderwerp willen bestuderen. Moeten ze, omwille van de onderliggende doelstellingen van duurzame ontwikkeling, een normatieve aanpak hanteren om als met-de-vinger-wijzende betweters geportretteerd te worden, of moeten ze eerder beschrijvend-analytisch te werk gaan met het risico als droge wetenschappers te worden aanzien? En op welke thema's moeten ze hun pijlen eigenlijk richten, want alles is tegenwoordig toch 'duurzaam'?

Deze bijdrage gaat in op een aantal van de keuzes waarmee ik heb geworsteld in een project over het duurzameontwikkelingsbeleid van regionale overheden.¹ Het belangrijkste probleem was om duurzameontwikkelingsbeleid te vergelijken over verschillende cases heen, terwijl het begrip door verschillende overheden op een andere manier geïnterpreteerd wordt. In het zoeken naar een oplossing voor dat pro-

Moeten we een normatieve aanpak hanteren om als met-de-vinger-wijzende betweters geportretteerd te worden, of moeten we veeleer beschrijvend-analytisch te werk gaan met het risico als droge wetenschappers te worden aanzien?

bleem, moest ik bovendien een ingewikkeld evenwicht bewaken tussen twee doelstellingen. Enerzijds moest het project beleidsrelevant zijn. De Vlaamse overheid was als opdrachtgever vooral geïnteresseerd in hoe andere regio's een beleid voeren rond duurzame ontwikkeling en wat Vlaanderen daar eventueel uit kan leren. Anderzijds diende het onderzoek uit te monden in een proefschrift (zie Happaerts 2011a) en moest het dus wetenschappelijk pertinent zijn, door een vernieuwende bijdrage te leveren aan de academische literatuur rond *governance* voor duurzame ontwikkeling. Het onderzoek moest dus een vooraf opgelegde vraag naar beleidsvergelijking combineren met het zoeken naar kennisgaten in de wetenschappelijke *state of the art*.

Het onderzoeksdomein van *governance* voor duurzame ontwikkeling is nog relatief jong. Bovendien zijn regionale overheden als actoren daarin onderbelicht. Daarom stelde ik mij tot doel om bij te dragen tot meer systematische inzichten. Omdat er weinig geweten was over wat regionale overheden precies doen voor duurzame ontwikkeling en over wat hun aanpak verklaart, vatte ik het wetenschappelijke luik van het onderzoek zo op dat het die twee vragen kon beantwoorden. Omwille van de beperkte kennis in het domein koos ik voor een kwalitatieve methode met een klein aantal cases. Door enkele cases in detail te vergelijken, kunnen de verklarende factoren achter het beleid het best onderzocht worden (Mahoney & Goertz 2006; Nørgaard 2008). Dat liet meteen toe om de cases uitgebreid te leren kennen en te bestuderen, wat me in staat stelde om ook de beleidsrelevante vraag te beantwoorden. De cases waren Vlaanderen, Wallonië, Noordrijn-Westfalen, Noord-Holland en Québec.²

Vergelijken van duurzameontwikkelingsbeleid: appelen en peren?

Een van de grootste moeilijkheden waarmee ik geconfronteerd werd tijdens het onderzoek, was de operationalisering van de term 'duurzameontwikkelingsbeleid'. Wat moet een onderzoeker precies bekijken als hij het duurzameontwikkelingsbeleid van overheden wil analyseren? Duurzame ontwikkeling is immers, zoals nog altijd wordt gezegd, een vaag begrip. Het heeft geen universeel aanvaarde betekenis, en hoewel het gebruik van de term wijdverspreid is, lijkt iedereen er iets anders onder te verstaan (Bruyninckx 2006: 270; Dryzek 2005: 143). Dat is omdat duurzame ontwikkeling een 'gecontesteerd begrip'

is met twee betekenisniveaus: een eerste betekenisniveau is algemeen aanvaard maar redelijk abstract (het komt overeen met de Brundtland-definitie en het driepijlermodel), maar op het tweede betekenisniveau, waar het begrip vertaald moet worden in concrete acties, zijn grote tegenstellingen terug te vinden (Jacobs 1999: 23-26). Duurzame ontwikkeling is daarnaast ook een complex begrip, onder andere omdat het een groot aantal verschillende uitdagingen met zich meebrengt (Dovers 1997: 311-312).

Een *a priori* keuze die in het project gemaakt werd, is om duurzame ontwikkeling niet te analyseren aan de hand van zijn verschillende inhoudelijke deelaspecten (bv. klimaatverandering, biodiversiteit), maar om het te benaderen als een metabeleid, “een beleid ontworpen om als richtsnoer te dienen voor de ontwikkeling van talrijke, meer specifieke beleidsdomeinen” (O’Toole 2004: 38, eigen vertaling). In die benadering wordt er gefocust op de meerwaarde die het concept heeft in overheidsbeleid (cf. Meadowcroft 2008: 109), wat in mijn ogen meer kans had om een vernieuwende wetenschappelijke bijdrage te leveren. Dat is immers het ‘nieuwe’ dat het concept toevoegt aan het beleid dat overheden al sinds lang voeren op het vlak van milieu of socio-economische thema’s. Ik zou dus onderzoeken in hoeverre duurzame ontwikkeling als sturend concept is doorgedrongen tot op het regionale niveau, en daar vertaald is in nieuw overheidsbeleid. Het risico van die keuze was dat het mij zou verhinderen om beleidsinitiatieven rond heel concrete thema’s te onderzoeken indien het metabeleid voor duurzame ontwikkeling heel abstract wordt opgevat. En uiteindelijk wil je als beleidsonderzoeker toch niet in het abstracte niveau opgesloten blijven? Dat risico was, zoals verder zal blijken, niet helemaal ongegrond.

Op een abstract betekenisniveau is duurzame ontwikkeling algemeen aanvaard, maar bij de vertaling naar concrete acties vinden we grote tegenstellingen terug.

De eerste observaties toonden aan dat er heel grote verschillen bestonden tussen wat de regio’s deden, hoewel ze het allemaal ‘duurzameontwikkelingsbeleid’ noemden.³ Vlaanderen en Québec hadden een strategie voor duurzame ontwikkeling, waarin zeer uiteenlopende thema’s behandeld werden. Ook Noordrijn-Westfalen hanteerde een thematisch brede aanpak, maar dan onder de noemer van een regionale Agenda 21. In Wallonië daarentegen was de term duurzame ontwikkeling lange tijd synoniem met milieubeleid. En in Noord-Holland werd duurzame ontwikkeling klaarblijkelijk volledig opgevat als ‘klimaatvriendelijke’ maatregelen. Volgens die eerste observaties

bestond dus het risico om appels met peren te vergelijken als ik die verschillende initiatieven louter analyseerde als duurzameontwikkelingsbeleid zonder meer. Om een vergelijkende analyse geldig te maken – en hier stoten we weer op de nood aan wetenschappelijke pertinentie – moet die immers gestructureerd zijn. Dat wil zeggen dat men dezelfde dingen onderzoekt in elke case (George & Bennett 2005: 67-70) door op zoek te gaan naar zogenaamde ‘functionele equivalenten’ (Bennett 1991: 219; Pasquero 1988: 203).

Hoe kon ik ervoor zorgen dat de dingen die ik onderzocht in de verschillende cases functionele equivalenten waren? Een mogelijkheid was geweest om een normatieve aanpak te hanteren en zelf te beslissen welke thema’s onder een beleid voor duurzame ontwikkeling moeten vallen. Dat kan je bijvoorbeeld doen door te vertrekken van de onderwerpen, doelstellingen of instrumenten die in internationale teksten worden gepromoot (zoals Agenda 21 of de EU-Strategie Duurzame Ontwikkeling) of in normatieve academische literatuur naar voren worden geschoven, en dan te kijken hoe de verschillende regio’s een beleid voeren rond die onderwerpen. Zo’n normatief scenario heeft het grote voordeel dat je je kunt focussen op een aantal concrete thema’s (bv. klimaatverandering, Noord-Zuid solidariteit, heroriëntatie van economisch beleid, enz.). Maar omwille van eerder gemaakte keuzes was die aanpak onmogelijk. Enerzijds vereist een focus op duurzame ontwikkeling als metabeleid dat de onderzoeker vertrekt vanuit wat de overheid zélf onder de noemer van haar duurzameontwikkelingsbeleid plaatst, ook al strookt dat niet altijd met wat je daar als beginnend expert over denkt (en lost het nog steeds het probleem van functionele equivalenten niet op). De opdrachtgever was vragende partij voor de focus op de meerwaarde van het nieuwe begrip duurzame ontwikkeling (omdat dat strookte met de nieuwe coördinerende bevoegdheid van de minister-president), en vond het minder interessant om vergelijkend onderzoek te doen naar thema’s waar Vlaanderen al langer een beleid rond voert (en die niet altijd expliciet onder het nieuwe duurzameontwikkelingsbeleid vallen, zoals het Vlaamse klimaatbeleid). Anderzijds is het normatieve perspectief niet verenigbaar met de zoektocht naar verklarende factoren, en dus moeilijk aan te houden omwille van de vereiste wetenschappelijke relevantie. Aangezien uit het theoretische kader de hypothese naar voren kwam dat de graad van autonomie van regio’s voor een groot deel bepaalt op welke onderwerpen hun beleid focust, moest ik in het onderzoek dus ook kunnen verklaren waarom regio’s

sommige thema's al dan niet in het vizier nemen in hun duurzame-ontwikkelingsbeleid.

Framing als deel van de beleidsinhoud

Een andere oplossing voor het probleem van functionele equivalenten was dus aangewezen. Ondertussen was het duidelijk geworden dat het project zich zou richten op de *beleidsinhoud* (in plaats van op, bijvoorbeeld, de cyclus van beleidsvorming, waar al meer academisch onderzoek naar was verricht). Om de beleidsinhoud in de vergelijking te operationaliseren, wilde ik het opdelen in een aantal 'beleidsdimensies'. Dat is een veelgebruikt procedé in vergelijkende beleidsanalyse.⁴ Om aan het probleem van de functionele equivalenten tegemoet te komen, heb ik ervoor gekozen om te focussen op beleidsdoelen en beleidsinstrumenten, én om daaraan een derde, nieuwe dimensie toe te voegen die focust op hoe de overheden in kwestie duurzame ontwikkeling interpreteren. De keuze voor die drie dimensies was gestoeld op de definitie die ik hanteer van 'beleid': "an intentional course of action or inaction designed by governmental bodies and officials, that consists of a set of interrelated decisions concerning the selection of goals and the means of achieving them, in dealing with a problem or a matter of concern" (gebaseerd op Adolino & Blake 2001: 10 en Howlett & Ramesh 2003: 5-8).

Het laatste deel van de definitie gaat over de perceptie van een specifiek probleem waarop het beleid in kwestie een antwoord tracht te bieden. Het is merkwaardig dat dat aspect niet uitvoerig behandeld wordt in de bestaande literatuur rond comparatieve beleidsanalyse. De derde beleidsdimensie die de probleemdefinitie van duurzame ontwikkeling belicht, heb ik beleidsframing genoemd. Beleidsframing verwijst naar het proces waarin een begrip geïnterpreteerd wordt en er betekenis wordt gegeven aan een probleem. Het gaat over het selecteren, benoemen, benadrukken en organiseren van bepaalde aspecten van een beleidsprobleem (Daviter 2007: 654; Schon & Rein 1994: 26; Ward et al. 2004: 291-292). Om beleidsframing als beleidsdimensie voor duurzame ontwikkeling te operationaliseren, moet men dus niet enkel onderzoeken hoe duurzame ontwikke-

We moeten niet enkel onderzoeken hoe duurzame ontwikkeling door overheden (officieel) geïnterpreteerd wordt, maar ook als wat voor een probleem het precies 'geframed' en voorgesteld wordt.

ling door de overheden (officieel) geïnterpreteerd wordt, maar ook in bredere zin als wat voor een probleem het precies 'geframed' en voorgesteld wordt. Een wetenschappelijke interpretatie van een interpretatie dus.

In de analyse van mijn vijf cases ben ik eerst en vooral op zoek gegaan naar wanneer en hoe duurzame ontwikkeling voor het eerst opduikt in beleidsdiscours, en naar welke definities eraan gegeven worden. Op het niveau van de gehanteerde definitie van duurzame ontwikkeling werden maar weinig verschillen waargenomen. Alle overheden gebruiken immers een definitie die aanleunt bij een combinatie van de Brundtland-definitie (met de nadruk op de behoeften van toekomstige generaties) (WCED 1987: 43) en het driepijlermodel (met een economische, sociale en ecologische pijler) dat eerst gelanceerd werd door de 'World Conservation Strategy' (IUCN 1980: 18) en in de jaren 1990 gepopulariseerd werd door de Conferentie van Rio (UNCED 1992: §8.41). Maar de gedetailleerde analyse van het beleidsdiscours inzake duurzame ontwikkeling heeft aan het licht gebracht dat er in veel gevallen selectiviteit optreedt. Omdat duurzame ontwikkeling als begrip zo breed is, is het gemakkelijk om er bepaalde aspecten van te laten vallen in de beleidsvertaling. Zo ontstaan er wel grote verschillen tussen de cases. Het duidelijkste voorbeeld is de Noord-Zuiddimensie van duurzame ontwikkeling (m.a.w. intragenerationele solidariteit: het vermijden van afwenteling op andere bevolkingsgroepen, vooral in het Zuiden). Hoewel het een van de aspecten van duurzame ontwikkeling is dat het meest wordt benadrukt in het mondiale discours, besteden de regio's er op een heel verschillende manier aandacht aan in hun duurzameontwikkelingsbeleid. In Noordrijn-Westfalen was het een van de sleutelelementen van de regionale Agenda 21, en niet weg te denken uit het beleid. In Vlaanderen en Noord-Holland daarentegen maakt de Noord-Zuid dimensie wel stevast deel uit van het discours inzake duurzame ontwikkeling, maar dat vertaalt zich niet systematisch in concreet beleid. Het meest markante was echter dat deze dimensie volledig afwezig is in de beleidsframing van Wallonië en Québec. In Québec dook bijvoorbeeld de volgende definitie op van duurzame ontwikkeling: "vol doen aan de huidige behoeften 'van de inwoners van Québec' zonder toekomstige generaties in het gedrang te brengen" (Gouvernement du Québec 1998: 169; eigen nadruk en vertaling).

Een breder aspect van de beleidsframing is de vraag op welk probleem het duurzameontwikkelingsbeleid als antwoord voorgesteld

wordt. Een algemene en enigszins onrustwekkende vaststelling was dat regionale overheden in feite heel weinig aandacht besteden aan een 'probleemstelling' van duurzame ontwikkeling. Het lijkt er in de meeste cases grotendeels op dat duurzame ontwikkeling van buitenaf op de beleidsagenda komt en dat beleidsmakers zich in zekere zin verplicht voelen om 'iets' te doen met het nieuwe concept dat op hun bord kwam te liggen. De beleidsdebatten gaan dan voor een groot deel over procedurele kwesties (hoe kunnen we duurzame ontwikkeling het best institutionaliseren?) en maar zeer weinig over de inhoud van duurzame ontwikkeling. De beleidsmakers in de regio's lijken volledig vergeten te zijn waar duurzame ontwikkeling precies om gaat. Het probleem waaraan het duurzameontwikkelingsbeleid dan tegemoet komt, is er in feite een van een beleidslacune: 'we voeren een duurzameontwikkelingsbeleid omdat we er een *moeten* voeren'. Zo voert Vlaanderen veelvuldige internationale verbin-tenissen aan om de institutionalisering van duurzame ontwikkeling te rechtvaardigen, terwijl Wallonië zich beroept op een vraag van de federale regering. Af en toe wordt er toch ook een andere probleemstelling gekoppeld aan het duurzameontwikkelingsbeleid. In Wallo-nië en Noordrijn-Westfalen wordt duurzame ontwikkeling ook gere-geld geframed in de context van de herstructurering van de economie. In Noord-Holland en Wallonië wordt duurzame ontwikkeling boven-dien voorgesteld als een antwoord op een gebrek aan beleidscoheren-tie (tussen verschillende beleidsdomeinen). Ten slotte is het duurzameontwikkelingsbeleid in sommige gevallen deels het resultaat van wedijver met andere overheden. Zo'n wedijver zien we bijvoorbeeld in Vlaanderen en Noordrijn-Westfalen, waar de noodzaak om een duurzameontwikkelingsbeleid te ontwikkelen voortkomt uit de am-bitie om uit te blinken in vergelijking met de federale overheid of de andere deelstaten.

De beleidsdebatten gaan vooral over procedurele kwesties en maar weinig over de inhoud van duurzame ontwikkeling.

In de analyse van de verschillende cases heb ik ook gemerkt dat de definiëring van het probleem van duurzame ontwikkeling dikwijls gelinkt wordt aan andere beleidskwesties die op dat moment op de politieke agenda staan. Een goed voorbeeld is het leiderschapsdiscours dat zo dominant is in de beleidsframing van duurzame ontwikkeling in Québec. Sinds de Liberale Partij in 2003 opnieuw aan de macht is gekomen in Québec, met de belofte om de overheid leiderschap te doen uitstralen, wordt het duurzameontwikkelingsbeleid geframed

in de ambitie van de regering om van Québec de leider te maken binnen Noord-Amerika voor wat duurzame ontwikkeling en klimaatverandering betreft. Andere voorbeelden van hoe duurzame ontwikkeling gelinkt wordt aan andere beleidsdebatten vinden we terug in Noordrijn-Westfalen, waar duurzame ontwikkeling op het einde van de jaren 1990 gekaderd werd in het debat rond vrijwillige overeenkomsten met de industrie op het vlak van milieubeleid, en in Wallonië, waar duurzame ontwikkeling sinds 2009 verbonden wordt met het debat rond goed bestuur.

De beleidsframing van duurzame ontwikkeling zet zich door in het verdere beleid. Zo vertalen verschillen in beleidsframing tussen de cases zich in verschillende 'governancemodellen' waarin de overheden hun duurzameontwikkelingsbeleid organiseren (cf. Bachus et al. 2005: 96-98). Als men daarnaast de twee andere beleidsdimensies bekijkt (beleidsdoelen en beleidsinstrumenten), wordt het duidelijk dat de gelijkenissen in de algemene definitie van duurzame ontwikkeling enerzijds weerspiegeld worden in gelijkaardige strategische beleidsdoelen, maar dat er anderzijds grote verschillen opduiken in operationele beleidsdoelen en in concrete beleidsinstrumenten.

Bij het onderzoeken van beleidsframing werd ik met twee grote problemen geconfronteerd. Een eerste probleem was dat de beleidsframing van duurzame ontwikkeling in sommige cases sterke verschillen vertoonde doorheen de tijd. Dat was vooral het geval in de cases waar duurzame ontwikkeling al lang op de politieke agenda staat. Zo duikt duurzame ontwikkeling al op in het Québecse beleid op het einde van de jaren 1980, en heeft het concept daar een grote evolutie doorgemaakt. Ook in Wallonië werd een belangrijke verandering geobserveerd. Daar werd duurzame ontwikkeling sinds 1994 stevast beschouwd als een begrip dat enkel zijn plaats had in milieubeleid, maar werd er in 2009 een totaal nieuwe benadering ingevoerd waarbij duurzame ontwikkeling geïntegreerd moest worden in alle beleidsdomeinen, en een onderdeel werd van de belangrijkste economische strategie van de regering (zie Happaerts 2012b). Die veranderingen doorheen de tijd hebben ervoor gezorgd dat een exclusieve focus op beleidsinhoud, zoals ik dat vooropgesteld had, onmogelijk was. De analyse van de beleidsinhoud werd daarom voorafgegaan door een analyse van het proces van de institutionalisering van duurzame ontwikkeling. Aan de hand van een methode geïnspireerd op *process-tracing*, werd er in elke case eerst een analyse gemaakt van het proces dat liep vanaf het moment dat duurzame ontwikkeling voor het eerst

op de agenda kwam tot het moment dat het formeel geïstitutionaliseerd werd en omgevormd werd tot officieel overheidsbeleid. Pas vanaf het moment dat er sprake was van een geïstitutionaliseerd beleid, verschoof de focus van de analyse naar de beleidsinhoud.

Een tweede probleem dat de kop op stak bij het onderzoeken van beleidsframing, was de vaststelling dat die framing sterk verschilde tussen verschillende actoren binnen eenzelfde case. Hoewel er door alle overheden een officiële – op consensus gebaseerde – definitie van duurzame ontwikkeling werd aangenomen en een bepaalde aanpak in meer of minder sterke mate werd gepromoot door het trekkende departement, bleven uiteenlopende definities gangbaar in het dagelijkse beleidsdiscours. In Vlaanderen, bijvoorbeeld, wringen ministers zich in allerlei bochten om uit te leggen dat wat zij altijd al gedaan hebben in feite duurzame ontwikkeling is, terwijl het net de bedoeling van het nieuwe beleid was om in alle beleidsdomeinen vertaald te worden in nieuwe acties en prioriteiten. Het was opvallend dat de overheden weinig moed vertonen om die uiteenlopende opvattingen een halt toe te roepen, zelfs wanneer sommige initiatieven regelrecht ingaan tegen de definitie die de overheid promoot, en het metabeleid rond duurzame ontwikkeling zo dus volledig aan de kant geschoven wordt. Meestal beroept men zich vaagweg op principes als participatie of gedeelde verantwoordelijkheid om de uiteenlopende interpretaties te rechtvaardigen en ministers of departementen niet voor het hoofd te stoten. *Bottom-up* initiatieven worden immers altijd verwelkomd, maar overheden zijn heel voorzichtig met het *top-down* opleggen van een beleid voor duurzame ontwikkeling. Vlaanderen is daaraan niet vreemd. De Vlaamse overheid heeft zo'n aanpak bestempeld als 'inclusief beleid', wat de maximale vrijheid van de verschillende beleidsdomeinen onderstreept en slechts minimale coördinatie door de minister-president goedkeurt. Zo'n aanpak bestendigt de vaagheid van duurzame ontwikkeling, en draagt niet bij tot het uit de wereld helpen ervan.

Overheden verzetten zich zelden tegen opvattingen en initiatieven die ingaan tegen de eigen definitie en het eigen metabeleid rond duurzame ontwikkeling.

Discussie

De focus op framing als een aparte beleidsdimensie heeft de analyse ten eerste vooruitgeholpen. Het was een pertinente oplossing voor

het probleem van functionele equivalenten. De analyse van beleidsframing heeft de vergelijking valide gemaakt door de onderzoeksinteresse te formuleren als 'hoe interpreteren regionale overheden duurzame ontwikkeling en hoe vertalen ze dat in hun beleid?', en zo vermeden dat ik appels met peren zou vergelijken. Bovendien heeft de focus op beleidsframing ook heel interessante en beleidsrelevante bevindingen opgeleverd, niet alleen in de vergelijking van de cases maar ook binnen elke case afzonderlijk. Het onderzoek heeft aangetoond dat de framing van duurzame ontwikkeling grote gevolgen heeft op de vertaling in concreet beleid. De aandacht voor framing als aparte beleidsdimensie blijkt in het geval van duurzame ontwikkeling dus onmisbaar in een vergelijkende analyse.

Er kunnen echter wel een aantal kritische vragen gesteld worden bij twee andere analytische keuzes, met name de focus op duurzame ontwikkeling als metabeleid en de voorkeur voor een niet-normatieve aanpak. Zoals hierboven aangegeven, kwam de keuze om duurzame ontwikkeling als metabeleid te benaderen overeen met een focus op de meerwaarde die het begrip kan hebben in overheidsbeleid. Het bleek een wetenschappelijk interessante manier om duurzame ontwikkeling te benaderen in een beleidsvergelijking, en was in overeenstemming met de verwachtingen van de opdrachtgever. Toch bracht de keuze ook een aantal nadelen met zich mee. Eerst en vooral gaf de analyse geen totaalbeeld van wat overheden ondernemen rond alle thema's die belangrijk zijn voor duurzame ontwikkeling, omdat sommige van die onderwerpen behandeld worden buiten de context van hun officiële duurzameontwikkelingsbeleid. Bovendien blijft het metabeleid voor duurzame ontwikkeling in sommige cases redelijk abstract en mondt het niet uit in veel concrete beleidsinitiatieven, wat voor een beleidswetenschapper niet altijd even veel vol-

Een metabeleid voor duurzame ontwikkeling heeft de neiging vertaald te worden in symbolisch beleid, maar onderneemt geen poging om duurzaamheidsproblemen echt aan te pakken.

doening oplevert, omdat je je zo maar weinig kan bezighouden met echte beleidsproblemen en concrete initiatieven. Een laatste nadeel was dat mijn keuze om te focussen op een metabeleid, omwille van academische redenen en de voorkeuren van de opdrachtgever, door andere actoren soms verkeerd opgevat werd. Verschillende overheidsoffici-

als en academici interpreteerden het immers zo dat ik ook normatief de voorkeur gaf aan de noodzaak van horizontale instrumenten zoals een strategie voor duurzame ontwikkeling. Dat was echter niet zo,

en de conclusies van het onderzoek waren niet positief over dergelijke horizontale instrumenten die voortvloeien uit een meta-aanpak. Integendeel, een metabeleid voor duurzame ontwikkeling, waarvan men bovendien vaak de indruk heeft dat die van buitenaf opgelegd wordt, heeft de neiging om vertaald te worden in 'symbolisch' beleid, d.w.z. beleid dat erin slaagt om een beleidslacune op te vullen maar geen enkele reële poging onderneemt om echt iets te doen aan de problemen van duurzame ontwikkeling (Happaerts 2012a).

Mijn voorkeur voor een niet-normatieve aanpak was een logisch gevolg van de focus op een metabeleid en werd onder andere gerechtvaardigd door de zoektocht naar verklarende factoren (zie hoger). Maar het was niet altijd eenvoudig om te blijven vasthouden aan de niet-normatieve aanpak. Het veronderstelde immers een zekere vorm van neutraliteit, een aanpak die het beleid analyseert in plaats van evalueert, die focust op verklarende factoren in plaats van op evaluatiecriteria. En een evaluatieve uitspraak over het regionale duurzame-ontwikkelingsbeleid is precies wat verschillende actoren graag horen, zowel bij de opdrachtgever als in sommige academische milieus. In die zin kan de keuze om geen normatief onderzoek te voeren een bron worden van frustratie, omdat andere actoren graag een evaluatief oordeel van je willen horen. Onderzoek voeren naar duurzame ontwikkeling is daardoor een beetje 'willen maar niet kunnen'.

Referenties

- Adolino, J.R., & C.H. Blake. 2001. *Comparing Public Policies: Issues and Choices in Six Industrialized Countries*. Washington: CQ Press.
- Bachus, K., H. Bruyninckx, & M. Poesen-Vandeputte. 2005. Vlaams structureel overleg voor duurzame ontwikkeling (Eindrapport in het kader van het TWOL-onderzoeksproject 'Vlaams structureel overleg voor duurzame ontwikkeling'). Leuven: Katholieke Universiteit Leuven & Hoger instituut voor de arbeid. Beschikbaar via <http://www.hiva.be/docs/rapport/R960.pdf>.
- Bennett, C.J. 1991. Review Article: What Is Policy Convergence and What Causes It? *British Journal of Political Science* 21 (4): 215-233.

- Brans, M., P. Facon, & D. Hoet. 2003. *Beleidsvoorbereiding in een lerende overheid. Stand van zaken in en uitdagingen voor de Belgische federale overheid*. Gent: Academia Press.
- Bruyninckx, H. 2006. Sustainable Development: the Institutionalization of a Contested Policy Concept. In *Palgrave Advances in International Environmental Politics*, edited by M.M. Betsill, K. Hochstetler & D. Stevis. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Daviter, F. 2007. Policy Framing in the European Union. *Journal of European Public Policy* 14 (4): 654-666.
- Dovers, S.R. 1997. Sustainability: Demands on Policy. *Journal of Public Policy* 16 (3): 303-318.
- Dryzek, J.S. 2005. *The Politics of the Earth. Environmental Discourses*. Oxford: Oxford University Press.
- George, A.L., & A. Bennett. 2005. *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge & London: MIT Press.
- Gouvernement du Québec. 1998. Québec Objectif Emploi. Vers une économie d'avant-garde. Une stratégie de développement économique créatrice d'emplois. Québec: Ministère des Finances. Beschikbaar via <http://www.budget.finances.gouv.qc.ca/budget/1998-1999/fr/PDF/stratfr.pdf>.
- Hall, P.A. 1993. Policy Paradigms, Social Learning, and the State. The Case of Economic Policymaking in Britain. *Comparative Politics* 25 (3): 275-296.
- Happaerts, S. 2011a. Sustainable Development between International and Domestic Forces. A Comparative Analysis of Subnational Policies. PhD dissertation, Faculty of Social Sciences, Katholieke Universiteit Leuven, Leuven.
- Happaerts, S. 2011b. The Sustainable Development Policies of Quebec and Flanders (Working Paper n° 23). Leuven: Steunpunt Duurzame Ontwikkeling. Beschikbaar via http://www.steunpuntdo.be/E_SDO_publ_CoEfSD.htm.
- Happaerts, S. 2012a. Sustainable Development and Subnational Governments: Going beyond Symbolic Politics? *Environmental Development*. Beschikbaar via <http://dx.doi.org/10.1016/j.envdev.2012.07.001>.
- Happaerts, S. 2012b. Sustainable Development in Wallonia: Trial and Error along Two Tracks of Governance. In *Sustainable Development and Subnational Governments. Policy-Making*

- and Multi-Level Interactions*, edited by H. Bruyninckx, S. Happaerts & K. Van den Brande. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Howlett, M., & M. Ramesh. 2003. *Studying Public Policy. Policy Cycles and Policy Subsystems*. Don Mills: Oxford University Press.
- International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN). 1980. *World Conservation Strategy. Living Resource Conservation for Sustainable Development*. Gland: IUCN.
- Jacobs, M. 1999. Sustainable Development as a Contested Concept. In *Fairness and Futurity. Essays on Environmental Sustainability and Social Justice*, edited by A. Dobson. New York: Oxford University Press.
- Lenschow, A., D. Liefferink, & S. Veenman. 2005. When the Birds Sing. A Framework for Analysing Domestic Factors behind Policy Convergence. *Journal of European Public Policy* 12 (5): 797-816.
- Mahoney, J., & G. Goertz. 2006. A Tale of Two Cultures: Constrasting Quantitative and Qualitative Research. *Political Analysis* 14: 227-249.
- Meadowcroft, J. 2008. Who is in Charge here? Governance for Sustainable Development in a Complex World. In *Governance for Sustainable Development. Coping with Ambivalence, Uncertainty and Distributed Power*, edited by J. Newig, J.-P. Voß & J. Monstadt. London & New York: Routledge.
- Nørgaard, A.S. 2008. Political Science: Witchcraft or Craftmanship? Standards for Good Research. *World Political Science Review* 4 (1): 1-28.
- O'Toole, L.J., Jr. 2004. Implementation Theory and the Challenge of Sustainable Development: the Transformative Role of Learning. In *Governance for Sustainable Development. The Challenge of Adapting Form to Function*, edited by W.M. Lafferty. Cheltenham & Northampton: Edward Elgar.
- Pasquero, J. 1988. Comparative Research: The Case for Middle-Range Methodologies. In *Research in Corporate Social Performance and Policy*, edited by L.E. Preston. Stamford: JAI Press.
- Schön, D.A., & M. Rein. 1994. *Frame Reflection. Toward the Resolution of Intractable Policy Controversies*. New York: Basic Books.

- United Nations Conference on Environment and Development (UNCED). 1992. *Agenda 21: Programme of Action for Sustainable Development*. United Nations Department of Public Information.
- Ward, N., A. Donaldson, & P. Lowe. 2004. Policy Framing and Learning the Lessons from the UK's Foot and Mouth Disease Crisis. *Environment and Planning C: Government and Policy* 22: 291-306.
- World Commission on Environment and Development (WCED). 1987. *Our Common Future*. New York & Oxford: Oxford University Press.

Noten

- ¹ Het onderzoek was gesitueerd in het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling (2007-2011), gefinancierd door de Vlaamse overheid. Hoewel het begrip al sinds de jaren 1990 opduikt in het Vlaamse beleid, was het pas in 2004 dat de Vlaamse overheid duurzame ontwikkeling institutionaliseerde. Sindsdien is het officieel een coördinerende bevoegdheid van de minister-president, en werden er verschillende instellingen en instrumenten opgericht (Happaerts 2011b: 30-32). Om de uitbouw van haar nieuwe beleidsdomein 'duurzame ontwikkeling' inhoudelijk bij te staan, droeg de overheid het Steunpunt op om beleidsondersteunend onderzoek te voeren in negen verschillende projecten, waaronder 'Het Vlaamse duurzameontwikkelingsbeleid in comparatief perspectief'.
- ² Op basis van een brede theoretische literatuur heb ik een analytisch model ontwikkeld met vier factoren waarvan verwacht wordt dat ze het duurzameontwikkelingsbeleid van regio's (gedeeltelijk) bepalen: internationale invloed, graad van autonomie, politieke context en socio-economische omstandigheden. Op basis van de vergelijkende beleidsanalyse werd een verfijnd analytisch model voorgesteld, dat ook de relaties tussen de verklarende factoren onderling aangeeft, met gedetailleerde hypothesen die toekomstig onderzoek in het domein kunnen sturen (Happaerts 2011a).
- ³ Hier moet opgemerkt worden dat men in Nederland eerder spreekt van 'duurzaamheid' dan van 'duurzame ontwikkeling'. In Duitsland is het begrip problematisch, omdat er nooit een algemeen aanvaarde vertaling van *sustainable development* werd aangenomen. Tot op vandaag worden *Zukunftsfähigkeit* / *Zukunftsfähige Entwicklung* en *Nachhaltigkeit* / *Nachhaltige Entwicklung* door elkaar gebruikt. In het Frans is *développement durable* algemeen aanvaard, hoewel de Franse vertaling van het Brundtland-rapport (die overigens door de Québecse overheid werd gefinancierd) *développement soutenable* naar voren schoof.
- ⁴ Sommige auteurs onderscheiden drie dimensies (beleidsdoelstellingen, beleidsinstrumenten en beleidssettings) (Hall 1993; Lenschow et al. 2005), andere auteurs gebruiken een classificatie van vijf dimensies (beleidsdoelstellingen, beleidsinhoud, beleidsinstrumenten, beleidseffecten en beleidsstijl) (Bennett 1991: 218; Brans et al. 2003: 123).

Natuur als norm of als politiek object? Contestatie, reflectie en kritiek in duurzaamheidsdiscours in Vlaanderen

Anneleen Kenis

Inleiding

'Milieu', 'ecologie', 'veerkracht', enz. Met het 'duurzaamheidsdebat' is de 'natuur' terug van nooit helemaal weggeweest. Terecht proberen wetenschappers, beleidsmakers, sociale bewegingen en bedrijven aan de natuur een plaats te geven in hun praktijk en discours. De keuze voor het gebruik van dergelijke begrippen wordt echter vaak weinig beargumenteerd. Toch is die keuze niet zonder meer neutraal of onschuldig. Meer dan eens lijkt er een specifieke visie op die 'natuur', en vooral op de wijze waarop wij ons ertoe verhouden, achter schuil te gaan. Deze visie houdt vaak een opvatting in van waarom we vandaag geconfronteerd worden met een ecologische crisis, en heeft een invloed op wat men denkt dat er wel, of net niet moet gebeuren, wie daartoe in welke richting en binnen welke strategie actie moet ondernemen. Toch lijken begrippen zoals 'natuur' op zo'n manier te opereren dat ze die onderliggende inzet meer dan eens aan het oog onttrekken. Hierdoor dreigt de ecologische crisis gedepolitiseerd te geraken. Dat betekent niet dat er geen conflict en tegenstand meer zou zijn, maar wel dat het dominante discours niet in staat is om die als politiek te erkennen. De nood aan conflict en debat tussen verschillende visies op de grondoorzaken van de huidige catastrofe, alsook aan uiteenlopende toekomstscenario's en stra-

tegieën om daar te geraken, dreigt hierdoor onzichtbaar te worden gemaakt. Het gevolg is niet enkel dat duurzaamheid een technocratische bestuurskwestie dreigt te worden, waarbij de democratische ruimte wordt gefnuikt, maar ook dat de ecologische crisis bij gebrek aan meer fundamentele discussies niet effectief wordt aangepakt. De vraag die zich dan ook opwerpt, is op welke manier de 'natuur' kan worden geherpolitiseerd, en op die manier plaats kan maken voor een democratisch debat voorbij de krijtlijnen van het bestaande.

De natuur als norm

Er is geen begrip zo ambigu als het begrip 'natuur' (Castree 2005; Swyngedouw 2010). De exacte betekenis lijkt steeds weer te ontsnappen. Bloemen, kikkers of orkanen benoemt iedereen wellicht zonder enig probleem als (een deel van de) 'natuur'. Maar wat te denken van versgeperst appelsiensap, voorverpakte soepgroenten, houten tafels, olievlekken, diamanten, internet of genetisch gemanipuleerde aardappelen? Wat te denken van koeien die zo 'gedomesticeerd' zijn dat ze enkel nog via keizersnede kalveren kunnen baren, of van de heropleving van de 'natuur' op de verlaten gebieden rond de vervallen kerncentrale van Tsjernobyl?

De 'natuur' gaat over de fysieke wereld rondom ons, zoals het woord 'milieu' suggereert. Maar behoren wij er dan zelf niet toe? Zijn wij zelf dan geen 'natuur'? Een woord als 'milieu' suggereert dat het duurzaamheidsdebat betrekking heeft op de relatie met iets 'buiten' ons, iets 'extern' aan ons, iets van onze 'omgeving', waar we ons op de koop toe allemaal op dezelfde wijze toe lijken te verhouden. Toch confronteren fenomenen zoals geboorte, de noodzaak om zich te voeden, ziekte, handicap en sterfte ons met ons eigen 'natuur' zijn (Mellor 1997). In dat opzicht is de 'natuur' altijd al in ons aanwezig, als een intiem deel van onszelf. Daarbij komt nog dat we zelf niet alleen 'fysieke' wezens zijn, maar ook intrinsiek verbonden met wat we de 'natuurlijke' omgeving noemen. We kunnen onszelf niet zien los van het water dat we drinken, de lucht die we inademen, enz. In zeker opzicht 'zijn' we zelfs het water dat we drinken en de lucht die we inademen. Meer dan het woord 'milieu' doet vermoeden, zijn we intrinsiek verbonden met dat vreemde geval waar we het hier over hebben: de 'natuur'.

Toch zullen velen beargumenteren dat 'wij' niettemin niet zomaar samenvallen met de natuur, en dat het zelfs gevaarlijk kan zijn de mens primair als natuurwezen op te vatten. Hele bibliotheken zijn volgeschreven met kritieken op mensbeelden die de mens vastpinnen op haar (!) biologische noden, driften en behoeften. Een naturalistische benadering wordt door velen, terecht, verworpen omwille van haar reductionistische karakter, en omdat de sociale constructie van het menselijk bestaan op die manier aan het zicht wordt onttrokken.

Het kan misschien muggenzifterij lijken, maar de keuze voor het gebruik van woorden als 'natuur' of 'milieu' dan wel 'ecologie' of 'duurzaamheid', en vooral de manier waarop ze worden ingevuld, is niet zo onschuldig als het misschien lijkt. Achter dergelijke begrippen gaat vaak een meer of minder subtiële normatieve betekenis schuil. Soms wordt deze normatieve betekenis explicieter. Op zo'n moment onthult de politieke achtergrond en inzet van zo'n discours zich scherper dan voorheen. Zo zou de markteconomie volgens heel wat liberale auteurs het best aansluiten bij de competitieve menselijke 'natuur', terwijl conservatieve denkers op hun beurt beargumenteren dat het kerngezin van 'nature' het meest geschikt zou zijn voor de menselijke voortplanting. Terwijl sommigen evolutionaire theorieën aanhalen om de neoliberalisering van de economie te verdedigen, stellen anderen (zoals de Russische anarchist Kropotkin) dan weer dat net coöperatie het grootste evolutionaire voordeel heeft. Hoe het ook zij, deze verschillende visies hebben één ding gemeen: de natuur wordt stevast als een referentiepunt gebruikt: om de status quo te verdedigen of om te stellen hoe en waarom 'het anders moet'.

De natuur wordt stevast als een referentiepunt gebruikt: om de status quo te verdedigen of om te stellen hoe en waarom 'het anders moet'. Speculatieve theorieën over de natuur legitimeren heel vaak bepaalde ideologische posities.

Of wat moeten we anders concluderen uit de vaststelling dat zaken zoals het 'moederinstinct' door velen als 'natuurlijk' worden gezien? Volgens sommigen zou je je eigen kind uit een brandend huis redden omdat het jouw 'genen' heeft, alsof je een adoptiekind zomaar zou laten staan. Vrouwen werden lange tijd geacht 'dichter' bij de natuur te staan. Hoewel dat vandaag door sommigen misschien als een compliment zou worden gezien, was het lange tijd één van de grondslagen voor hun onderschikking en onderdrukking. Vrouwen werden als gedetermineerd door hun lichaam beschouwd, en precies om die

reden niet geschikt geacht een belangrijke rol te spelen in het publieke leven (Mellor 1997). Ook rassenverschillen werden lange tijd gerechtvaardigd op basis van zogenaamde 'biologische' verschillen. Maar zijn dat soort zaken wel zo 'natuurlijk'? En zelfs als ze dat zouden zijn, is alles wat 'natuurlijk' is dan ook zomaar 'goed'? Ook het HIV-virus of de wet van de sterkste? Van welke kant je het ook bekijkt, dit soort speculatieve theorieën over de 'natuur' legitimeren heel vaak bepaalde ideologische posities. Want als iets 'natuurlijk' is, lijkt het wel per definitie niet anders te kunnen zijn dan het is.

Dit soort denken kent van tijd tot tijd een zekere revival, denk maar aan de sociobiologie van enkele decennia geleden of de huidige evolutionaire psychologie. Ook progressieve varianten daarvan zijn niet zonder problemen. Zo stellen Luc Goeteyn en Chris Jacobson (2012) in hun recente boek dat vrouwen het voortouw moeten nemen in de klimaatstrijd vermits zij "genetisch minder gedreven [zijn] door agressie en competitie" en meer "focussen op samenwerking en op de langere termijn". "Het staat in de sterren geschreven dat de rol van vrouwen [...] sterk aan belang zal winnen", zo stellen de auteurs. Maar kunnen biologische verschillen wel de basis vormen voor emancipatorische politiek? Of haalt de biologie de emancipatie steeds weer in? In *Darwin voor Dames* beargumenteert Griet Vandermassen (2005) dat evolutionaire kennis met betrekking tot de verschillen tussen de "gemiddelde vrouwelijke en mannelijke natuur" voor feministes essentieel is. Dat zou immers de basis moeten vormen voor een maatschappij waarin de interesses en belangen van beide seksen worden gerespecteerd.

De vraag is niet enkel of zulke naturalistische analyses wel steek houden, maar ook en vooral wat de effecten van dergelijke discours en verklaringsmodellen zijn, waarom het toch steeds weer nodig lijkt terug te grijpen naar de 'natuur' om een standpunt hard te maken, en of dat laatste überhaupt wel mogelijk is?

Luc Goeteyn en Chris Jacobson (2012) zien in (mannelijke) genetisch verankerde gedragskenmerken, zoals territoriumdrift, vreemdelingenhaat en de strijd om seksuele partners, niet enkel de verklaring voor de immense ecologische crisis waarmee we vandaag worden geconfronteerd, maar ook de ultieme reden waarom het ons zoveel moeite kost alsnog een meer duurzame weg in te slaan. "Onze genen sturen er op aan dat kostbare eicellen worden bevrucht door zaadcellen met het best mogelijke genetische materiaal, dus liefst van mannen die succesvol zijn, de 'fittest' [...] succes, macht en status werken

erotiserend [...] zijn zelfzuchtige genen zwepen de mens hierin genadeloos op", zo beargumenteren de auteurs. Ook Peter Tom Jones en Vicky De Meyere (2009) verklaren de huidige ecologische crisis gedeeltelijk door een beroep te doen op het verklaringsmodel van *the selfish gene* (Dawkins 2006).¹ Jones en De Meyere (2009) stellen dat mensen genetisch voorgeprogrammeerd zijn voor een constante seksuele overlevingsstrijd. Meer consumptie zou een hogere seksuele status opleveren. Het resultaat is een constante 'ratrace' waarin we elkaar trachten te overtroeven door altijd meer te consumeren met de gekende vernietigende milieu-impact als gevolg. Niet alleen wordt ecologische destructie in dit soort verklaringsmodellen ontdaan van haar maatschappelijke verankering doordat ze wordt voorgesteld als het resultaat van de eenvoudige optelsom van een massa individuele, milieuonvriendelijke gedragskeuzes. Bovendien worden deze individuele milieuonvriendelijke gedragskeuzes gereduceerd tot biologisch voorgeprogrammeerde processen, waardoor de oorzaken van de ecologische crisis zo goed als van hun laatste 'maatschappelijke' invloed worden ontdaan.

Heeft de 'natuur' haar vernietiging dan aan zichzelf te danken, door de 'natuurlijke' aard van haar genen, of zelfs één 'natuurlijk' gen dat een destructieve impact heeft op de rest van de 'natuur'? Jones en De Meyere suggereren dat er ook een coöperatief gen zou bestaan dat tegengewicht zou bieden. Bovendien zijn zij de laatsten om te stellen dat er niet ook andere, meer maatschappelijke factoren een rol zouden spelen. Maar daarmee is het probleem niet van de baan. Er blijft iets verdachts aan het mobiliseren van de 'natuur' en haar elementen voor de fundering van, in de kern, politieke posities.

Er blijft iets verdachts aan het mobiliseren van de 'natuur' en haar elementen voor de fundering van, in de kern, politieke posities.

De 'natuur' (of een bepaalde manier om over die natuur te denken) staat wel vaker model voor hoe we de maatschappij zouden moeten veranderen of organiseren. Niet zo lang geleden nam ik deel aan een wandeling georganiseerd door een lokale groep van Natuurpunt. Het was een mooie wandeling en een goede gids; tal van dieren en planten kregen een naam en een verhaal, de gids had het over de wet van de sterkste en over het risico van het inbrengen van uitheemse soorten in lokale ecosystemen. Mensen geraakten met elkaar aan de praat, en het ging erover hoe de mens ook 'natuur' is. Oog in oog met de aanwezige ecologische destructie werd de mens gediagnosticeerd als een 'parasiet' of een soort van pest, een plaag zoals die van de sprink-

hanen of ratten, waardoor alle andere dier- en plantensoorten worden teruggedrongen. Er werd geopperd dat nieuwe virussen zoals AIDS een 'natuurlijke' reactie zijn waardoor de natuur het 'evenwicht' tracht te herstellen. Ook al is het vanuit menselijke overwegingen erg begrijpelijk daar tegenin te willen gaan, zo luidde het bij monde van één van mijn wandelgenoten, het zou op de langere termijn alleen maar tot meer ellende leiden. Is het niet een probleem dat mensen op tal van vlakken de natuur trachten te overstijgen, waarbij de medische wetenschap iedereen (zieken, gehandicapten, zwakken, enz.) in leven houdt ², en zo het 'natuurlijke' proces van de wet van de sterkste omzeilt, mijmerde mijn wandelgenoot. Die wet van de sterkste zou immers de garantie zijn dat het genetisch materiaal van de menselijke soort op punt blijft. En ook bij ons, zo poneerde iemand anders, verstoren 'uitheemse soorten' het evenwicht. Niemand is racistisch, en ook aan mensen uit Turkije of Afghanistan wordt een goed leven gegund, maar net als sinaasappelbomen in onze streken niet gedijen en soorten zoals de Amerikaanse vogelkers, of bospest, de oorspronkelijke begroeiing overwoekeren, kan het volgens een dergelijk discours een probleem worden als (teveel) mensen uit andere streken naar hier immigreren. Dit waren geen 'slechte' mensen, het waren overtuigde ecologen die me alles over vogels en andere dieren konden vertellen, die het goed voor hadden met de mensheid en de natuur.³ Ze hadden de natuur goed bestudeerd en er conclusies uit getrokken voor het menselijk samenleven, misschien zonder zich de consequenties ervan te realiseren.

Dit betekent niet dat iedereen die zich op de 'natuur' baseert om een bepaald maatschappelijk standpunt te verdedigen meteen in het conservatieve, reactionaire of zelfs xenofobe kamp gesitueerd moet worden. Zo is er ook zoiets als het 'veerkracht-denken', dat vandaag in Vlaanderen opgang maakt. Veerkracht is een centraal begrip in de ecologische wetenschap. Het verwijst naar de capaciteit van ecosystemen om interne of externe schokken op te vangen en een dynamisch evenwicht te hervinden. Hoe groter de biodiversiteit en complexiteit van ecosystemen, hoe groter de veerkracht ervan. Die gedachte wordt vandaag in ecologische middens ook toegepast op de maatschappij (zie o.a. Hopkins 2008; Peeters 2010; Dhont 2010). Als de menselijke samenleving schokken zoals de klimaatverandering wil kunnen opvangen, zo wordt gesteld, dan is het essentieel dat onze samenleving 'veerkrachtiger' wordt. De kenmerken van een veerkrachtig ecosysteem komen daarbij model te staan voor hoe we de maatschappij

vorm moeten geven. Zo benadrukt Jef Peeters (2010) bijvoorbeeld “het belang van een ‘diversiteit’ aan deelsystemen en processen en van goede connecties daartussen”. Het kan bijna niet duidelijker zijn: vaak heeft dit veerkracht-denken een progressieve, emancipatorische inslag. Een ‘keuze’ voor veerkracht gaat uit van een holistisch perspectief (‘wij zijn toch ook deel van de natuur’), waarbij diversiteit en complexiteit centraal komen te staan. Pluralisme lijkt als het ware gefundeerd te kunnen worden op de logica van het ecosysteem. Dit perspectief heeft vaak als bedoeling een tegengewicht te vormen voor zowel de eerder beschreven conservatieve rechts-ecologische aanpak als voor de meer liberale, marktgerichte en technologisch-optimistische ideologieën.⁴ Het veerkracht-denken zet deze ideologieën op hun kop en is dan ook een aantrekkelijk discours voor progressieven. Het breekt met de reductionistische manier van denken van liberale protagonisten of technologische optimisten, en stelt dat de ecologische crisis maar begrepen en opgelost kan worden vanuit een meer holistisch perspectief. Toch zorgt ook dit discours in zekere zin voor onbehagen. Het blijft immers vaak binnen een soort naturalistisch schema redeneren. Waarom zou het nodig zijn om zaken zoals pluralisme te baseren op zo’n speculatief begrip van de natuur? Waarom wil men per se een fundering vinden voor de menselijke maatschappij buiten de maatschappij zelf? Natuurlijk kunnen inzichten uit de natuurwetenschappen als metaforen dienen om de mens of de maatschappij beter te begrijpen of in kaart te brengen, maar vaak wordt er een stap verder dan de metafoor gezet. Wie dat doet, volgt de denkwijze van conservatieven met hun organisch maatschappijbeeld, of van religies die de maatschappij funderen in God, heilige teksten of de schepping. Door naar een fundament buiten de maatschappij te verwijzen, zet je je eigen visie stevast op een hoger niveau. Niet altijd, maar toch vaak heeft zo’n discours een eigenaardig ideologisch effect: als je kan hardmaken dat je eigen opvattingen gebaseerd zijn op de ‘natuur’, immuniseer je ze voor een stuk tegen contestatie en kritiek.

Natuurlijk kunnen inzichten uit de natuurwetenschappen als metaforen dienen om de mens of de maatschappij beter te begrijpen of in kaart te brengen, maar vaak wordt er een stap verder dan de metafoor gezet. En als je kan hardmaken dat je eigen opvattingen gebaseerd zijn op de ‘natuur’, immuniseer je ze voor een stuk tegen contestatie en kritiek. De discussie verschuift dan van het politieke naar het zogenaamd positief wetenschappelijke veld.

Het veerkracht-denken biedt met zijn specifieke interpretatie van de natuur maar één mogelijk antwoord op problematische vertogen over de natuur. Er is nog een ander antwoord mogelijk. Zou het niet kunnen dat mensen voor een groot deel in de ‘natuur’ zien wat ze erin willen zien, en dat wat ze zien minstens in even grote mate wordt bepaald door hun blik dan door de natuur zelf? Zou het niet kunnen dat veel mensen hun begrip van de menselijke samenleving (wellicht voor een groot deel onbewust) op de natuur projecteren, om hun eigen opvattingen vervolgens te funderen op ‘natuurlijke’ gronden? Is het toeval dat 19de-eeuwse liberalen nadat ze het economisch concurrentieprincipe hadden ontdekt, vervolgens in de natuur de *struggle for life* terugvonden? Is het toeval dat we deze interpretatie van de natuur vervolgens weer als een verklaring voor de huidige maatschappij zien terugkomen? Is, zoals Goeteyn en Jacobson (2012) stellen, “het grondbeginsel van de natuurlijke selectie [...] eveneens van toepassing op de economie”? Of is het eerder zo dat onze economie bepaalt wat we op een bepaald moment in de natuur zijn beginnen te zien?

Het baseren van de eigen zienswijzen op de natuur is geen neutrale operatie. De natuur inroepen als fundering voor je maatschappijopvatting maakt dat de discussie verschuift van het politieke naar het zogenaamd positief wetenschappelijke veld, waarbij men op basis van natuurkundige bevindingen het eigen gelijk probeert aan te tonen. Zo wordt homoseksualiteit soms verworpen omdat het ‘onnatuurlijk’ zou zijn, waarop anderen dan weer antwoorden dat homoseksualiteit wel degelijk ook in de ‘natuur’ voorkomt, alsof dat homoseksualiteit zou rechtvaardigen. Het probleem is niet enkel dat de verwijzing naar de natuur misbruikt kan worden ter rechtvaardiging van problematische praktijken, maar ook dat hierdoor de echte, politieke tegenstellingen worden gemaskeerd.

De vlucht van de ‘natuur’

De problemen met allerlei naturalistische theorieën brachten veel onderzoekers en activisten ertoe de sociale geconstrueerdheid van mens-, natuur- en maatschappijbeelden, sociale verhoudingen en praktijken te laten zien. De inzet hiervan is niet gering. Wanneer iets een sociale constructie is, is het immers ook contingent, en dus veranderbaar. Een goed voorbeeld daarvan vinden we in het feminisme.

Als reactie op het gebruik van de 'natuur' om de onderschikking en onderdrukking van vrouwen te rechtvaardigen, trachtten vele feministes – vaak met succes – aan te tonen dat heel wat zaken die wij als vanzelfsprekend of 'natuurlijk' beschouwen, helemaal niet zo biologisch, hormonaal of genetisch voorgeprogrammeerd zijn. Zo lieten ze zien dat er helemaal geen biologische basis is voor het feit dat meisjes meer met poppen en jongens meer met auto's en robots spelen (Fine 2010), net zo min als er iets als een 'natuurlijk', aangeboren, seksebepaald ruimtelijk inzicht of verschil in intelligentie zou bestaan (Broeke 2010).

De terechte kritiek op allerlei naturalistische theorieën leidde echter soms tot een radicaal constructivisme, waarbij er zo goed als totale abstractie gemaakt werd van onze inbedding in en afhankelijkheid van de 'natuur'. Meer dan eens ging dit samen met een bepaald soort van Verlichtingsdenken waarbij de mens als het ware God op aarde werd, alsof hij (!) de natuur buiten en in zichzelf zomaar kan overwinnen. Vandaag komt dit soort denken als een boemerang in ons gezicht terug: hoe meer mensen de natuur poogden te 'beheersen', hoe groter de ecologische ravage die ze aanrichtten. De ecologische crisis is gigantisch: klimaatverandering, biodiversiteitsverlies, verzuring van de oceanen, enz. De mens is druk bezig zijn eigen ecosysteem te vernietigen. Het tij keren vraagt niet alleen een verandering in ons handelen, maar ook in ons denken. Interessant genoeg kwam ook hierop vanuit feministische kringen een antwoord.

Het ecofeminisme is één van de stromingen die als geen ander heeft aangetoond dat het idee dat de mens zich zou kunnen loskoppelen van de natuur een illusie is. Mensen hebben lichamen die gevoed en verzorgd moeten worden, en zijn daarom onlosmakelijk verbonden met processen in de 'natuurlijke' wereld (Mellor 1997). Bovendien liet het ecofeminisme zien dat deze belichaming en inbedding maatschappelijk geconstrueerd en ten dele genderbepaald is, en dus ook een maatschappelijke of politieke inzet heeft of kan hebben. Als kinderen ziek worden, de watervoorraden slinken of de oogsten achteruitgaan, zijn het nog steeds vaak vrouwen die daarvan de eerste gevolgen ondervinden. Dat we voorzichtig moeten zijn om mens- of maatschappijopvattingen op natuurbeelden te baseren, betekent niet dat we niets kunnen en zelfs moeten zeggen over hoe de maatschappij is ingebed in de ecosystemen. Als je iets over duurzaamheid wil zeggen, kan je daar moeilijk onder uit.

Jammer genoeg zijn er ook ecofeministes die de natuur opnieuw als norm gaan hanteren. Ze stellen dat vrouwen 'intrinsiek' een nauwere band hebben met de natuur en dat precies om die reden vrouwen een belangrijkere maatschappelijke rol zouden moeten spelen. Er zijn echter ook ecofeministes die de link tussen ecologie en feminisme op een minder normatieve wijze bekijken. Ze laten zien hoe vrouwen doorheen de geschiedenis specifieke rollen toebedeeld kregen, onder meer op het vlak van zorgarbeid. Die rollen zijn op die manier steeds meer met vrouwen geassocieerd geraakt. Vrouwen werden daardoor als het ware verantwoordelijk voor het 'in stand houden' van het menselijk lichaam, dat gevoed en verzorgd moet worden (Mellor 2006). Mannen daarentegen slaagden er om dezelfde reden vaak in om in zekere zin te ontsnappen aan de 'lasten' van de lichamelijke kant van het menselijk bestaan. De 'ideale man', zo betoogt Mary Mellor (2006), is fit, mobiel, gevoed, verzorgd en uitgerust. Hij moet zich niet bekommeren om huishoudelijke taken. De goederen die hij consumeert verschijnen hem als afgewerkte producten en diensten. Hij houdt zich met andere zaken bezig dan met de materiële stromen die het menselijk lichaam bepalen. In de zin dat vrouwen disproportioneel instaan voor de materiële kant van het menselijk bestaan, bewaren zij *the dirty little secret* dat mensen uit de niet-menselijke natuur voortkomen, zoals ecofeministe Ynestra King stelt (1990).

De casus van het ecofeminisme is interessant omdat deze zwaar werd aangevallen door andere feministes, precies omdat het de 'biologische' kant van het menselijk leven zo sterk benadrukt. Die andere feministes wezen – met goede redenen – op het feit dat het niet zo onschuldig is om de 'natuur' opnieuw binnen te brengen in de feministische analyse. Met een groeiende ecologische crisis kunnen we van de 'natuur' rondom ons en in onszelf echter niet langer abstractie maken. Het dwingt ons meer dan ooit de materialiteit van het menselijk en maatschappelijk bestaan serieus te nemen. De centrale vraag is natuurlijk op welke manier dat kan gebeuren zonder in de euvels te vervallen die hierboven werden geanalyseerd.

Socio-ecologische assemblages?

Zoveel is duidelijk: net zoals de 'natuur' niet kritiekloos in het discours ingebracht kan worden, kan het er ook niet kritiekloos uit worden weggelaten. We kunnen dus in zekere zin niet met en niet zonder

het begrip 'natuur'. Spreken over de natuur lijkt tegelijk onmogelijk en noodzakelijk te zijn. Het is onmogelijk om de maatschappij (nog langer) te denken zonder de 'natuur', maar tegelijkertijd kan de maatschappij ook niet tot de natuur gereduceerd of erin gefundeerd worden.

'Natuur' en 'maatschappij' kunnen onmogelijk als los van elkaar staande entiteiten worden beschouwd. Het idee dat er iets zou bestaan als 'wilde', niet door de mens beïnvloede natuur blijkt steeds meer een illusie. Alle natuur lijkt vandaag door de maatschappij beïnvloed, en voor het overgrote deel niet in positieve zin. Zelfs de meest afgelegen wouden of oceanen zijn vergiftigd door zure regen of allerlei afval en chemicaliën. Als Inuit-vrouwen hun moedermelk zouden proberen te verkopen in de VS zou die geclassificeerd worden als gevaarlijk afval omwille van de hoge hoeveelheid PCB die ze bevat (Speth 2008).

Sommige auteurs stellen daarom voor niet langer te spreken in termen van 'natuur' of 'maatschappij', maar concepten te gebruiken die de link tussen beide uitdrukken, zoals bijvoorbeeld 'socio-ecologische assemblages' (Swyngedouw 2010). Het gebruik van een concept zoals socio-ecologische assemblages benadrukt dat er niet zoiets bestaat als louter natuur, of natuurloze maatschappij, maar dat beiden altijd al fundamenteel met elkaar vervlochten zijn..

Om nog even terug komen op de sociobiologie en de evolutionaire psychologie: de vraag moet gesteld worden of je ooit kunt bepalen tot hoever de biologie gaat en waar sociale constructie begint? Net zoals wij onmiskenbaar biologische wezens zijn, kunnen we ons afvragen of we niet altijd al – van bij onze geboorte, en misschien zelfs vroeger – sociaal geconstrueerd zijn? In zekere zin zijn wij dus, op zijn minst zelf, altijd al 'socio-ecologische assemblages': onze sociaal-geconstrueerde en biologische kant zijn dusdanig met elkaar vervlochten dat ze onmogelijk nog uit elkaar te halen vallen (zie ook Verhaeghe 2012).

De keuze voor een begrip als 'socio-ecologische assemblages' heeft een aantal voordelen in vergelijking met het eenvoudige concept 'natuur'. Maatschappelijke keuzes en processen worden op die manier op de voorgrond geplaatst. Denk maar aan de overstromingen in Pakistan en de droogte rond Moskou in de zomer van 2010. Beide waren wellicht het gevolg van klimaatverandering: een toch niet louter 'natuurlijk' fenomeen? Of neem de orkanen Katrina of Sandy: dat zijn

Of neem de orkanen Katrina of Sandy: dat zijn toch niet zomaar 'natuurrampen'? Of hoe moeten we anders begrijpen dat vooral armen en zwarten hier keer op keer het slachtoffer van worden?

toch niet zomaar 'natuurrampen'? Of hoe moeten we anders begrijpen dat vooral armen en zwarten hier keer op keer het slachtoffer van worden? Orkaan Katrina spreekt uiteraard boekdelen op dit vlak: mits een betere voorbereiding (verstevestigingswerken van de dijken, evacuatie van mensen bij de aankondiging van de orkaan, enz.) en gerichte ingrepen na de orkaan zou een groot deel van de ramp voorkomen kunnen zijn. Kan het dan nog om een loutere 'natuurramp' gaan (zie o.a. Žižek 2009)?

Toch is ook het gebruik van termen als 'socio-ecologische assemblages' niet zonder problemen. Hoewel dit soort concepten helpen om de intrinsieke verbondenheid tussen de natuur en de maatschappij te laten zien, dreigt langs de andere kant alles op deze manier een socio-ecologische assemblage te worden. Met andere woorden, er schuilt steeds het risico dat we tegelijkertijd alles en niets zeggen. Socio-ecologische assemblages kennen dan misschien ook een nog grotere ambiguïteit dan het begrip 'natuur'. Het risico bestaat dat de vraag naar een definitie van wat de 'natuur' nu eigenlijk is, op subtiële wijze opnieuw wordt omzeild.

De natuur als politiek object

Hoe we over de natuur denken, is niet neutraal. De keuze voor een bepaald concept, een bepaald discours is altijd ook een politieke keuze, en kan verregaande ideologische implicaties hebben. Soms wordt

Tegenover de natuur als normatief concept, wil ik een (her)politisering van het duurzaamheidsdiscours bepleiten. De vraag hoe de 'natuur' wordt ingevuld, en in hoeverre er nog conflict en debat mogelijk is tussen verschillende invullingen ervan, komt dan centraal te staan.

die keuze bewust gestuurd door een normatief kader, maar nog vaker sluipt dat kader onbedoeld of onbewust binnen. Een normatief begrip van de natuur werkt vaak depolitiserend, zo werd hierboven betoogd: het verhuult politieke tegenstellingen en (de)legitimeert bepaalde posities op voorhand. Tegenover de natuur als normatief concept wil ik dan

ook een (her)politisering van het duurzaamheidsdiscours bepleiten. De vraag hoe de 'natuur' wordt ingevuld, en in hoeverre er nog conflict en debat mogelijk is tussen verschillende invullingen ervan, komt dan centraal te staan.

Een dergelijk conflict en debat lijken in de huidige maatschappij niet altijd zo evident te zijn. Dat staat niet los van bredere maatschap-

pelijke tendensen. Er leeft vandaag een verregaande consensusideologie. Met betrekking tot duurzaamheid lijkt die sterker dan op eerder welk ander terrein (Swyngedouw 2007). De ecologische crisis zou enkel kunnen worden gekeerd als we 'allemaal samenwerken' en onderling disputeren zoveel mogelijk achterwegen laten. Het ideaal van de duurzaamheidstransitie is een coalitie van bedrijven, overheid en burgers: hand in hand. Zo beargumenteren Peter Tom Jones en Vicky De Meyere (2011) dat de problematiek "te complex en te hardnekkig" is om opgelost te worden door één specifieke actor: "Alle belanghebbenden zullen dan ook hun steentje moeten bijdragen: overheden, bedrijven, kennisinstellingen, het maatschappelijk middenveld en individuele burgers." Ook Ann Demeleumeester, die een erg verdienstelijke trekster van de transitiebeweging in Vlaanderen is, houdt zich sterk dat dit de weg voorwaarts is: "Een duurzame en rechtvaardige transitie kan maar als alle overheden, het middenveld, het bedrijfsleven en de mensen samenwerken."⁵ Dialoog en samenwerking lijken dé nieuwe manieren om tot maatschappelijke verandering te komen. In naam van de urgentie en de schaal van de ecologische crisis zouden we ons niet langer kunnen permitteren ons bezig te houden met deelstrijden die mensen onderling verdelen (Kenis & Lievens, te verschijnen). Veel oude strategieën lijken daarmee te hebben afgedaan: we mogen niet langer 'tegen' zijn maar moeten 'positief denken', grote bedrijven zijn niet langer de vijand maar potentiële partners, sociale conflicten belemmeren alleen maar de samenwerking die nodig is. Deze ideologie kent zijn evenbeeld in de praktijk. Natuurpunt werkt samen met bedrijven zoals Electrabel, schoenen Torfs, Westmalle Trappist, BNP Paribas Fortis, Proximus en Delhaize. "We kunnen de achteruitgang van de biodiversiteit niet stoppen zonder hulp van bedrijven," stelt de ngo.⁶ WWF sluit partnerschappen af met bedrijven als Nokia, HP, Monsanto, Volvo, Coca Cola of Sony, die zich alle trachten te profileren rond groene thema's. Win-win situaties, lobbying en multipartijsamenwerking zijn de nieuwe orde-woorden.

Dat werd ook duidelijk op de internationale klimaattoppen van de afgelopen jaren: van Kopenhagen tot Warschau. Voor de top van Kopenhagen hadden niet minder dan 45.000 mensen een accreditatie gekregen waarmee ze het conferentiecentrum binnen mochten: vertegenwoordigers van het maatschappelijke middenveld, bedrijven, lobbygroepen en ngo's. Het zorgde voor een ongekende opstoot van samenhorigheidsgevoel: de hele wereld verenigd voor het klimaat!

Het beloofde een historisch moment voor de 'verenigde mensheid' te worden. De ontgoocheling over het magere eindresultaat achteraf was dan ook ongekend groot.

Terwijl er tijdens de top in Kopenhagen nog een sfeertje hing alsof het nu allemaal eens ging gebeuren, waren de daaropvolgende toppen een stuk ingetogener. Velen konden hun scepsis nauwelijks verbergen. De ontgoocheling omwille van de flauwe eindresultaten werd er echter niet minder door. Want als we er niet allemaal 'samen' geraken, hoe geraken we er dan wel?

Tezelfdertijd blijven velen het blijkbaar moeilijk hebben met kritische of meer conflictgeladen stemmen. Op Evo Morales' weigering om in december 2010 het 'akkoord' van Cancun te onderschrijven, werd door zowat de hele wereld met ontzetting gereageerd. De duizenden activisten die op de toppen de voorgestelde klimaatmaatregelen (zoals biobrandstoffen of emissiehandel) contesteerden en pleitten voor een alternatief klimaatactieplan, werden vaak gemarginaliseerd, geridiculiseerd en zelfs gecriminaliseerd.

Hedendaagse politieke filosofen, zoals Chantal Mouffe (2006), Slavoj Žižek (2000) en Jacques Rancière (2006), hebben dit fenomeen, en zelfs de hele tijdsgeest waarin we vandaag leven, vanuit die observatie gekarakteriseerd als postpolitiek. Om goed te begrijpen wat er hier juist aan de hand is, moeten we een onderscheid maken tussen 'de politiek' en 'het politieke.' Postpolitiek betekent immers niet dat er geen politiek meer zou zijn in de gangbare betekenis van het woord. Natuurlijk zijn er nog altijd regeringen en verkiezingen, parlementen en administraties. Dat is waar 'de politiek' over gaat. 'Het politieke' moet daarentegen begrepen worden als een soort logica van handelen en denken, die rekening houdt met de realiteit van conflict, macht en beslissing. Postpolitiek is een maatschappelijke tendens waarin er nauwelijks meer plaats is voor het aangaan van fundamenteel debat en conflict over hoe de maatschappij vandaag georganiseerd is en welke machtsrelaties daaraan ten grondslag liggen. Depolitisering onttrekt aan het oog dat de fundamentele structuren van de maatschappij contingent zijn, met andere woorden, dat ze ook anders hadden kunnen zijn. Een consequentie hiervan is dat de historische specificiteit van de huidige samenleving, en dus ook de specificiteit van haar relatie tot de 'natuur', wordt miskend. Het probleem is dat van de vis die het water niet kan zien dat hem omringt en zijn bestaan doordringt. De vis ziet niet dat wat hem verschijnt als een fundamentele conditie, toch kan veranderen: dat het water vervuild kan gera-

ken, en de stroom kan opdrogen (Foster, Clark & York 2010). De postpolitieke conditie is er één waarin een bepaalde ideologie hegemonisch is geworden, en die hegemonie zo sterk is dat ze als het ware onzichtbaar is geworden.

Het punt is dat als een maatschappij niet langer wordt begrepen als vatbaar voor contestatie en verandering, haar democratische aard dreigt te worden ondermijnd. Democratie is maar mogelijk als het contingente karakter van de maatschappij waarin we leven, de machtsrelaties die eraan ten grondslag liggen, en de uitsluitingen en conflicten die dit genereert, zichtbaar en contesteerbaar worden gemaakt (Lefort 1988; Rancière 1998; Mouffe and Laclau 2001; Mouffe 2000). In de kern is democratie die maatschappijvorm die erkent dat ze geen ultieme fundering heeft, en daarom gekenmerkt wordt door onbepaaldheid en contingentie. Cruciaal is dat als een maatschappij niet langer gezien wordt in termen van zijn specifieke, sociaal geconstrueerde relatie met de 'natuur', de ruimte voor een echt debat over de grondoorzaken van de ecologische crisis en dus ook over effectieve oplossingen, enorm slinkt. Met andere woorden, de depolitisering van het duurzaamheidsvraagstuk dreigt niet enkel de effectiviteit van ecologische actie, maar ook haar democratische karakter te ondermijnen.

Als een maatschappij niet langer gezien wordt in termen van zijn specifieke, sociaal geconstrueerde relatie met de 'natuur', dan slinkt de ruimte voor een echt debat over de grondoorzaken van de ecologische crisis, en dus ook over effectieve oplossingen. Met andere woorden, de depolitisering van het duurzaamheidsvraagstuk dreigt niet enkel de effectiviteit van ecologische actie, maar ook haar democratische karakter te ondermijnen.

Als het duurzaamheidsdebat vandaag op een postpolitieke wijze wordt ingevuld, komt dat enerzijds door deze meer algemene postpolitieke context, maar anderzijds is er ook iets specifiek aan de ecologische kwestie waardoor deze gemakkelijker dan andere thema's vatbaar blijkt voor depolitisering. Om te beginnen is er geen eenduidig subject van verandering in de ecologische kwestie (Swyngedouw 2007). Dat is een groot verschil met vele andere 'sociale' bewegingen, zoals de arbeidersbeweging, het feminisme of de burgerrechtenbeweging, waar er altijd een duidelijk subject van onderdrukking, en dus ook van emancipatie, verzet en verandering is. Precies omdat in zekere zin iedereen slachtoffer is van de ecologische crisis, lijkt de ecologische kwestie zich gemakkelijk te lenen voor een 'wij allemaal samen' discours, wat een eerste basis vormt voor gemakkelijke depolitisering. De ecologische kwestie is bovendien ook heel complex.

Exact begrijpen wat er 'natuurkundig' aan de hand is, vergt heel wat specifieke kennis. Daardoor lijkt duurzaamheid al snel een zaak van wetenschappers en specialisten te zijn, die eenduidige (technische) beleidsadviezen moeten geven, die wij als 'leken' toch niet zomaar kunnen contesteren? De deur naar technocratie is op die manier makkelijk geopend. Daarbij komt nog de erg eigenaardige rol die het begrip 'natuur' speelt in ons denken, zoals eerder al werd gesteld.

Niettemin is een hegemonie natuurlijk nooit totaal. Er zijn altijd wel tegenstemmen die bepaalde centrale begrippen zoals 'vrijheid', 'gelijkheid' of pakweg 'natuur' een nieuwe invulling trachten te geven. Het punt is dat deze stemmen vandaag weinig ruimte krijgen, en daardoor moeilijk tot een echte contrahegemonie kunnen uitgroeien. Een eerste stap om een normatief funderingsdiscours tegen te gaan, bestaat er dan ook in het duurzaamheidsdebat te herpolitiseren. Op die manier kunnen we het altijd aanwezige conflict en de tegenspraak die vandaag aan het oog dreigen te ontsnappen niet alleen in beeld brengen, maar ook een volwaardige plaats geven in het bestaande duurzaamheidsdiscours. Het gaat er met andere woorden om, wars van elke marginalisering, criminalisering of delegitimisering, het hegemonische strijdperk zichtbaar te maken. Dat strijdperk gaat voor een groot deel over de invulling die wordt gegeven aan centrale begrippen zoals natuur, ecologie, vervuiling, transitie, enz. Dergelijke begrippen bepalen de contouren van het maatschappelijke debat, en dus ook van de politieke strijd. Als je erin slaagt om het debat in jouw termen te laten voeren, of jouw invulling te geven aan bepaalde term, dan heb je het debat al half gewonnen. Een herpolitisering van het duurzaamheidsdebat is ermee gediend de pluraliteit aan posities zichtbaar te maken, en de kans te geven om te groeien.

Waar staat de duurzaamheidsonderzoeker?

Toch kan je het als duurzaamheidsonderzoeker niet bij deze conclusie laten. Dat zou immers suggereren dat je jezelf buiten, of zelfs boven de politieke contestatie plaatst, waardoor je op paradoxale wijze de fout maakt die we hier net trachten te voorkomen: doen alsof je zelf een neutraal standpunt hebt van waaruit je andere vertogen kan beoordelen. Hoewel het essentieel is voor een herpolitisering van het duurzaamheidsdiscours om een metastandpunt in te nemen, om van daaruit te laten zien hoe er impliciet of expliciet een hegemonische

strijd woedt over de toe-eigening van en de betekenisgeving aan bepaalde concepten, kan je jezelf niettemin nooit buiten de maatschappij of buiten de politieke strijd plaatsen.

Duurzaamheidsonderzoek is nooit neutraal, het schrijft zich onvermijdelijk in binnen bepaalde (contra)hegemonische vertogen. Om die reden is het essentieel om open en expliciet te zijn over de eigen politieke keuzes. Of je het nu leuk vindt of niet, wetenschappelijk onderzoek kan zich erg moeilijk aan 'het politieke' onttrekken. Het produceert onvermijdelijk vertogen die maatschappelijk bestendigend of kritisch kunnen functioneren. Actieonderzoekers benadrukken dit al langer (Reason & Bradbury 2008; Kemmis & McTaggart 2005). Zij stellen dat het er dan ook veeleer op aankomt open en eerlijk te zijn over de eigen positie en deze ter discussie te stellen, dan te trachten een 'neutraal' standpunt in te nemen dat altijd een verhulling van je eigenlijke standpunt is. Bovendien beargumenteren actieonderzoekers dat net omdat wetenschappelijk onderzoek niet neutraal is, onderzoekers zich niet enkel bewust moeten zijn van hun eigen politieke keuzes, maar ook expliciet een aantal specifieke, goed overwogen politieke standpunten moeten omhelzen. Volgens veel actieonderzoekers is het cruciaal om kennis te produceren die bruikbaar is in de strijd voor emancipatorische verandering. Opdat deze kennis nuttig zou zijn, moet ze idealiter gecommuniceerd worden naar een zo breed mogelijk publiek, en weloverwogen gepositioneerd worden binnen het politieke debat.

In plaats van zich een soort van onaantastbaar wetenschappelijke aura aan te meten, en de 'natuur'(wetenschap) als norm naar voren te schuiven, kunnen onderzoekers zich vanuit deze visie niet langer verstoppen tussen de veilige muren van de ivoren toren van de universiteit. Wars van de gangbare 'objectiverende' visie op wetenschap, komt het er hier dus net op aan de eigen visies en werkwijzen publiek op tafel te leggen en tot voorwerp te maken van politiek debat.

Dat dit gemakkelijker gezegd is dan gedaan, mag duidelijk zijn. Wie een kritische stem laat horen in een postpolitieke context, stoot snel op postpolitieke reacties. Wie zich met lijf en lede in het vuur

Duurzaamheidsonderzoek is nooit neutraal, het schrijft zich onvermijdelijk in binnen bepaalde (contra)hegemonische vertogen. Om die reden is het essentieel om open en expliciet te zijn over de eigen politieke keuzes. Wars van de gangbare 'objectiverende' visie op wetenschap, komt het er dus op aan de eigen visies en werkwijzen publiek op tafel te leggen en tot voorwerp te maken van politiek debat.

van de politieke strijd begeeft, kan niet verwachten aan de vlammen te ontsnappen. Is het niet zoveel makkelijker een positie in te nemen veilig achter het computerscherm? Is het niet honderd keer comfortabeler scherpe posities enkel ten berde te brengen in het even theoretische en abstracte, als vage en onbegrijpelijke academisch jargon dat onderzoekers zo eigen is? Teksten enkel te publiceren in internationale tijdschriften (bij voorkeur gelezen door gelijkgestemde zielen), en kritieken te beperken tot anonieme reviews (eveneens neergepend van achter de behaaglijke veiligheid van het computerscherm)? Is het niet zoveel eenvoudiger de contestatie te vermijden en de eigen positie wel degelijk als meer en anders, want 'wetenschappelijk' voor te stellen, altijd omhuld door die comfortabele onaantastbaarheid van het grote 'natuur(wetenschappe)lijke' gelijk? Je eigen posities tot voorwerp maken van politiek debat, betekent onvermijdelijk dat je niet alleen 'vrienden' maar ook 'vijanden' maakt, misschien niet waar je ze gewild had of verwacht. Niet enkel je stellingnames, maar ook je persoon wordt snel de inzet van publiek debat. Een genuanceerd weerwoord word je niet altijd gegund.

Ik kreeg de bedenkelijke eer om de storm die zo'n publiek debat met zich mee kan brengen, aan den lijve te ondervinden bij de publicatie van het boek *De mythe van de groene economie. Valstrik, verzet en alternatieven* (Kenis & Lievens 2012) in november 2012. Dit boek had als expliciete bedoeling het duurzaamheidsdebat in Vlaanderen (en Nederland) te herpolitiseren door het heersende perspectief op de grondoorzaken van de klimaatverandering, maatschappelijke alternatieven en strategieën uit te dagen. Daarbij kozen we er expliciet voor om geen theoretisch, vaag of abstract verhaal te brengen, maar de zaken, mensen en praktijken waarmee we van mening verschillen, concreet te benoemen. Enkele bedenkelijke 'partnerschappen' tussen milieuorganisaties en bedrijven werden bij naam genoemd. Een hele reeks praktijken passeerden de revue: de handel en speculatie in emissiekredieten, bedrijven die grof geld verdienen met offsettingprojecten, *greenwashing* en het doorschuiven van de verantwoordelijkheid naar de consument. Het boek trachtte er geen doekjes om te winden: op deze manier gaan we er niet komen, zo argumenteerden we; sterker zelfs, vaak wordt ons eenvoudigweg iets voorgelogen.

Na(ast) een opvallend positief onthaal vanuit vooral linkse hoek en kritischere stemmen uit de groene beweging, kwamen er ook wel wat minder malse reacties vanuit duurzaamheidsminnend Vlaanderen. Een aantal mensen leek het in het bijzonder moeilijk te hebben

met de openheid die we aan de dag legden en het 'conflictperspectief' dat we hanteerden, en dus, anders geformuleerd, met onze poging tot (her)politisering. Konden we deze 'onenigheden' dan niet binnen de rangen van de groene beweging zelf proberen op te lossen? Was het echt nodig de vuile was buiten te hangen? We zouden verdeeldheid zaaien binnen de ecologisch beweging, net nu we zo dringend aan één zeel moeten trekken. We zouden onrecht doen aan al die mensen die "met hun voeten in de neoliberale modder aan een andere wereld werken".⁷

De titel van het boek stootte bij een deel van de mainstream milieubeweging duidelijk op onbegrip: zijn we er dan niet allemaal van overtuigd dat we een 'vergroening' van de economie nodig hebben? Gaan we het weinige dat er voor het 'milieu' gebeurt nu ook nog eens in vraag stellen?

Maar laat er geen twijfel over bestaan: dat er dringend iets moet gebeuren, staat inderdaad vast. Momenteel zetten we volop koers in de richting van een opwarming van vier graden en meer, en niemand weet eigenlijk echt goed hoe de planeet er dan nog zal uitzien (IPCC, 2013). En dan hebben we het nog niet eens gehad over het biodiversiteitsverlies, de vervuiling van lucht, water, enz. De uitdagingen zijn niet min. Zou het oog in oog met deze gigantische crisis niet veel effectiever zijn als we alle neuzen in dezelfde richting krijgen? Is het echt nodig op dit moment 'conflict' in te brengen? Dreigt de groene stem zo niet te versnipperen?

Eensgezindheid zou de ecologische strijd inderdaad heel wat gemakkelijker maken. Maar anderzijds heeft het, volgens ons, weinig zin om te ontkennen dat het project van de 'groene economie', zoals het op dit moment gepromoot wordt door vooral een aantal internationale actoren (zoals de Wereldbank, de OESO, UNEP, de Europese Commissie en een aantal coalities van beleggers en ondernemers), vaak meer weg heeft van het economiseren van het groene gedachtegoed dan van het daadwerkelijk vergroenen van de economie. Evenmin heeft het veel zin om te ontkennen dat er binnen de brede ecologische beweging tendensen zijn die sterk meegaan met dit discours, net zoals er veel kritische, linkse en uitgesproken sociale tendensen zijn. Of we het nu leuk vinden of niet, de groene beweging maakt een vrij grote spreidstand en lijkt intern verdeeld tussen meer linkse en meer liberale stemmen over kernvraagstukken, zoals de vraag of er grenzen moeten zijn aan de groei en of we al dan niet met verlichte ondernemers in zee moeten gaan.

Misschien is het 'probleem' van *De mythe van de groene economie* dan ook niet zozeer dat het onnodig conflict zou introduceren, maar veeleer dat het de ecologische beweging met moeilijke vragen confronteert. Het punt van het verhaal dat we brengen is dat 'groen zijn' niet meer genoeg is, en dat maakt het er voor groene partijen of ngo's natuurlijk niet gemakkelijker op. Als ik conflict en strijd benadruk, in het boek en in dit artikel, is dat niet omdat ik conflict om het conflict zou willen, maar wel omdat ik het belangrijk vind dat het debat tussen die verschillende maatschappijvisies gevoerd wordt. Ik wil niet betogen dat 'er per se conflict moet zijn', maar wel dat het belangrijk is de reële conflicten die er zijn zichtbaar te maken, om op die manier de ecologische strijd effectiever en democratischer te maken.

In één van zijn bekendste nummers zong Leonard Cohen: "There is a war between the ones who say there is a war, and the ones who say there isn't." De oorlog waar hij het over had was er één tussen arm en rijk, vrouw en man, zwart en blank, enz. De rijken, de mannen, de blanken ontkennen stevast dat er mogelijk een conflict zou kunnen zijn. De klassenstrijd of het feminisme gaan er daarom ook steeds voor een stuk om zichtbaar te maken dat er wel degelijk klassenongelijkheid of vrouwenonderdrukking is, en dat conflict daarom legitiem is. Met betrekking tot de ecologische kwestie is het blijkbaar nog moeilijker te erkennen dat er 'oorlog' kan zijn (Kenis & Lievens, te verschijnen). We zijn toch allemaal slachtoffers van de ecologische crisis, en we zijn toch allemaal mee verantwoordelijk, of op zijn minst mee betrokken in het huidige systeem? Politieke strijd heeft daarom een dubbele taak: ze moet niet enkel het conflict aangaan, maar ook strijd voeren opdat dit conflict erkend zou worden als legitiem.

Duurzaamheid is een terrein waarop 'groenen' niet enkel de confrontatie met de grote vervuilers moeten aangaan, maar waar ze af en toe ook tegenover elkaar (zullen) komen te staan. Het punt is hiermee te leren omgaan, zelfs als dat niet altijd gemakkelijk is. Een politiek meningsverschil is uiteindelijk niet minder, maar ook niet meer dan dat. Je hoeft je politieke tegenstander niet onsympathiek, gemeen of dom te vinden. Zij of hij is alleen een politieke tegenstander, iemand die een andere maatschappijmodel voorstaat, gebaseerd op andere principes, en waarmee je dus een politiek strijd wil aangaan.

De centrale kwestie is hoe met 'het politieke' in duurzaamheids-onderzoek wordt omgegaan; of andere politieke posities gedelegiti-miseerd en belachelijk worden gemaakt, dan wel inhoudelijk voor-werp van debat mogen zijn. Met andere woorden, de centrale vraag is of het politieke in zijn antagonistische dimensie op postpolitieke wijze wordt toegedekt, dan wel geëxpliciteerd mag worden. De posi-tie van de duurzaamheidsonderzoeker is niet eenvoudig op dit terrein.

Als 'politieke' duurzaamheidsonderzoeker is het wellicht eerlijker en opener de storm niet te vermijden. Dat vraagt een tweeledige geste die niet altijd eenvoudig is: ten eerste proberen het duurzaamheidsdebat te herpolitiseren, en ten tweede binnen dat geherpoliti-seerde discours een eigen standpunt innemen. Het doel is opnieuw dubbel: het hegemonische strijdperk zichtbaar maken, en handvaten aanreiken om je daarbinnen te oriënteren. En dit alles in de 'weten-schap' dat het politieke zich niet zomaar laat ontkennen maar, des-noods als een boemerang, vroeg of laat weer terugkeert.

Referenties

- Broeke, A. 2010. *Het idee M/V – Ontmaskering van een hardnekkig denkbeeld*. Amsterdam: Maven Publishing B.V.
- Castree, N. 2005. *Nature*. New York: Routledge.
- Dawkins, R. 2006. *The Selfish Gene*. Oxford: University Press.
- Dhont, R. 2010. Veekracht denken. *Oikos* 55 (4): 6-24.
- Ehrlich, P., & A. Ehrlich. 1990. *De bevolkingsexplosie. Mens en milieu bedreigd*. Antwerpen: Veen.
- Fine, C. 2010. *Delusions of Gender. The Real Science behind Sex Differences*. New York: W. W. Norton & Company, Inc.
- Foster, J.B., B. Clark, & R. York. 2010. *The Ecological Rift*. New York: Monthly Review Press.
- Goeteyn, L., & C. Jacobson. 2012. *In het oog van de storm. Over mensen, geschiedenis en klimaatveranderingen*. Brussel: ASP editions.
- Hopkins, R. 2008. *The Transition Handbook. From oil dependency to local resilience*. Devon: Green Books.
- IPPC. 2013. *Climate Change 2013: The Physical Science Basis*. Working Group I Contribution to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Beschikbaar via http://www.climate2013.org/images/uploads/WGI_AR5_SPM_brochure.pdf.

- Jones, P.T., & V. De Meyere. 2009. *Terra Reversa. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid*. Antwerpen: EPO.
- Jones, P.T., & V. De Meyere. 2011. De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid en de rol van het maatschappelijk middenveld. *Streven* 78 (1): 41-53.
- Kemmis, S., & R. McTaggart. 2005. Participatory Action Research: Communicative Action and the Public Sphere. In *The Sage Handbook of Qualitative Research*, edited by N. K. Denzin & Y. S. Lincoln. London: Sage Publications.
- Kenis, A., & M. Lievens. 2012. *De mythe van de groene economie. Valstrik, verzet en alternatieven*. Antwerpen/Utrecht: EPO/Jan van Arkel.
- Kenis, A., & M. Lievens. Te verschijnen. Searching for 'The Political' in Environmental Politics. *Environmental Politics*.
- King, Y. 1990. Healing the Wounds: Feminism, Ecology and the Nature/Culture Dualism. In *Reweaving the World*, edited by I. Diamond & G. F. Orenstein. San Francisco: Sierra Club Books.
- Lefort, C. 1988. *Democracy and Political Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Mellor, M. 1997. *Feminism and Ecology*. Cambridge: Polity Press.
- Mellor, M. 2006. Ecofeminist Political Economy. *Int. J. Green Economics* 1 (1/2): 139-150.
- Mouffe, C. 2000. *The Democratic Paradox*. London: Verso.
- Mouffe, C. 2006. *On the Political*. London: Routledge.
- Mouffe, C., & E. Laclau. 2001. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Peeters, J. 2010. *Een veerkrachtige samenleving. Sociaal werk en duurzame ontwikkeling*. Antwerpen: EPO.
- Rancière, J. 2006. *Hatred of Democracy*. London: Verso.
- Rancière, J. 1998. *Disagreement: Politics and philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Reason, P., & H. Bradbury. 2008. *The SAGE Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. London: SAGE Publications.
- Speth, J.G. 2008. *The Bridge at the End of the World: Capitalism, the Environment, and Crossing from Crisis to Sustainability*. New Haven: Yale University Press.
- Swyngedouw, E. 2010. Trouble with Nature: 'Ecology as the New Opium for the Masses'. In *Conceptual Challenges for Planning Theory*, edited by P. Healey & J. Hillier. London: Ashgate.

- Swyngedouw, E. 2007. Impossible 'Sustainability' and the Postpolitical Condition. In *The Sustainable Development Paradox*, edited by R. Krueger & D. Gibbs. London: The Guilford Press.
- Vandermassen, G. 2005. *Darwin voor dames. Over feminisme en evolutietheorie*. Amsterdam: Nieuwezijds.
- Verhaeghe, P. 2012. *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Žižek, S. 2000. *The Ticklish Subject. The Absent Centre of Political Ontology*. London: Verso.
- Žižek, S. 2009. *Geweld. Zes zijdelingse bespiegelingen*. Amsterdam: Boom.

Noten

- ¹ Jones en De Meyere geven overigens een heel eigen invulling aan het idee van *the selfish gene*. Zij zien *the selfish gene* als een soort van egoïstisch gen dat in ieder van ons zou schuilen, en geven er een gedeeltelijk metaforisch karakter aan. In het oorspronkelijke werk van Richard Dawkins werd met *the selfish gene* bedoeld op het inherente streven van al onze genen naar voortplantingssucces, wat hen in die zin 'zelfzuchtig' zou maken. De hypothese van *the selfish gene* wekte heel wat controverse en debat los. Alleszins genoeg opdat Dawkins in latere edities zou stellen dat de term wellicht wat ongelukkig gekozen was, en het boek evengoed *The Cooperative Gene* had kunnen heten. Hij stelt dat zijn theorie bovenal aandacht besteedt aan altruïsme eerder dan aan egoïsme, en dat het niet correct is om 'zelfzuchtig genen' te veralgemenen naar een 'zelfzuchtige mens'. Hij verzoekt zijn lezers uitdrukkelijk de formuleringen in zijn boek die dit doen uitschijnen, te negeren. Zie de "Introduction to the 30th anniversary edition" (Dawkins 2006: VIII-IX).
- ² Dit soort argumentaties vind je niet enkel in het 'populaire' discours. Ook auteurs zoals bijvoorbeeld Paul en Anne Ehrlich brengen een soortgelijk verhaal, o.a. in hun boek *De bevolkingsexplosie* (1990).
- ³ Het is niet de bedoeling hiermee te suggereren dat dit soort opinies alomtegenwoordig zijn binnen organisaties zoals Natuurpunt.
- ⁴ Deze laatste is de voornaamste pleitbezorger van het woord 'milieu', en beschouwt de 'natuur' als iets buiten ons, iets externs dat we moeten trachten te beheersen en controleren. Met 'oplossingen' zoals geo-engineering probeert men ecosystemen op een absolute manier onder controle te houden of te brengen. Of men tracht de zogenaamde milieugerelateerde 'externaliteiten' te 'internaliseren' in de prijs.
- ⁵ Woensdag 23 juni 2010. Transitie-netwerk middenveld gaat van start. http://www.acw.be/index.php?option=com_content&view=article&id=3012:transitie-netwerk-middenveld-gaat-van-start&catid=161:visie&Itemid=390.
- ⁶ 'Natuurpunt verleidt steeds meer bedrijven', Natuurpunt, http://www.natuurpunt.be/uploads/natuurbehoud/natuurbeleid/documenten/publicaties/pag_305__natuurpunt_verleidt_steeds_meer_bedrijven.pdf.
- ⁷ <http://www.dewereldmorgen.be/artikels/2012/12/20/de-mythe-van-de-groene-economie-ontleed>.

Sociaal werk en duurzame ontwikkeling: van doelstelling naar analyse

Maria Bouverne-De Bie, Griet Roets & Rudi Roose

Inleiding

Net als op vele andere maatschappelijke domeinen, vindt de notie duurzame ontwikkeling recent ook ingang in het debat over sociaal werk (Correll 2008; Coates & Gray 2012; Peeters 2012). De aandacht in het sociaal werk voor duurzame ontwikkeling gaat uit van het besef dat actuele maatschappelijke ontwikkelingen samenkomen in een ruimere ecologische crisis, die voor het sociaal werk een hernieuwde opgave inhoudt. Het besef van een samengaan van sociaaleconomische en sociaal-culturele met ecologische problemen noopt ertoe sociaal werk te plaatsen tegen de achtergrond van een streven naar duurzame ontwikkeling. In dit debat wordt gepleit voor een 'groen' sociaal werk (Dominelli 2012), dit is een sociaal werk dat uitgaat van ecologische bekommernissen. Er wordt gesteld dat 'groen' sociaal werk ook tegemoet komt aan de notie van sociale rechtvaardigheid zoals vervat in de internationale definitie van sociaal werk uit 2001: "The social work profession promotes social change, problem solving in human relationships and the empowerment and liberation of people to enhance well-being. Utilising theories of human behaviour and social systems, social work intervenes at the points where people interact with their environments. Principles of human rights and social justice are fundamental to social work" (International Association of Schools of Social Work (IASSW) and International Federation of Social Workers (IFSW) 2001).

In deze bijdrage gaan we in een eerste deel in op deze koppeling van ecologische bekommernissen aan sociale rechtvaardigheid. In het eerste deel van dit essay plaatsen we kanttekeningen bij de evidentie dat de koppeling van sociaal werk aan de notie duurzame ont-

De meerwaarde van de notie duurzame ontwikkeling ligt niet zozeer in de doelstelling dat sociaal werk moet bijdragen tot duurzame ontwikkeling, maar veeleer in de vraag hoe 'sociaal werk'-praktijken duurzaam ontwikkeld kunnen worden

wikkeling positief zou zijn. We stellen dat de meerwaarde van de notie duurzame ontwikkeling niet ligt in de 'doelstelling' dat sociaal werk moet bijdragen tot duurzame ontwikkeling, maar wel in de vraag hoe 'sociaal werk'-praktijken duurzaam ontwikkeld kunnen worden. We geven hierbij een concreet voorbeeld en pleiten van daaruit voor een participatieve bena-

dering, uitgaande van een analyse van hoe 'sociaal werk'-praktijken ingrijpen in de leefsituatie van kinderen, jongeren en volwassenen. In een tweede deel geven we aan hoe we deze analyse hebben opgezet in een concreet onderzoek over sociaal werk in relatie tot armoedesituaties, en welke vragen hierbij opgeroepen worden. We verklaren ons nader.

Van doelstelling...

Het antwoord op de vraag hoe sociaal werk kan bijdragen tot duurzame ontwikkeling wordt veelal gelegd in de versterking van gemeenschaps- en netwerkvorming (Peeters 2010). In deze benadering wordt de bijdrage van het sociaal werk tot duurzame ontwikkeling gedefinieerd als de realisatie van een educatief project gericht op de ondersteuning van diverse vormen van burgerparticipatie in de politieke besluitvorming (Van Poeck, Vandenabeele & Bruyninckx 2011). Hiermee wordt een hedendaagse hertaling gemaakt van de opdracht die het sociaal werk sinds de 19de eeuw, ten tijde van de eerste 'sociale kwestie', dominant opnam, namelijk het verzekeren van de educatieve arbeid die elites in de samenleving nodig achten om de ontwikkeling van de samenleving in een wenselijke richting te sturen. Ging het tijdens de sociale kwestie van de 19de en het begin 20ste eeuw om de vormgeving van de politieke democratie, via de realisatie van algemeen enkelvoudig stemrecht, dan zou het nu gaan om de vormgeving van de samenleving als een eveneens sociaal-ecologisch project. Waar vroeger 'zelfontplooiing' en 'individuele emancipatie' cen-

traal stonden in het sociaal werk, wordt nu gefocust op de inzet voor een 'veerkrachtige' samenleving (Peeters 2010). Dit uitgangspunt berust op het besef dat sociale rechtvaardigheid een duurzame omgang vereist met zowel natuurlijke als maatschappelijke hulpbronnen.

Ecologie en sociale rechtvaardigheid worden aldus een door het sociaal werk te realiseren doelstelling. Deze benadering stelt de vereiste dat burgers in het kader van duurzame ontwikkeling bereid zijn zich politiek te engageren in de strijd tegen sociale ongelijkheid en voor een duurzame samenleving. Sociaal werk moet een bijdrage leveren tot deze burgerschapsvorming door het ondersteunen van sociale leerprocessen en democratische sociale actie. Onder de noemer 'groen' (Dominelli 2012) en 'ecologisch' sociaal werk (Van Poecke, Vandenabeele & Bruyninckx 2011) wordt aldus het patroon van een 'beschavingsoffensief' opnieuw vorm gegeven.

...via een concreet voorbeeld: 'ecologisch' sociaal werk en energiearmoede

We geven een concreet voorbeeld. De voorbije jaren werd in België, zowel op federaal als op Vlaams niveau, sterk ingezet op energierenovatie. De impuls kwam uit ecologische hoek, en meer specifiek vanuit de problematisering van de slechte score inzake energieverbruik die België laat optekenen in vergelijking met andere Europese landen (Healy 2003). Een hierbij aansluitende gedachtegang in het sociaal werk is dan dat betaalbare energie en energierenovatie ook een sleutelrol spelen in de reductie van armoede, omdat de kosten voor energie zwaarder doorwegen in het budget van gezinnen met de laagste inkomens (Campaert 2008). 'Sociaal werk'-praktijken, zoals bijvoorbeeld de dienstverlening van OCMW's, zetten daarom in op de begeleiding van gezinnen om bewuster om te gaan met energieverbruik en hanteren daartoe specifieke instrumenten omtrent energiebeheer, zoals de (preventieve) inzet van budgetmeters. OCMW's spelen ook een belangrijke rol in de overal aanwezige lokale adviescomités, die moeten voorkomen dat mensen omwille van energieschulden afgesloten worden van gas en elektriciteit. Deze adviescomités geven bijstand bij betalingsmoeilijkheden en geven advies en ondersteuning voor het treffen van energiebesparende maatregelen. Duurzaam omgaan met energie is aldus een belangrijk element geworden in het beleid inzake armoedebestrijding.

De uitvoeringspraktijk met betrekking tot deze maatregelen laat niettemin ook ongewenste effecten zien. De installatie van budgetmeters, bijvoorbeeld, laat wel toe dat mensen hun gas- of elektriciteitsmeter minimaal opladen, maar biedt geen oplossing wanneer er binnen het gezin onvoldoende financiële hulpbronnen beschikbaar zijn om de meter op te laden. Bovendien is het opladen van gas en elektriciteit duurder via een budgetmeter, en geldt voor mensen met betalingsmoeilijkheden dat zij telkens zij hun meter opladen ook een deel van de schuld moeten afbouwen. Opladen van energie wordt aldus bemoeilijkt door uitstaande schulden. Kortingsbonnen zijn niet altijd bekend en om er profijt uit te halen, moet er voldoende budget aanwezig zijn om hoe dan ook een energiebesparend toestel te kunnen aankopen. Bovendien geven OCMW-sociaal werkers aan dat het aanbod van premies en maatregelen van de overheid zeer ontoegankelijk is voor mensen die in armoedesituaties leven, en dat de voordelen bijgevolg vaak ten goede komen van meer gegoede burgers (Vandenbussche 2011).

...naar analyse

Deze vaststellingen sluiten aan bij de 'paradox van de investeringsstaat' (Cantillon 2009). Deze paradox houdt in dat in rijke Europese landen de financiële armoede niet is gedaald, hoewel er nooit zoveel mensen aan het werk waren, er meer sociale uitgaven zijn, het sociaal beleid verdiept werd tot een active-

Sociaal werk is niet enkel een ontwerppraktijk die een vooropgesteld doel nastreeft, maar vooral een reflectieve praktijk die permanent nagaat hoe concrete initiatieven duurzaam ingrijpen in leefsituaties en hoe dit sociale gelijkheid bevordert.

ringsbeleid, en armoedebestrijding als prioriteit naar voren werd geschoven. De vraag is dan of deze paradox zich ook niet stelt in het sociaal werk: ingebed in de uitbouw van de verzorgingsstaat en gekoppeld aan het recht op een menswaardig bestaan, functioneert ook het sociaal werk niet altijd als een maat-

schappelijke hulpbron en wordt het, onder meer door mensen in armoede vaak niet als een hulpbron, maar veeleer als een bedreiging ervaren (*Algemeen Verslag over de Armoede* 1994).

Deze vaststelling vergt een kritische lezing van de praktijken die ingezet worden. Hieronder verstaan we dat sociaal werk niet enkel gezien kan worden als een ontwerppraktijk die een te realiseren doel-

stelling voorop stelt, maar vooral ook als een reflectieve praktijk waarin nagegaan wordt op welke wijze concrete praktijken duurzaam ingrijpen in de leefsituatie van kinderen, jongeren en ouders, door hen te ondersteunen in hun handelingsmogelijkheden, en in de realisatie van een grotere gelijkheid in handelingsmogelijkheden. De ontwikkeling van een dergelijke praktijk berust dan op empirische analyse.

In het navolgende, tweede deel van deze bijdrage gaan we in op de vraag hoe we deze analyse concreet zien en welke vragen dit oproept. We doen dit aan de hand van de opzet van het onderzoek 'een link tussen leven in armoede en maatregelen bijzondere jeugdzorg'. Dit onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van het Steunpunt ter bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting in het kader van het AGORA-onderzoeksprogramma van de POD Wetenschapsbeleid (Bouverne-De Bie et al. 2011). De centrale onderzoeksvraag was of kinderen en jongeren uit arme gezinnen meer geconfronteerd worden met een maatregel binnen de jeugdbescherming en bijzondere jeugdbijstand – hier samen de bijzondere jeugdzorg genoemd – dan andere kinderen en jongeren, en zo ja, op welke gronden? Voor de discussie over sociaal werk en duurzame ontwikkeling is dit onderzoek interessant omwille van de keuzes die aan de onderzoeksopzet ten grondslag liggen. Deze keuzes gaan uit van een participatieve onderzoeksbenadering, ons inziens essentieel voor de ontwikkeling van duurzame – d.w.z. sociaal rechtvaardige – 'sociaal werk'-praktijken.

Een concrete analyse: meer nieuwe vragen dan antwoorden?

In Vlaanderen wordt armoede dominant gedefinieerd als "een netwerk van sociale uitsluitingen dat zich uitstrekt over meerdere gebieden van het individuele en collectieve bestaan. Het scheidt de armen van de algemeen aanvaarde leefpatronen van de samenleving. Deze kloof kunnen ze niet op eigen kracht overbruggen" (Vranken 2002). Armoedebestrijding wordt van daaruit vooral gezien als het tweewebbrengen van sociale verandering via intermenselijke relaties en *empowerment*, en via de promotie van het recht op participatie en zelfbepaling: "Sociaal werk interventies zoeken idealiter aansluiting bij de eigen acties van mensen [...] dit houdt in dat het nastreven en bevorderen van participatie een centraal aandachtspunt is" (Peeters

2008: 5). Zowel conceptueel als in de praktijk stelt deze benadering het onderscheid tussen armen en niet-armen scherper. De beleidsinzet om de voorwaarden te realiseren opdat ook armen zouden kunnen participeren berust immers op de vraag hoe mensen in armoedesituaties ondersteund en gevormd kunnen worden om hun rechten volwaardig uit te oefenen. De benadering van armoede als een kloof die 'armen niet op eigen kracht kunnen overbruggen' leidt aldus tot een toenemende 'sociale' inzet, gaande van traditionele vormen van sociaal werk, zoals hulpverlening en sociaal-cultureel vormingswerk, tot en met meer recente vormen, zoals projecten van samenlevingsopbouw en verenigingen waar armen het woord nemen. Participatie aan dit aanbod is in deze benadering belangrijk als een middel tot *empowerment* (Bouverne-De Bie et al. 2013) en van daaruit tot maatschappelijke participatie, het uiteindelijk doel. Deze beleidsparticipatie van mensen in armoede, evenals hun participatie aan concrete praktijken, gaan aldus over de weg van acceptatie van 'sociale' insluiting, vormgegeven door diverse beleidsmaatregelen en initiatieven van armoedebestrijding. In dit licht draagt de ontwikkeling van een participatief beleid en van participatieve praktijken veeleer bij aan de beheersing van het armoedeprobleem dan aan armoedebestrijding (Mestrum 2002).

In het onderzoek 'een link tussen leven in armoede en een maatregel bijzondere jeugdzorg?' zijn we daarom niet uitgegaan van een voorafgaande definitie van armoede. Met deze keuze wilden we vermijden het onderzoeksveld per definitie af te bakenen op een eenzijdig vanuit de onderzoeker bepaalde breuklijn tussen armoede en niet-armoede, om vervolgens de mensen die onder de noemer van armoede geplaatst kunnen worden te vragen om te participeren aan het onderzoek. Uitgangspunt van het onderzoek was dat de breuklijn armoede/niet-armoede in de dagelijkse interacties voortdurend gedefinieerd, bevestigd of geherdefinieerd wordt, en dat het dus belangrijk is om vat te krijgen op de overwegingen die deze interactieprocessen aansturen. Het was voor ons belangrijk om armoede te onderscheiden van andere sociale problemen die vaak voorkomen in armoedesituaties maar er niet mee samenvallen (Engbersen 1995). Concreet: niet elke vorm van sociale ongelijkheid is te zien als een armoedeprobleem. Armoede is relatief, in die zin dat de armoedegrens mede bepaald wordt door wat maatschappelijk als een minimaal levensniveau gezien wordt. Niet elk sociaal probleem leidt bovendien tot armoede. Werkloosheid, slechte huisvesting en laaggeschooldheid komen vaak

voor in armoedesituaties, maar zijn hiervan onderscheiden sociale problemen: ze kunnen leiden tot armoede, maar doen dit niet altijd. Armoede is ook niet hetzelfde als zich arm voelen: subjectieve gevoelens van bestaansonzekerheid en relatieve achterstelling kunnen niet beschouwd worden als een objectieve graadmeter van armoede.

Om na te gaan of er een relatie is tussen armoedesituaties en de inzet van de bijzondere jeugdzorg, in die zin dat de maatregel genomen wordt 'omwille van de armoedesituatie', is het nodig een onderscheid te maken tussen de meervoudige deprivatie en maatschappelijke uitsluiting kenmerkend voor het armoedeprobleem enerzijds, en sociale problemen zoals werkloosheid of een slechte huisvesting anderzijds. Belangrijk is ook dat de vaststelling dat de bijzondere jeugdzorg overwegend ingezet wordt in armoedesituaties, niet per definitie betekent dat gezinnen in armoede meer dan andere gezinnen beroep doen op de bijzondere jeugdzorg en/of ermee geconfronteerd worden. Om dit te kunnen stellen is het nodig na te gaan of de inzet van de bijzondere jeugdzorg ten aanzien van arme gezinnen, vergeleken met hun aandeel in de totale bevolking, systematisch en proportioneel gezien hoger is. Een specifiek aandachtspunt betreft de inzet van de bijzondere jeugdzorg, zowel op grond van jeugddelinquentie als op grond van problematische opvoedingssituaties. Tussen beide probleemgronden kan een wisselwerking bestaan, maar ook hier gaat het om onderscheiden, en dus niet per definitie samen voorkomende sociale problemen. Een ander specifiek aandachtspunt is de impact van de organisatie van de zorg op het debat: de aanname van het subsidiaire karakter van de inzet van bijzondere jeugdzorg maakt dat aan de feitelijke inzet een diversiteit van trajecten vooraf kan gaan waarin een diversiteit van voorzieningen al dan niet een rol heeft gespeeld. Voor een goed begrip van het armoedeprobleem is het bovendien essentieel ook rekening te houden met de ruimtelijke concentratie van armoedeproblemen als een onderscheiden problematiek: deze ruimtelijke concentratie versterkt immers het armoedeprobleem (Vandermotten, Kesteloot & Ippersiel 2006). Bovendien wordt de dataverzameling over de inzet van de bijzondere jeugdzorg vooral aangestuurd vanuit administratieve en subsidietechnische vragen.

We moeten een onderscheid maken tussen meervoudige deprivatie en maatschappelijke uitsluiting kenmerkend voor het armoedeprobleem enerzijds, en sociale problemen zoals werkloosheid of een slechte huisvesting anderzijds.

De keuze om in de onderzoeksopzet te vertrekken van de vraag naar de relatie tussen afzonderlijke sociaaleconomische factoren en niet van een aan het onderzoek voorafgaande definitie van armoede, bracht veel discussie mee. Het armoedeprobleem is in de bijzondere jeugdzorg een centraal thema, en voor veel 'sociaal werk'-praktijken,

In ons onderzoek stelden we expliciet dat niet armoede op zich maar ook afzonderlijke sociaaleconomische kenmerken kunnen leiden tot een maatregel van de bijzondere jeugdzorg.

inclusief onderzoek, gebaseerd op een engagement om 'stem' te geven aan mensen in armoede. De keuze om uit te gaan van afzonderlijke factoren ging in tegen deze thematisering, in die zin dat het onderzoek expliciet ook de mogelijkheid stelde dat niet 'armoede' op zich maar ook andere

factoren de grondslag kunnen zijn van een optreden van de bijzondere jeugdzorg. Een moeilijke keuze was ook de omschrijving van het 'gezin' van de minderjarige. Gezinnen worden actueel gekenmerkt door een grote heterogeniteit, diversiteit en veranderlijkheid (Colpin et al. 2001), en het is uit de dataregistratie niet af te leiden wie de 'ouders' zijn van de minderjarige. In het besef dat het standpunt van gezinnen hiervan kan afwijken (Bouverne-De Bie 2005), werden gezinnen in het 'agoraproject' omschreven in termen van 'huishoudens': de 'ouders' zijn in het project de meerderjarige persoon/personen die samen met de minderjarige in dezelfde huishoudelijke eenheid leven. De keuze voor deze economische definiëring hing samen met de beschikbare data. Ook werd ervoor geopteerd om niet enkel de plaatsingsmaatregel in het onderzoek te analyseren, maar elke maatregel in het kader van de bijzondere jeugdzorg. Deze keuze leidde tot veel discussie, omdat in het armoededebat vooral het plaatsingsrisico gethematiseerd wordt, veel meer dan ambulante maatregelen zoals bijvoorbeeld thuisbegeleiding.

De gemaakte keuzes stuurden de bevindingen uit het onderzoek aan. Aldus bleek dat het risico op een maatregel in het kader van de bijzondere jeugdzorg significant samengaat met verschillende sociaaleconomische factoren (bv. al dan niet tewerkstelling, een uitkering dan wel een loon), maar even goed met sociaal-culturele factoren zoals gezinssamenstelling, of de man dan wel de vrouw gezinshoofd is. Ook zijn er belangrijke regionale verschillen in wetstoepassing, mogelijk te begrijpen vanuit verschillen in toepassingspraktijken, of bijvoorbeeld ook vanuit de al dan niet beschikbaarheid van sociale voorzieningen. De bevindingen leidden opnieuw tot veel discussie: gaf het onderzoek (zoals verwacht) aan dat er een relatie is tussen

leven in armoede en een hoger risico op een maatregel bijzondere jeugdzorg, het gaf tegelijk aan dat deze relatie in een cumulatie van afzonderlijke risicofactoren ligt die ook op zich reeds een hoger risico op een maatregel inhouden. Hiermee werd de discussie verlegd van de relatie tussen 'armoede' en 'bijzondere jeugdzorg' naar de vraag op welke gronden en ten aanzien van welke jongeren er tussengekomen wordt. Deze vraag ontnemt de problematiek haar 'specifieke' karakter en trekt de discussie open naar hoe de jeugdzorg ingrijpt in het leven van kinderen, jongeren en ouders. De bevindingen uit het onderzoek wezen hier op sociaaleconomische indicatoren, vaak voorkomend in armoedesituaties, maar evenzeer op genderspecifieke en culturele factoren zoals de samenstelling van het gezinshuishouden. De discussie gaat aldus niet over hoe het sociaal werk de 'armoede moet oplossen', maar wel over welk optreden, in welke situaties, op welke gronden, ten aanzien van kinderen, jongeren en ouders verantwoord kan worden, gemeten aan criteria van menselijke waardigheid en sociale rechtvaardigheid.

De discussie moet niet gaan over hoe het sociaal werk de 'armoede moet oplossen', maar wel over welk optreden, in welke situaties, op welke gronden, ten aanzien van kinderen, jongeren en ouders verantwoord kan worden, gemeten aan criteria van menselijke waardigheid en sociale rechtvaardigheid.

Een participatieve onderzoeksbenadering

Participatie werd in de onderzoeksopzet aldus opgevat als een 'feitelijk proces' waarop mensen, gegeven de machtsongelijkheid tussen sociale groepen in de samenleving, op ongelijke en ook verschillende wijze betrokken zijn. Zo participeren mensen in armoede, vergeleken met andere sociale groepen, in ongelijke mate aan de samenleving, in die zin dat zij meer dan andere sociale groepen uitgesloten worden van centrale maatschappelijke instituties zoals arbeid, onderwijs, gezondheidszorg, enz., en participeren zij ook op een verschillende wijze, in die zin dat zij meer dan anderen het risico lopen te maken te krijgen met negatieve of maatschappelijk isolerende participatievormen. Een negatieve vorm van participatie is bijvoorbeeld de confrontatie met stigmatiserende vormen van 'bescherming', die kunnen leiden tot (verdergaande) maatschappelijke uitsluiting. In het *Algemeen Verslag van de Armoede* (1994) worden vele voorbeelden genoemd, zoals de weerstand van gezinnen in armoede om beroep te

doen op de bijzondere jeugdzorg, uit vrees dat hun kinderen uit huis geplaatst zullen worden. Een maatschappelijk isolerende vorm van participatie is bijvoorbeeld het permanent afhankelijk zijn van bijstand.

In de onderzoeksopzet stelden we dat de kennis en analyse van deze verschillende vormen van feitelijke participatie het uitgangspunt moeten zijn in de ontwikkeling van beleid en praktijk en dat onderzoek moet bijdragen tot de mogelijkheid om de publieke discussie te voeren over de betekenis van deze verschillen in feitelijke participatie, gezien vanuit de leefwereld van de diverse betrokkenen. De relatie tussen duurzame ontwikkeling en sociaal werk ligt dus niet op het vlak van de doelstellingen, maar op het analyseniveau. Een essentiële vraag is dan of 'sociaal werk'-praktijken bijdragen tot sociale rechtvaardigheid (Lister 2004). Dit vergt een analyse door onderzoek van deze praktijken ten aanzien van de vraag of, en op welke wijze, ze tussenkomen op verschillende domeinen van het maatschappelijk leven, en of ze breuklijnen trekken waardoor mensen ten opzichte van de op dat domein geldende standaarden gemarginaliseerd worden. Deze analyse moet berusten op empirisch onderzoek en op de vraag naar gedeelde interpretaties.

De onderzoeksvraag vertrok vanuit het *Algemeen Verslag over de Armoede*, opgesteld samen met mensen in armoede. De interpretatie van de bevindingen werd tijdens het onderzoek voorgelegd aan zowel actoren uit de bijzondere jeugdzorg als aan mensen in armoede. Mensen in armoede werden gecontacteerd via het Netwerk Armoedebestrijding: in verschillende groepsgesprekken, uitgaande van een toelichting van de statistische bevindingen van het onderzoek, werd hen gevraagd om aan te geven hoe zij de cijfers interpreteerden. In deze gesprekken onderlijnden mensen in armoede vooral de noodzaak om de cijfers mee te zien in het licht van de ongelijkheid in interpretatie van in hun ogen vergelijkbare situaties. Als onderzoekers zagen wij in deze bevinding een bevestiging om de kwaliteit van de jeugdzorg niet enkel te zien in relatie tot de problematiek ten aanzien waarvan tussengekomen wordt, maar in de eerste plaats ook in relatie tot hoe begripbaar en bruikbaar een tussenkomst ervaren wordt. De kennis hierover kan enkel in samenspraak verworven worden. Deze samenspraak maakt de betrokkenen tot 'medeonderzoekers' en de onderzoeker tot 'medeactor' in de praktijken die hij/zij bestudeert. Dit vergt een zorgvuldig omgaan met de vragen omtrent normativiteit, complexiteit en onzekerheid die in deze positiebepaling besloten liggen.

Normativiteit

Sociaal wetenschappelijk onderzoek is geen neutraal gebeuren: het geeft mee vorm aan de werkelijkheid die bestudeerd wordt. Het besef van deze positie als medeactor in de sociale beleidsvorming houdt in dat de onderzoeker deze positiebepaling ook expliciet (en aldus ook tegensprekelijk) moet maken. Het verlaten van een ontwerpgerichte benadering ten voordele van een verantwoordingsgerichte analyse houdt een beweging in naar politisering.

Een herhaaldelijk terugkerende vraag in onze onderzoeksdiscussies is dan wat de 'normativiteit' van het onderzoek precies inhoudt. Betekent deze dat de onderzoeker, als onderzoeker, ook beleidsaanbevelingen moet formuleren en zelfs stel-

ling moet kunnen/durven nemen in het politieke debat? Of dient hij/zij zich als wetenschapper te positioneren en zich te richten op het leveren van de gegevens op grond waarvan het debat gevoerd kan worden, zonder dat er beleidsaanbevelingen uit het onderzoek geformuleerd worden? Waar begint en eindigt het engagement als onderzoeker? Betekent een positionering als wetenschapper dat de normativiteit die in elk onderzoek besloten ligt, ontkend wordt? Zo niet, hoe kan er dan met deze normativiteit omgegaan worden?

Wanneer onderzoekers medeactoren worden in praktijken die door hen worden bestudeerd, (dan pas) duiken expliciet vragen over 'normativiteit' en engagement op.

In het onderzoek 'een link tussen leven in armoede en maatregelen bijzondere jeugdzorg?' hield de vraag naar de normativiteit van het onderzoek in dat we de historische ontwikkeling van de bijzondere jeugdzorg meenamen in het onderzoek. Historisch is de bijzondere jeugdzorg nauw verbonden met de kindernetgeving: leerplicht, arbeidsverbod voor kinderen en kinderbescherming. De kinderbescherming ontstond omstreeks de wisseling van de 19de naar de 20ste eeuw vanuit het streven naar de bescherming van kinderen tegen onwaardige ouders (waardoor de ouderlijke opvoeding onder voogdij van de samenleving wordt geplaatst) enerzijds, en de bescherming van de samenleving door een zo vroeg mogelijk optreden tegen (potentiële) jeugddelinquentie anderzijds. Deze dubbele inzet is in de ontwikkeling van de verzorgingsstaat aangehouden, maar tegelijk werd de hulpverlenende finaliteit steeds sterker benadrukt en werd de jeugdzorg gedefinieerd als een maatschappelijke hulpbron. De kritiek van gezinnen in armoede dat hun kinderen geplaatst worden omwille van de armoede, houdt in dit licht de suggestie in van een

te interventionistische jeugdzorg. Vanuit maatschappelijk oogpunt kan daar tegenover gesteld worden dat dit interventionisme ook het engagement uitdrukt om de mogelijke opvoedingsproblemen die zich in armoedesituaties kunnen stellen, zo omvattend mogelijk te beantwoorden en kinderen aldus te vrijwaren van een verdergaande marginalisering.

Uitgangspunt van het onderzoek was dat de bevinding van een statistisch verband tussen armoede en de inzet van de bijzondere jeugdzorg in dit licht zowel kan wijzen op een vorm van armoedebestrijding, als op een vorm van armoedebestrijding door het aanreiken van een hulpverleningsaanbod. Dit betekende dat het onderzoek zich niet kon beperken tot het al dan niet onderzoeken van een mogelijke 'link' tussen leven in armoede en een maatregel bijzondere jeugdzorg, maar tevens inzicht moest bieden in de mogelijke gronden voor deze inzet. Door de focus op de gronden voor deze inzet wou het onderzoek tevens empirische fundamenten aanreiken voor een ruimer verantwoordingsdebat. Essentieel voor ons was daarom dat het onderzoeksoptzet, evenals de bevindingen uit het onderzoek, besproken werden met zowel gezinnen in armoede (via groepsgesprekken) als met actoren in de bijzondere jeugdzorg (via groepsgesprekken en via een studiedag).

Complexiteit

Duurzame ontwikkeling als complex probleem

In het eerste deel van dit essay gaven we aan dat de betekenis van ons onderzoek naar de link tussen armoede en een maatregel bijzondere jeugdzorg voor het debat over sociaal werk en duurzame ontwikkeling ligt in het afstand nemen van een eenzijdige, ontwerpgerichte benadering. In deze benadering wordt de complexiteit van duurzame ontwikkeling herleid tot een educatief project dat sterk normerend ingrijpt in de leefsituatie van kinderen, jongeren en volwassenen. Duurzame ontwikkeling houdt voor ons in eerste instantie het streven in naar de ontwikkeling van participatieve praktijken, begrepen als de aanwezigheid van eenieder in het definiëren van en de beleidsvorming over concrete problemen. De onderzoeker heeft hierin een eigen rol, die betrokkenheid vereist op de problemen die zich in de samenleving stellen, maar tegelijkertijd ook afstand van de evidenties

waarbinnen problemen gedefinieerd worden (Elias 1982). De realisatie van dit kwetsbaar evenwicht tussen betrokkenheid en distantie vergt een onafhankelijke positie als onderzoeker, en van het onderzoek binnen de samenleving. In ons onderzoek werden we met deze vraag naar onafhankelijkheid geconfronteerd: het onderzoek gebeurde immers in opdracht van een externe opdrachtgever, in casu het Steunpunt ter bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting. Zeer veel discussie ging aldus over hoe we deze vraag van het Steunpunt zouden opnemen. Uiteindelijk werd ervoor gekozen om in het onderzoek opzet expliciet in te gaan op de complexiteit van zowel het armoedeprobleem als van de bijzondere jeugdzorg.

Duurzame ontwikkeling houdt voor ons in eerste instantie het streven in naar de ontwikkeling van participatieve praktijken, begrepen als de aanwezigheid van eenieder in het definiëren van en de beleidsvorming over concrete problemen.

Complexiteit van het armoedeprobleem

De complexiteit van het armoedeprobleem erkennen hield voor ons onderzoek in dat er veel aandacht werd besteed aan het onderscheid tussen armoede als sociaal probleem, en sociale problemen die vaak voorkomen in armoedesituaties (werkloosheid, laag inkomen, leven van een uitkering, enz.) maar ervan te onderscheiden zijn. Rekening houdend met de beperkingen eigen aan het werken met registratiedata (in casu de data van enerzijds de datawarehouse Arbeidsmarkt en Sociale Bescherming en anderzijds de data van de administraties bijzondere jeugdzorg) werd daarom uitdrukkelijk niet geopteerd om te vertrekken vanuit een bestaande armoededefinitie, maar wel vanuit de vraag naar een mogelijke relatie tussen sociaaleconomische kenmerken (als basisindicatoren die vaak voorkomen in armoedesituaties, maar er niet mee samenvallen) en een maatregel bijzondere jeugdzorg. Tevens werd er aandacht besteed aan het onderscheid tussen armoede en de territoriale concentratie van armoedeproblemen, via de koppeling van gegevens uit databanken van de bijzondere jeugdzorg met gegevens uit de datawarehouse Arbeidsmarkt en Sociale Bescherming en de Atlas Buurten in Moeilijkheden. Deze territoriale concentratie bleek een versterkende factor, ook in relatie tot de bijzondere jeugdzorg. Hiermee wordt het debat geheroriënteerd van een vooral categoriale benadering van de problematiek naar een

debat over hoe armoede de uitkomst is van een samengaan van verschillende factoren, ook harde ruimtelijke factoren zoals huisvesting en mobiliteit.

Complexiteit van de bijzondere jeugdzorg

Tevens werd de vraag naar de relatie tussen armoede en plaatsing opengetrokken naar de vraag naar de relatie tussen armoede en elke maatregel bijzondere jeugdzorg. In de geschiedenis van de jeugdzorg is de plaatsing immers in toenemende mate gepositioneerd als een *ultimum remedium*. Waar de stelling van een 'oververtegenwoordiging van mensen in armoede' vaak verwijst naar het grote aandeel van arme gezinnen in de bijzondere jeugdzorg, werd in dit onderzoek uitdrukkelijk de vraag gesteld naar hun mogelijke oververtegenwoordiging in de bijzondere jeugdzorg in relatie tot de totale bevolking. Dit kon statistisch hardgemaakt worden door de koppeling van de dataware house arbeidsmarkt en sociale bescherming met de data van de bijzondere jeugdzorg.

De vraag naar de relatie tussen armoede en bijzondere jeugdzorg werd in ons onderzoek niet beperkt tot de vraag naar het al dan niet bestaan van een statistisch verband tussen armoede en bijzondere jeugdzorg, maar werd verplaatst naar het aanreiken van empirische data om de vraag te stellen naar de verantwoording voor de inzet van de bijzondere jeugdzorg. De bevindingen uit het onderzoek zijn in dit licht sprekend: aangetoond kon worden dat niet enkel een leven in armoede een statistisch risico inhoudt op een maatregel bijzondere jeugdzorg, maar dat elke vorm van economische kwetsbaarheid (laag inkomen, werkloosheid, leven van een uitkering), evenals elke vorm van sociale kwetsbaarheid (eenoudergezin, groot gezin) en genderspecifieke elementen (geslacht van de minderjarige, vrouwelijk dan wel mannelijk gezinshoofd), een sterk bepalende rol spelen voor de inzet van de bijzondere jeugdzorg. Het beeld is dat de jeugdzorg niet alleen ingezet wordt op een complexiteit van probleemsituaties, maar ook ter beheersing van deze complexiteit door een doorsnee opvoedingsmodel als uitgangspunt te hanteren. Het streven naar een inzet als maatschappelijke hulpbron staat aldus op gespannen voet met de historische continuïteit die ook in de jeugdzorg besloten ligt, met name de individualisering van sociale problemen en het realiseren van een apparaat dat toelaat deze geïndividualiseerde problematiek

institutioneel te dragen. Doordat het onderzoek evenwel de vraag stelde naar de verantwoording van de gevonden statistische relaties, en dit in terugkoppelingsactiviteiten naar zowel arme gezinnen als actoren in de jeugdzorg, werd het onderzoek ook ingezet als een mogelijke hefboom om deze spanning verder uit te diepen en het streven tot inzet als maatschappelijke hulpbron verder te radicaliseren.

Onzekerheid

Tekenend voor de onzekere positie van het onderzoek was dat er uitgebreid stilgestaan werd bij de vraag wat er met de resultaten van het onderzoek zou kunnen gebeuren. De discussies in de stuurgroep en de groepsgesprekken met zowel mensen in armoede als actoren in de bijzondere jeugdzorg, wezen voor de onderzoekers op de nood aan kleinschalig, verdiepend onderzoek waarbij de statistische bevindingen verder geconcretiseerd kunnen worden op grond van interpretatief onderzoek. Deze wenselijkheid werd in het besluit van het onderzoek opgenomen en ook op de afsluitende studiedag aangegeven. Opvallend niettemin was dat op deze studiedag de bevindingen uit het onderzoek vooral geplaatst werden binnen de reeds uitgetekende contouren van het debat – “nu is bewezen dat er een relatie is tussen armoede en bijzondere jeugdzorg” – en er weinig opening gemaakt kon worden naar een breder verantwoordingsdebat. De opzet van het onderzoek was ook een onderzoeksprocedure te ontwikkelen die toelaat de relatie tussen armoede-indicatoren en maatregelen bijzondere jeugdbijstand empirisch op te volgen. Op basis van de ontwikkelde onderzoeksprocedure en de gerealiseerde ‘nulmeting’ zou het onderzoek longitudinaal op regelmatige basis herhaald kunnen worden. Het is vooralsnog onzeker of dit ook feitelijk zal gebeuren.

Op welke wijze kan de bijzondere jeugdzorg een bijdrage leveren aan armoedebestrijding? De onderzoeksprocedure geeft concrete aanknopingspunten om de bijzondere jeugdzorg zorgvuldig in te zetten voor alle gezinnen die recht hebben op ondersteuning: elke geïdentificeerde risicofactor vergt altijd opnieuw een afweging in concrete situaties of er al dan niet nood is aan een maatregel van de bijzondere jeugdzorg. De benadering van het onderzoek als het bieden van empirische data die bijdragen tot het benaderen van de bijzondere jeugdzorg alsook een ‘verantwoordingspraktijk’, geeft het onderzoek een plaats binnen deze praktijk. Dit vergt van de onderzoeker een

engagement om ook de onderzoeksbenadering te verantwoorden ten aanzien van in casu zowel kinderen en ouders als voorzieningen en beleid. Deze verantwoording werd in het onderzoek zelf gezien als mede aansturend voor verder onderzoek, en het ontwikkelen van criteria hiervoor in samenspraak met alle actoren, zowel minderjarigen en ouders als opvoeders, wettoepassers en voorzieningen in de ruime zin. Ze wordt na afronding van het onderzoek verder doorgetrokken in publicaties, studiedagen en nieuw onderzoek. De uitwerking van de vooropgestelde 'participatieve onderzoeksbenadering' vergt inzet op verschillende vlakken: de kennis van de leefwereld van actoren, maar ook van de historische ontwikkeling van voorzieningen in relatie tot ruimere maatschappelijke ontwikkelingen. Onderzoeksbevindingen zijn in dit licht niet alleen voorlopig, ze worden onderwerp van maatschappelijk debat waarbij de onvoorspelbaarheid over wat zowel beleid als praktijk met de bevindingen doen inherent meegenomen wordt.

Dit vergt van de onderzoeker grote methodologische nauwkeurigheid en zorgvuldige formulering, inclusief het onderzoek van de eigen uitgangspunten (Roose & De Bie 2009). In het onderzoek naar de relatie tussen armoede en bijzondere jeugdzorg was het recht op een menswaardig bestaan het uitgangspunt, evenals de aanname dat de bijzondere jeugdzorg hiertoe een bijdrage kan leveren. Dit uitgangspunt staat tegenover de dominante benadering in het debat over de jeugdzorg, ook beleidsmatig, waarbij de optie is om de bijzondere jeugdzorg vooral 'bijzonder' te houden. Het 'bijzonder houden' van de bijzondere jeugdzorg zet deze evenwel in de paradoxale positie van een 'te vermijden emancipatie' (Roose 2006). Het onderzoek nam hier een eigen positie in door aan te nemen dat ook de bijzondere jeugdzorg gedefinieerd moet kunnen worden als een maatschappelijke hulpbron, inzetbaar wanneer nodig en wenselijk. Vandaar dat niet enkel de plaatsing (als *ultimum remedium*) onderzocht werd, maar elke maatregel, ook ambulante maatregelen. De bevindingen van het onderzoek geven in dit licht aan dat enerzijds de plaatsing als eerste maatregel dominant blijft, en dat anderzijds de leeftijd waarop een eerste maatregel genomen wordt gemiddeld op 13-jarige leeftijd en ouder ligt. Deze vaststelling roept vragen op naar de effecten van het mogelijke preventieve voortraject in de algemene jeugdhulp, inclusief

de vraag of het subsidiariteitsbeginsel geconcretiseerd moet worden via het 'bijzonder houden' van de 'bijzondere' jeugdzorg, dan wel via het meer algemeen realiseren van een goede, toegankelijke jeugdhulpverlening, inclusief de vormen die actueel enkel via de diagnose als 'bijzonder' probleem toegankelijk zijn. De onderzoeker neemt hier dus bewust een tegensprekelijke positie in door ook de vraag naar de uitgangspunten van de jeugdzorg in het debat te betrekken.

Wat met het 'bijzonder houden' van de bijzondere jeugdzorg?

Besluit

Voor ons gebeurt de verbinding van duurzame ontwikkeling met sociaal werk via het realiseren van interventies die duurzaam bijdragen tot de mogelijkheden een menswaardig bestaan te leiden en tot een grotere gelijkheid in deze mogelijkheden (Bouverne-De Bie 1990). De inzet van 'sociaal werk'-praktijken moet getoetst kunnen worden aan het realiseren van deze doelstelling. Het debat over armoede en duurzame ontwikkeling kan niet ingesloten worden binnen een ontwerpdenken of met andere woorden, binnen een intentioneel kader. Het vergt een verbinding met de analyse van feitelijke beleidspraktijken op hun feitelijke uitkomsten, waardoor de vraag naar hun verantwoording opgeroepen kan worden.

Het debat over armoede en duurzame ontwikkeling moet gestoffeerd worden met de analyse van feitelijke beleidspraktijken op hun feitelijke uitkomsten, waardoor ook de vraag naar verantwoording opgeroepen kan worden.

Het sociaal werk fungeert daarbij niet als uitvoerder van een sociaal beleid, maar als actor en medevormgever van dat beleid. In ons onderzoek vormt armoedebestrijding een urgente vraag voor het sociaal beleid: het tegemoetkomen aan de behoeften van zowel de huidige als de toekomstige generaties vergt immers een collectieve solidariteit om een gelijke verdeling en structurele herverdeling van zowel materiële als immateriële maatschappelijke hulpbronnen na te streven (Fraser 1995; Lister 2004). De focus ligt dan niet alleen op de begeleiding van de inspanningen van individuele burgers, maar evenzeer op de manier waarop maatschappelijke hulpbronnen ingezet worden, en vooral ook op de vraag of deze hulpbronnen hun ambitie ten aanzien van eenieder waarmaken.

Mede door deze positionering draagt 'sociaal werk'-onderzoek bij tot het debat over duurzame ontwikkeling. Ecologische ideeën dienen in die optiek niet enkel te refereren aan de sociale verbanden om 'sociale' kwesties zoals armoede en structurele ongelijkheid te bevragen (Payne 2005). Ze dienen ook tot het stellen van de vraag naar wat onder 'duurzame ontwikkeling' begrepen wordt en of hierin ook een streven naar duurzame sociale rechtvaardigheid besloten ligt (Fitzpatrick 2001).

Referenties

- Bouverne-De Bie, M. 1990. Armoedebestrijding als prioritair thema: stimulans en toetssteen voor een welzijnsbeleid? *Panopticon* 11 (4): 281-284.
- Bouverne-De Bie, M., J. Impens, S. Willems, S. De Visscher, I. Delens-Ravier, & Y. Rosseel. 2011. *Een link tussen leven in armoede en maatregelen bijzondere jeugdbijstand*. Gent: Academia Press.
- Bouverne-De Bie, M., G. Roets, R. Roose, & P. Versailles. 2013. Armoedebestrijding als democratisch vraagstuk. In *Armoede in België: jaarboek 2013*, uitgegeven door W. Lahaye, I. Pannecoucke, J. Vranken & R. Van Rossem. Leuven: Acco, 181-199.
- Cantillon, B. 2009. Armoede in België: over meten, weten, voelen en handelen. *De gids op maatschappelijk gebied* 99 (3): 4-12.
- Campaert, G. 2008. De onderkant van de inkomensladder zakt weg. In *Armoede en sociale uitsluiting: jaarboek 2008*, uitgegeven door J. Vranken, G. Campaert, K. De Boyser, C. Dewilde & D. Dierckx. Leuven: Acco, 61-74.
- Coates, J. & M. Gray. 2012. The Environment and Social Work: an Overview and Introduction. *International Journal of Social Welfare* 21 (3): 230-238.
- Correll, D. 2008. The Politics of Poverty and Social Development. *International Social Work* 51 (4): 453-466.
- Dominelli, L. 2012. *Green Social Work: From Environmental Crises to Environmental Justice*. Cambridge: Polity Press.
- Fitzpatrick, T. 2001. Making Welfare for Future Generations. *Social Policy & Administration* 35 (5): 506-520.

- Fraser, N. 1995, From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a Post-socialist Age. *New Left Review* 212: 68-92.
- Healy, J.D. 2003. Housing Conditions, Energy Efficiency, Affordability and Satisfaction with Housing: A Pan-European Analysis. *Housing Studies* 18 (3): 409-424.
- Lister, R. 2004. *Poverty*. Cambridge: Polity.
- Mestrum, F. 2002. *Globalisering en armoede. Over het nut van armoede in de nieuwe wereldorde*. Antwerpen: EPO.
- Payne, M. 2005. *Modern Social Work Theory*. Basingstoke: Macmillan.
- Peeters, J. 2008. Project SOWEDO: oriëntatie van sociaal werk op duurzame ontwikkeling. Uittreksel uit het verslag van het projectjaar 2007-2008: conceptueel onderzoek.
- Peeters, J. 2010 (red.). *Een veerkrachtige samenleving. Sociaal werk en duurzame ontwikkeling*. Antwerpen: EPO.
- Peeters, J. 2012. The Place of Social Work in Sustainable Development: Towards Ecosocial Practice. *International Journal of Social Welfare* 21 (3): 287-298.
- Roose, R. 2006. *De bijzondere jeugdzorg als opvoeder*. Gent: Academia Press.
- Roose, R., & M. De Bie. 2009. Taking a Stance. In *Research in action. Theories and practices for innovation and social change*, edited by C. Almekinders, L. Beukema & C. Tromp. Wageningen: Wageningen Academic Publishers, 107-120.
- Vandenbussche, A. 2011. *De potentiële rol van het sociaal werk in energierenovatie. Het OCMW van Brugge als case*. Ongepubliceerde masterproef Universiteit Gent, Master in het sociaal werk, academiejaar 2010-2011.
- Van Poeck, K., J. Vandenabeele, & H. Bruyninckx. 2011. *Sustainable Citizenship and Education*. Leuven: Centre for Research on Lifelong Learning.

Duurzaamheidsbeoordeling in Noord en Zuid: wie, wat, hoe en waarom?

Jean Hugé, Maarten Van Opstal & Tom Waas

Inleiding

In een poging om duurzame ontwikkeling te concretiseren en te communiceren naar een breed publiek, is het voor de duurzaamheidsonderzoeker vaak aangewezen om terug te grijpen naar voorbeelden of 'cases' die de link leggen tussen het enigszins abstract gepercipieerde concept en de concrete realiteit waarbij duurzame ontwikkeling kan dienst doen als besluitvormingsstrategie. Onze onderzoekservaring focust op duurzaamheidsbeoordeling: de systematische evaluatie van de toekomstige duurzaamheidseffecten van huidige of geplande beslissingen. Een duurzaamheidsbeoordeling dwingt ons om op voorhand na te denken over mogelijke (neven-)effecten van beslissingen, en dus ook over alternatieve acties met – hopelijk – 'duurzamere' gevolgen. Duurzaamheidsbeoordelingen worden toegepast op een waaier aan beslissingen op verschillende niveaus (lokale projecten zoals het aanleggen van een weg, regionale en nationale beleidsstrategieën, productontwikkeling, enz.). De praktijk van duurzaamheidsbeoordeling is dan ook bijzonder divers. We reflecteren hier over de link tussen contextgebonden praktijkoefeningen van duurzaamheidsbeoordeling waarin wij als onderzoekers betrokken waren, en de theorie van duurzame ontwikkeling. We focussen in het bijzonder op het al dan niet universele karakter van duurzame ontwikkeling in een Noord-Zuidcontext.

Duurzame ontwikkeling als containerbegrip?

Het is ondertussen tot in den treure herhaald: duurzame ontwikkeling is een moeilijk definieerbaar concept. Pogingen om duurzame ontwikkeling 'exact' te definiëren lopen telkens opnieuw spaak op het – vaak terecht – invoeren van normativiteit, contextgebonden waarden en prioriteiten. De enorme complexiteit van onderling verweven socio-ecologische deelsystemen maakt dergelijke pogingen tot vertaling en interpretatie hoegenaamd niet eenvoudiger (denk bijvoorbeeld aan economische *incentives* die – onbedoeld – leiden tot een verhoogde milieudruk).

Allereerst dient te worden erkend dat een statische interpretatie van duurzame ontwikkeling niet in overeenstemming is met de socio-ecologische dynamiek waarin het concept vorm krijgt. Duurzaamheidstransities erkennen die dynamiek, waarbij het concept 'duurzame ontwikkeling' als kader functioneert binnen een veranderingsproces waarbij de duurzaamheidsonderzoeker mee de lijnen uittekent, in nauw overleg met alle maatschappelijke actoren.

Nast de intrinsiek dynamische interpretatie van duurzame ontwikkeling, is het ook essentieel om de wetenschappelijke studie van de 'materie' te combineren met de discursieve politiek-ecologische studie die uiteindelijk de materie interpreteert en construeert.

Nast de intrinsiek dynamische interpretatie van duurzame ontwikkeling, is het ook essentieel om de wetenschappelijke studie van de 'materie' te combineren met de discursieve politiek-ecologische studie die uiteindelijk de materie interpreteert en construeert.

Om de interacties tussen ecosystemen en onze individuele en socio-culturele referentiekaders te begrijpen, moeten we 'transversaal' leren denken.

De constructieve ambiguïteit van duurzame ontwikkeling mag dan wel een voordeel zijn vanuit het oogpunt van (h)erkenning van het concept, het creëert *de facto* een situatie waarin het moeilijk wordt om 'ontoelaatbare' interpretatieve rekbaarheid aan de kaak te stellen. Het risico van trivialisering hangt als een zwaard van Damocles boven duurzame ontwikkeling en in het bijzonder boven beleidsondersteunend onderzoek in dit domein. De correcte, maar weinig wervende terminologie is één van de verklarende factoren.

In de terminologische en interpretatieve discussie rond duurzame ontwikkeling kan de duurzaamheidsonderzoeker een voortrekkersrol spelen door een onderbouwde positie in te nemen die de sociale en biofysische perspectieven van duurzame ontwikkeling omvat en de

dynamische invulling van het concept erkent. Duurzaamheidsbeoordeling als proces laat toe om zich een weg te banen doorheen de 'puinhoop' van gecontesteerde terminologie. Dit konden we vaststellen tijdens onze praktijkervaring in België en Benin, waarbij actoren vaak vrij snel een gedeelde, contextgebonden interpretatie van duurzame ontwikkeling uitdachten.

Al omvat het 'containerbegrip' duurzame ontwikkeling verschillende (beleids)discours, de alomtegenwoordigheid van duurzame *buzzwords* en de integratie – of coöptatie – van het concept in de meest diverse omstandigheden lijkt aan te tonen dat de consensusinterpretatie ervan stilaan dominant wordt. Duurzame ontwikkeling verwordt dan tot een onderhandeld compromis tussen actoren met verschillende visies en belangen. Aangezien niemand tegen duurzame ontwikkeling schijnt te – mogen – zijn, formuleert iedereen zijn verzuchtingen en doelstellingen binnen het concept. Net zoals Fukuyama's (1992) metafoor van het 'einde van de geschiedenis' verwijst naar het einde van ideologische evolutie en naar de universalisering van de democratie, lijkt duurzame ontwikkeling het ultieme maatschappelijke streefdoel te moeten worden volgens een gedeeld, utopisch wereldbeeld.

Opkomende cultuurparticularismen, de geopolitieke machtsverschuivingen, de alsmaar meer polycentrische *governance* structuren en de onvoorziene gevolgen van *global change* geven vandaag echter vorm aan wat Heisbourg (2007) de complexe 'gelaagdheid' van de wereld noemt. Dit is niet bepaald een situatie waarin een bewust vaag, multidimensioneel en ja, ingewikkeld, concept als duurzame ontwikkeling vanzelfsprekend de bakens zal uitzetten voor beleidsmakers, die steeds meer geconfronteerd worden met de botte weigering van hun kiezers om met die globale complexiteit om te gaan.

Nochtans komt die consensusinterpretatie van duurzame ontwikkeling niet uit de lucht vallen. De term heeft niet de geladenheid van het nekoloniaal geconnoteerde begrip 'ontwikkeling', lijdt niet onder de gevolgen van een zwaar historisch passief, en erkent het belang van een multidisciplinaire en multi-actoriële samenwerking. Tegelijkertijd laat duurzame ontwikkeling niet zelden toe om milieuproblemen in de politieke sfeer te brengen zonder het debat te polariseren. Sommigen stellen daarentegen ronduit dat duurzame ontwikkeling vooral nut heeft om het bestaan van bepaalde delen van het overheidsapparaat te verantwoorden: het wordt gebruikt als een politiek argument in een administratieve context (Boehmer-Christiansen

2002). Inhoudelijke verdiensten verdwijnen zo volledig naar de achtergrond en het concept wordt langs deze weg gereduceerd tot een politieke platitude. De eens prangende vraag naar 'operationalisering' verdwijnt stilaan in de coulissen, en 'duurzaam' wordt enkel nog gebruikt als synoniem voor wat goed en zogenaamd maatschappelijk gewenst is.

Enerzijds is het van het grootste belang om duurzame ontwikkeling te stoelen op de waarden en normen van mensen die het uiteindelijk in praktijk moeten brengen. Anderzijds moeten *evidence-based* wetenschappelijke data vertaald worden naar beleidsmakers. Het samenbrengen van beide taken zorgt voor een uiterst moeilijke opdracht, waarbij het 'engagement', de ingenomen 'positie' en vooral de mate van maatschappelijke verantwoordelijkheid van de onderzoeker een cruciale rol spelen in een mogelijke transitie naar duurzame ontwikkeling (onvermijdelijk gesitueerd in de verschillende 'ecologieën' waarbinnen transities naar duurzaamheid moeten doordringen: milieu, maatschappij en psyche).

De hamvraag blijft echter of een consensusvisie met betrekking tot duurzame ontwikkeling tot oplossingen leidt, en of ze de complexiteit van de onderliggende systemen en hun interacties niet reduceert tot het 'onreducerbare' via simplificaties en compromissen. Het potentieel van duurzame ontwikkeling om te fungeren als beslissingsondersteunde strategie – en uiteindelijk via adequaat beleid het milieu en het leven van mensen werkelijk te verbeteren – is de enige *test* die uitsluitsel kan geven over het 'nut' van het concept. Dit vraagt om een verduidelijking van het concept, een vertaling ervan in beoordelings- en beslissingscriteria en vervolgens in acties. Deze laatste drie doelstellingen vormen volgens ons dan ook de kern van duurzaamheidsbeoordeling.

Uiteindelijk wil onderzoek naar de theorie en de praktijk van duurzaamheidsbeoordeling een antwoord bieden op drie grote uitdagingen: Hoe duurzame ontwikkeling interpreteren? Kan de complexiteit van maatschappelijke uitdagingen gestructureerd worden zonder te vervallen in 'strategische' simplificaties? En hoe kan duurzaamheidsbeoordeling het beleid en de individuele mens daadwerkelijk beïnvloeden en effectief tot actie leiden?

Op basis van onze onderzoekservaring in o.a. Europa en Afrika, gaan we daarom verderop in dit artikel dieper in op de 'kleur' en de evolutie van het duurzaamheidsdiscours en de participatieve benaderingen in Noord en Zuid (bv. een focus op milieubescherming vs. een focus op betere regelgeving in Europa; sociale vooruitgang vs. klimaatbeleid in Afrika, enz.). We focussen meer bepaald op de manier waarop discourses en participatie de theorie en toepassing van duurzaamheidsbeoordeling beïnvloeden. De interpretatie van duurzame ontwikkeling blijft daarbij een heikel punt. Het stelt uiteindelijk ook het vooropgestelde universele karakter van het concept in vraag. Is duurzame ontwikkeling niet meer dan een lauwe filosofische en politieke consensus, of is het werkelijk een innovatief toekomstgericht concept zoals het door de grondleggers voorgesteld werd?

In welke mate kunnen grenzen aan de groei en zogenaamde *planetary boundaries* 'objectief' vastgelegd worden? In welke mate blijft dit een inherent normatieve keuze, onderhevig aan verschillende wereldbeelden (bv. Welke risico's zijn we bereid te nemen? Wat achten we aanvaardbaar en wat niet?) Onderzoek naar duurzaamheidsbeoordeling kan niet om deze vragen heen, zeker niet wanneer het wil bijdragen tot de vertaling van duurzame ontwikkeling in een beslissingsstrategie en in een transitie die daaruit moeten voortvloeien. Duurzaamheidsbeoordeling is meer dan een checklist waarmee beleidsmakers gemakkelijk aan de slag kunnen. Het is een participatief proces waarbij de interpretatie van duurzame ontwikkeling en dus de vraag 'waar willen wij samen naartoe?' centraal staat. We duiken in de volgende alinea in de praktijk van duurzaamheidsbeoordeling en bekijken die vanuit ons perspectief als onderzoekers.

Meer dan een checklist waarmee beleidsmakers aan de slag kunnen, is duurzaamheidsbeoordeling een participatief proces waarbij de interpretatie van duurzame ontwikkeling en dus de vraag 'waar willen wij samen naartoe?' centraal staat.

De interpretatieve uitdaging van duurzame ontwikkeling door de ogen van de onderzoeker

Als onderzoekers in het domein van duurzame ontwikkeling is het onmogelijk om zich volstrekt neutraal te positioneren in het debat over de interpretatie van dit concept. Net als alle andere actoren die actief zijn op het raakvlak van wetenschap en beleid, zijn onderzoe-

kers onderhevig aan heersende discours. Deze discours kunnen verschillend zijn van de discours die op datzelfde moment bij beleidsmakers – bewust of onbewust – furore maken. Er is echter een groot spanningsveld tussen de expliciete erkenning van duurzame ontwikkeling als metadiscours en het aanvaarden van om het even welke interpretatie onder het mom van openheid. Misschien moeten onderzoekers die rond duurzame ontwikkeling werken expliciet hun positie duiden inzake duurzaamheid? Misschien is dit een inherent kenmerk van wetenschappelijk werk rond een prescriptief concept? We zullen zien dat dit niet noodzakelijk zo is: de onderzoeker dient idealiter keuzemogelijkheden te verbreden en in alle transparantie bakens uit te zetten.

Het probleem van de interpretatieve grenzen van duurzame ontwikkeling ligt besloten in de mijlpaaldefinities (cf. Brundtland) en houdt onderzoekers en beleidsmakers nu al twee decennia zoet. De ‘grenzen aan de groei’-argumenten, publiek gelanceerd door de Club van Rome en recent academisch geactualiseerd door o.a. Rockström en collega’s (2009) blijken moeilijk te bepalen, en de nadruk op participatie van verschillende actoren in de definitie van wat duurzaamheid is brengt het risico met zich mee dat alle data gerelativeerd worden.

Hoewel participatie van het allergrootste belang is voor de invulling en het gebruik van duurzame ontwikkeling, kan het ook een cosmetische ingreep worden. Participatie wordt dan een strategie die enkel tot doel heeft om storende feiten te verdoezelen onder het mom van ‘opinies’.

Desalniettemin is een focus op participatieve duurzaamheidsbeoordeling essentieel, zowel omwille van het maatschappelijke als het wetenschappelijke potentieel van participatie voor duurzame ontwikkeling (zie o.a. O’Faircheallaigh 2010). Het delen van informatie en kennis vanuit verschillende hoeken biedt de mogelijkheid om alternatieve visies te genereren, problemen in andere kaders te plaatsen. Dit leidt tot *outside the box*-denken, en potentieel ook tot de realisering van innovatieve oplossingen om een antwoord te bieden op complexe maatschappelijke veranderingen. Participatie voedt dan individuele en sociale leerprocessen, die de weg openen voor transitie naar duurzaamheid. De gemeenschap kan via participatie in een vroeg stadium bij beleidskeuzes betrokken worden en wint aan vermogen om de uitkomst van het beleid te beïnvloeden. Vanuit wetenschappelijk perspectief geeft participatie toegang tot ‘lokale’ kennis

(nieuwe data) en verbreedt het de waaier aan mogelijke oplossingen. Participatie kan idealiter ook functioneren als een opstap naar *empowerment* van individuen en van gemeenschappen.

Als onderzoeker is en blijft het schipperen tussen een oprechte bezorgdheid om een participatieve invulling van duurzame ontwikkeling te promoten (vanuit intrinsieke, ethische en democratische argumenten) enerzijds, en het integreren van die visie met de wetenschappelijke data die duurzame ontwikkeling onderbouwen anderzijds. De inherente onzekerheid die met zo'n toekomstgericht concept gepaard gaat, zorgt er inderdaad voor dat er vaak met probabiliteiten en scenario's wordt gewerkt. De voortschrijdende kennis van socio-ecologische systemen, onderlinge verwevenheden en *feedback loops* zorgen voor een noodzakelijke continue bijstelling van de wetenschappelijke basis voor duurzame ontwikkeling.

Een overheersende nadruk op actieve participatie van verschillende actoren in de interpretatie van duurzame ontwikkeling brengt – zoals eerder vermeld – het risico met zich mee dat alle data gerelativeerd worden. We komen dan al snel terecht in een discussie die nauw verwant is met het debat over positivisme en (of vs.?) constructivisme. Als onderzoeker is het dus de opdracht om te balanceren tussen beide wetenschappelijke perspectieven en de kennis vanuit deze verschillende benaderingen te laten fuseren. Het is ook duidelijk dat participatie, net zoals duurzaamheid, een andere kleur krijgt in verschillende contexten. Het belang, de impact en de grenzen van participatieve processen verschillen in een democratisch regime sterk van de gevolgen en de vorm die 'participatie' zal kennen in een andere institutionele of culturele context.

Tijdens ons onderzoek naar duurzaamheidsbeoordeling in Afrika en Europa bleek er vanuit de betrokken actoren (burgers, ngo-vertegenwoordigers, beleidsmakers, mensen uit de private sector) een sterke vraag te zijn naar *guidance* vanwege het onderzoeksteam. De vraag naar sturing was er één in de zin van: 'Help ons een juiste beslissing te nemen', en dus niet: 'Neem dé juiste beslissing in onze plaats'. We zien het dan ook als onze taak als onderzoekers om de keuzemogelijkheden van beleidsmakers en andere actoren te verbreden, in plaats van een onwaarschijnlijk uniek antwoord te bieden

Als onderzoeker blijft het schipperen tussen een oprechte bezorgdheid om een participatieve invulling van duurzame ontwikkeling te promoten enerzijds, en het integreren van die visie met de wetenschappelijke data die duurzame ontwikkeling onderbouwen anderzijds.

vanuit een hypothetische wetenschappelijke alwetendheid. De onderzoeker neemt dan de rol op van 'kennismakelaar', waarbij hij/zij tracht om verschillende vormen van kennis samen te brengen en te synthetiseren op een transparante manier. De uitkomst van zo'n oefening bestaat dan uit een reeks opties waaruit de betrokken actoren kunnen kiezen. Het verbreden van de keuzemogelijkheden, en het presenteren van informatie over de mogelijke gevolgen van de verschillende alternatieven, wordt daarbij een kerntaak van het onderzoeksteam. Dergelijke benadering wordt door Pielke (2007) gedefinieerd als *honest brokership*: de onderzoeker biedt een transparant overzicht aan van (beleids)alternatieven. Duurzaamheidsbeoordeling is een proces waar de onderzoeker een soortgelijke taak kan opnemen. We gaan nu dieper in op twee concrete voorbeelden van duurzaamheidsbeoordeling, waarbij participatie soms niet loopt zoals verwacht, en waarbij vragen over de rol van de onderzoeker voor ons heel concreet werden.

Duurzaamheidsbeoordeling in de praktijk

Duurzaamheidsbeoordeling in Vlaanderen

De eerste case betreft de piloottoepassing van een participatief duurzaamheidsbeoordelingskader in Vlaanderen. Na een diepgaande studie van literatuur en beleidspraktijk in binnen- en buitenland, een verkennende enquête bij toekomstige gebruikers en een reeks interviews met sleutelpersonen, stelden we een lijst van criteria op die zouden moeten toelaten om geplande beleidsinitiatieven te beoordelen op hun duurzaamheid. Een ambitieuze doelstelling die we zo bescheiden mogelijk trachtten te realiseren.

We selecteerden een kernset van duurzaamheidscriteria uit de geactualiseerde Vlaamse Strategie Duurzame Ontwikkeling, die geacht wordt een – weliswaar onvolledige – weerspiegeling te zijn van wat duurzame ontwikkeling anno 2010 in Vlaanderen kan betekenen, en vulden die aan met een aantal accenten uit internationale kaders, waaronder de impactanalyse van de Europese Commissie. Deze criteria werden visueel gepresenteerd in de vorm van een *mindmap* en een impactmatrix.

Duurzaamheidsbeoordeling is echter meer dan een checklist van criteria, het is vooral een iteratief leerproces. We besloten onze duur-

zaamheidscriteria dan ook in te bedden in een focusgroepbenadering, geïnspireerd op het werk van Kasemir en collega's (2003). Deze benadering bestaat erin om de deelnemers (in ons geval burgers zonder actieve voorkennis) wetenschappelijke basisinformatie te presenteren die hen een aantal denkpijlers kan aanbieden (in ons geval presenteerden we kort de ruimtelijke scenario's uit het MIRA-rapport). De kern van het proces bestaat vervolgens uit een duurzaamheidsdiscussie, waarbij de deelnemers rechtstreeks hun visies en bezorgdheden uiten over de mogelijke duurzaamheidseffecten van het beleidsinitiatief.

Hoewel de benadering door de deelnemers na afloop als erg positief werd ervaren en *outside the box*-denken stimuleerde, bleek het voor de deelnemers in werkelijkheid toch vrij moeilijk om afstand te nemen van een 'sleutelgatperspectief' m.b.t. duurzame ontwikkeling. Het concept en de mogelijke effecten werden namelijk gereduceerd tot de eigen ervaringen met erg concrete en vaak bedrieglijk eenvoudige aspecten van wat zij onder duurzame ontwikkeling verstonden (openbaar vervoer- en fietsperikelen, files, recyclage en sorteren, toegang tot infrastructuur voor personen met een handicap, enz.). Ondanks het gewaardeerde kader van duurzaamheidscriteria, bleek duurzame ontwikkeling voor de deelnemers toch vooral een soort containerbegrip, waarin alle neveneffecten van het beleid 'passen'. We insinueren hier niet dat die aspecten niet relevant zouden zijn, maar ons inziens geven ze het potentieel van een reflectie over duurzaamheid onvoldoende weer.

Onze strategie als onderzoekers om slechts op onrechtstreekse wijze gespreksonderwerpen (in casu duurzaamheidscriteria en -effecten) te suggereren in een participatieve setting, waarbij er ruimte wordt gelaten voor persoonlijke opinies en bezorgdheden, leek nu te leiden tot een uitholling van het begrip. Dit was althans onze intuïtieve inschatting na afloop van de oefening. Participatieve duurzaamheidsbeoordeling biedt dan wel een forum voor discussie en laat toe om burgers te betrekken bij het beleid, maar leidt het daadwerkelijk tot een verrijking van de interpretatie van duurzame ontwikkeling? We denken dat een open discussie zoals in deze Vlaamse case, hoe waardevol ook vanuit het oogpunt van de 'lerende' deelnemer, onvoldoende houvast biedt voor beleidsmakers die o.a. op basis van een duurzaamheidsbeoordeling hun beslissingen vormgeven. Het aanreiken van wetenschappelijke informatie die het debat onder de deelnemers voedt bleek essentieel, maar dient ons inziens nog versterkt te worden omwille van:

- 1 Het openen van de horizon van de deelnemers zodanig dat zij met kennis van zaken een ruimere interpretatie van duurzame ontwikkeling kunnen geven, zonder daarbij afbreuk te doen aan hun persoonlijke bezorgdheden en gevoeligheden;
- 2 Het garanderen van 'bruikbare' resultaten voor beleidsmakers, voor wie duurzaamheidsbeoordeling slechts één onderdeel is van de input die hun beslissingen mee zal sturen, en die dus overtuigd moeten worden van de meerwaarde van de oefening.

Onze rol als onderzoeker was ook tweeledig: enerzijds initieerden we een originele, participatieve benadering voor duurzaamheidsbeoordeling in Vlaanderen op een pilootbasis; anderzijds reflecteerden we

Als 'honest broker' moet de duurzaamheidsonderzoeker onszinziens zowel oog hebben voor de individuele leereffecten bij de deelnemer als voor het gebruik van de resultaten door de uiteindelijke beslisser, in ons geval de Vlaamse beleidsmaker.

kritisch over onze eigen rol in een dergelijke oefening. Die rol beperkte zich niet tot het modereren van een duurzaamheidsdiscussie, maar omvatte ook het selecteren en aanreiken van informatie, en het 'makelen' tussen de deelnemende burgers en de geïnteresseerde beleidsmakers. De onderzoeker moet als *honest broker* zowel oog hebben voor de

individuele leereffecten bij de deelnemer, als voor het gebruik van de resultaten van een duurzaamheidsbeoordeling door de uiteindelijke beslisser, in ons geval de Vlaamse beleidsmaker.

Door deze ervaring realiseerden we ons dat de voordelen van participatie zoals opgelijst door O'Faircheallaigh (2010) zich niet altijd simultaan materialiseren in de praktijk: zo was er in dit geval weinig sprake van publieke input in het beleid of van een verschuiving van machtsverhoudingen, maar werd er wel rekening gehouden met democratische principes zoals debat, feedback en het expliciet integreren van waarden in beleidsvoorbereidende oefeningen.

Voorts lijkt het ons zinvol om op basis van die ervaring te reflecteren over de – nabije – toekomst van duurzaamheidsbeoordeling in Vlaanderen. Onze samenleving wordt steeds meer geconfronteerd met wat Vertovec (2006) omschrijft als 'super-diversiteit'. We staan voor een wereld waarin steeds meer mensen meervoudige, complexe achtergronden hebben. Normatieve concepten als duurzame ontwikkeling moeten deze nieuwe diversiteit actief incorporeren om in staat

te zijn recente maatschappelijke veranderingen te volgen en vervreemding van de sociale werkelijkheid te vermijden. Onze onderzoekservaring leert ons dat culturele diversiteit slechts zelden, en eerder summier of slechts als abstract begrip, terug te vinden is in duurzaamheidsonderzoek in Vlaanderen. We staan dus voor de uitdaging om deze omwentelingen te integreren in een participatief proces als duurzaamheidsbeoordeling. De vraag is dus opnieuw: Wie participeert en wie niet? Beschouwen we mensen als onderdeel van een gemeenschap of als individu? En wie vertegenwoordigt wie? Wat te doen met genderongelijkheid, migratie en illegaliteit, moeilijk bereikbare of gemarginaliseerde groepen, sociale exclusie en taalproblematiek, enz.? We voelen dan ook een sterk groeiende noodzaak om specifieke participatieprocessen te ontwikkelen die deze nieuwe vormen van diversiteit kunnen dekken binnen duurzaamheidsbeoordeling.

Duurzaamheidsbeoordeling in Benin

Duurzaamheidsbeoordeling kan verschillende vormen aannemen, en ook het verloop en het resultaat van de participatie van burgers kan sterk verschillen. Dit blijkt uit onze onderzoekservaring in Benin, West-Afrika (Hugé & Hens 2009).

In het kader van een beleidsondersteunend project voor de Belgische ontwikkelingssamenwerking analyseerden we in 2007 het 'vergroeningsproces' van de nationale armoedebestrijdingstrategie in Benin. Deze strategie is als het ware een leidraad voor de socio-economische ontwikkeling van het land en de Beninese overheid besloot om via een duurzaamheidsbeoordelingsproces de kwaliteit ervan te verbeteren. Hoewel internationale donoren logistieke en inhoudelijke steun verleenden, bleef het initiatief in handen van de nationale overheid. Via een reeks interviews van ambtenaren, ngo'ers, private ondernemers, academici en internationale actoren kregen we een beeld van de participatieve processen die de kern uitmaakten van het duurzaamheidsbeoordelingsproces.

Uit de analyse van de interviews bleek dat er naast de gemeenschappelijke interpretatie van prangende duurzaamheidsuitdagingen (zoals luchtvervuiling, gebrek aan toegang tot zuiver water, kusterosie in de grootstad Cotonou, de levensomstandigheden in de sloppenwijken, enz.), tijdens de beoordeling ook scherpe kritiek werd geuit op het dominante duurzaamheidscours van de overheid en

van de internationale donoren. Actoren uit de civiele maatschappij opperden dat het discours van armoedebestrijdingstrategie te beperkt focuste op eng theoretisch gedefinieerde milieuproblemen. Een visie gericht op duurzame *livelihoods* en op het duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen ontbrak, waardoor de noden van de armsten – die rechtstreeks afhankelijk zijn van de ecosysteemdiensten voor al hun behoeften – ondergesneeuwd raakten in een ‘groen’ consensusdiscours.

In tegenstelling tot de Vlaamse casus, bleek de Beninese duurzaamheidsbeoordeling een forum waar alternatieve, vrij radicale ideeën naar voor werden gebracht in de gestructureerde setting van een nationaal georganiseerd proces. Hoewel niet alle kritische kanttekeningen vanuit ngo-hoek in de finale armoedebestrijdingstrategie werden geïncorporeerd, bood het duurzaamheidsbeoordelingsproces een welkome opkikker voor het interpretatieve debat rond duurzame ontwikkeling.

Als onderzoekers was het onze taak om een kritische reflectie aan te wakkeren met betrekking tot het gehele proces. We merkten bij de geïnterviewden lof voor het initiatief van duurzaamheidsbeoordeling, maar ook kritiek met betrekking tot de concrete invulling ervan. Via onze analyse van het proces waren we als onderzoeksteam een klankbord voor grieven en verbeterpunten die geuit werden door de verschillende betrokkenen. Deze rol werd slechts mogelijk gemaakt door onze positie als ‘buitenstaander’. De – soms oppervlakkige – betrokkenheid van een groot deel van het Beninese middenveld in het ‘vergroeningsproces’, en de grote rol van de overheid en – zij het iets discreter – van de donoren, maakte dat vrijwel iedereen in zekere mate gecoöpteerd was. Het werd dus moeilijk om openlijk kritiek te leveren op een proces waarbij iedereen in Benin mee in het bad was gesleurd, en iedereen dus medeverantwoordelijk was voor het al dan niet slagen van de oefening. Deze kritiek kon gemakkelijker geuit worden via de ‘omweg’ van onderzoekers die het proces extern kwamen analyseren.

Naast de rol van onderzoekers als *honest brokers*, als actieve betrokkenen in een duurzaamheidsbeoordeling (zoals in de Vlaamse case), bleek uit onze Beninese ervaring dat een meer afstandelijke analyse van een duurzaamheidsbeoordelingsproces ook een relevante activiteit is, waarbij net de kritische afstand tussen onderzoeker en *stakeholders* een pluspunt is om – constructieve – kritiek te formuleren.

Behalve de verschillende culturele, politieke, geografische en institutionele context van de twee cases, was onze rol als onderzoekers in beide gevallen ook erg verschillend. Onze ervaringen leiden ook tot een reflectie over de interpretatie en de relevantie van duurzame ontwikkeling (en dus ook van duurzaamheidsbeoordeling) in de verschillende context van Noord en Zuid.

Interpretatie van duurzame ontwikkeling in Noord en Zuid: een cultureel perspectief

Noord en Zuid

Het verschil in de interpretatie van duurzame ontwikkeling in Noord en Zuid wordt o.a. geïllustreerd door de tegenstellingen op internationale conferenties. Tijdens de Rio Conferentie (*United Nations Conference on Environment & Development, UNCED*), hadden de drie conventies allemaal betrekking op kwesties waarover het Noorden meer bezorgd was dan het Zuiden. De Afrikaanse landen wilden een conventie omtrent verwoestijning, maar het Noorden was hierin niet geïnteresseerd. Er kwam pas in 1994 een conventie met betrekking tot verwoestijning. Toch kunnen we stellen dat UNCED reeds in zekere zin een verandering in de Westerse attitudes betekende – de niet-bindende toewijding om broeikasgasemissies te stabiliseren suggereerde dat het Westen begon na te denken over de grenzen aan fysieke groei – maar het verschil in interpretatie van duurzame ontwikkeling en de keuze van prioritaire kwesties bleef een dominante keuze van de regeringen uit het Noorden. Deze conflicten in prioriteiten tussen Noord en Zuid waren destijds frappant (Dresner 2002), en herhalen zich de laatste jaren in de complexe internationale klimaatonderhandelingen (Carter et al. 2011).

Het verschil in de benadering van duurzame ontwikkeling werd eveneens door ons ervaren binnen de onderzoekskeuzes van internationale studenten aan de Vrije Universiteit Brussel. Daar waar studenten uit het Noorden eerder kiezen voor technologisch-wetenschappelijke benaderingen van duurzaamheid, gefocust op traditio-

De vraag stelt zich dan ook of een universeel concept of duurzaamheidsparadigma gewenst, haalbaar of juist onmogelijk is? Is een pluralistische interpretatie van het concept mogelijk zonder de basisidee te verloochenen in de vorm van een lauwe filosofische of politieke consensus?

nele technocratische of op puur efficiëntie gerichte methodes zoals kosten-batenanalyse, milieueffectrapportage, levenscyclusanalyse, enz., opteren de studenten uit het Zuiden vaker voor thema's zoals capaciteitsopbouw, *community-based adaptation*, duurzame plattelandsontwikkeling en participatieve processen.

De vraag stelt zich dan ook of een universeel concept of duurzaamheidsparadigma gewenst, haalbaar of juist onmogelijk is? Dienen we afstand te doen van een zoektocht naar een algemeen geldend paradigma, of blijft een pluralistische interpretatie van duurzame ontwikkeling mogelijk zonder de achterliggende basisideeën te verloochenen of het concept te verminken tot een lauwe filosofische of politieke consensus?

Universalisme vs. relativisme

Binnen de disciplines van culturele studies en antropologie zijn de begrippen universalisme en relativisme traditioneel twee verschillende, maar belangrijke basishoudingen van de onderzoeker. De relativist stelt dat wat over een cultuur beweerd wordt, steeds onderhevig is aan interpretaties en niet veralgemeend kan worden tot de hele mensheid of wereld. De relativist zal verschillende visies enkel benaderen tegen de achtergrond van particuliere culturen. De universalist streeft echter kennis na die algemeen geldig is. Hierbij verwacht deze tot beschrijvingen of modellen te komen die voor iedereen, te allen tijde en overal geldig zijn. Deze houding gaat samen met de idee van een algemeen geldend concept of onwrikbaar paradigma van duurzame ontwikkeling over de volledige planeet.

Vandaag ligt een dergelijk 'universalisme' meer dan ooit onder vuur. Utopieën ontstaan vanuit verlangens die voortkomen uit frustraties over staat en maatschappij. De ambitie om grote, geünificeerde ruimtes te creëren met een bijhorende (wereld)regering wordt gevoed door frustraties over geweld, milieuverloedering en sociaal verval. Aan de andere kant verdwijnt deze bezorgdheid in het niets door de tegenovergestelde frustratie, die gevormd wordt door een dreigende homogenisering. Als gevolg hiervan worden inheemse talen gehervardeerd, traditionele kennissystemen herontdekt en lokale economieën gestimuleerd. Een wereld zonder 'de andere' betekent een stagnerende wereld. Zowel voor cultuur als natuur betekent diversiteit het potentieel voor innovatie, creativiteit en non-lineair

zoeken naar oplossingen. Vooruitgangdenken was historisch de garantie voor 'eenheid'. 'Eenheidsdenken' in onze huidige maatschappelijke context is veeleisender geworden voor de betrokkenen, omdat het bereiken van een duurzame wereld niet langer uitgesteld kan worden naar een verre toekomst, maar een prioritair punt is geworden op onze agenda van vandaag. Dialoog tussen verschillende culturen wordt een noodzaak aangezien de zoektocht naar duurzaam samenleven elke cultuur voor de uitdaging plaatst over zichzelf te reflecteren, zichzelf te onderzoeken. Hoewel de utopische energie van een universalisme uitgeput geraakt, heeft iedere nieuwe vorm van *local thinking* of *localism* een visie over de wereld in haar geheel.

In de literatuur buitelen 'optimisten' en 'pessimisten' over elkaar heen als het gaat over het universele karakter van duurzame ontwikkeling. Voor sommigen is duurzame ontwikkeling een concept dat universele waarden verbindt met lokale waarden, en vervult het een brugfunctie waardoor het een conflictoplossend kader wordt (Vargas 2000). Anderen (Azadi et al. 2010) zien het als een reductionistisch concept dat de culturele diversiteit en de historische context van globale ontwikkeling negeert. In werkelijkheid vindt het proces van conceptualisering, of de 'zoektocht' naar dé interpretatie van duurzame ontwikkeling, continu plaats.

De mensheid, noch de maatschappij is een *tabula rasa*. Bijgevolg zal duurzame ontwikkeling niet overal op dezelfde manier geïnterpreteerd (kunnen) worden of kan het zelfs 'onwerkbaar' blijken in bepaalde delen van de wereld. Voor het maken van beleidsbeslissingen is veel afhankelijk van onze visie op de mensheid en/of de maatschappij. Deze visie heeft een directe impact op onze sociale ethiek en politiek. Attitudes en wereldbeelden, als onderdeel van (culturele) paradigma's, bepalen mee onze economie, politiek, wetenschap en duurzaamheidsinitiatieven.

Als we vanuit onze eigen ervaring reflecteren over de 'universele' legitimiteit van duurzame ontwikkeling, ontdekken we een grote dosis pragmatiek. Duurzaamheidsbeoordelingsoefeningen zijn per definitie oplossingsgericht. De ultieme doelstelling voor de initiatiefnemers is meestal om via een systematische analyse beter onderbouwde beslissingen te nemen, zodat – politieke – knopen doorgehakt kunnen worden met kennis van zaken wat betreft mogelijk ongewenste neveneffecten. De 'grote' discussies omtrent universalisme vs. relativisme komen weliswaar in verschillende gedaantes boven drijven tijdens praktische duurzaamheidsbeoordelingen, maar ze zijn

dermate ‘vervormd’ door de context en de gemeenschappelijke doelstelling om tot oplossingen/beleidsaanbevelingen te komen, dat ze zelden verlamkend werken voor de betrokkenen. Zowel in Vlaande-

Opnieuw bleek dat het ontbreken van een ‘definitieve’ definitie van duurzame ontwikkeling geenszins verlamkend werkt, maar net ruimte laat voor verbeelding en contextgebonden interpretaties.

ren als in Benin bleken de betrokken actoren in staat om constructieve kritiek te leveren op gepland beleid, en werden wij als onderzoekers ‘aangeklampt’ door leergierige burgers en beleidsmakers die input wensten vanuit ‘onverdachte’ hoek.

Opnieuw bleek hieruit dat het ontbreken van een ‘definitieve’ definitie van duurzame ontwikkeling geenszins verlamkend werkt, maar net ruimte laat voor verbeelding en contextgebonden interpretaties. De rol van de onderzoekers is om het kader te schetsen – de interpretatieve rekbaarheid van duurzaamheid is niet oneindig (Waas et al., 2011) –, en om een waaier aan mogelijkheden en visies aan te bieden. De verbeelding en creativiteit van de actoren die betrokken waren in de geanalyseerde duurzaamheidsbeoordelingen bleek erg groot. We ontkennen niet dat het vertrouwen van de betrokkenen in de betrouwbaarheid van de onderzoekers soms tot een zekere druk leidt bij ons: Kunnen wij wel ‘neutraal’ zijn? Brengen we wel alle noodzakelijke informatie aan? Met andere woorden: vervullen we onze taak als *honest brokers* correct? Opnieuw lijkt hier het antwoord te liggen in het openbreken van disciplinaire en epistemologische *carcans*: zolang onderzoekers hiernaar streven, is het mogelijk om een zinvolle bijdrage te leveren tot participatieve duurzaamheidsbeoordelingsoefeningen.

Deze positieve eindnoot maakt ons echter niet blind voor de beperkingen van duurzaamheidsbeoordeling – beperkingen die inherent zijn aan het proces, en die onderzoekers in het achterhoofd moeten houden bij het analyseren, faciliteren en ‘promoten’ van duurzaamheidsbeoordeling.

Welke rol voor de onderzoeker?

De twee besproken cases illustreren de diversiteit van de duurzaamheidsbeoordelingspraktijk, en belichten de rol die onderzoekers hierin vervullen. De voorbeelden tonen ook aan dat de betrokkenen in de regel pragmatisch omgaan met de uitdagingen die duurzaamheidsbeoordeling met zich meebrengt (interpretatie, structureren van in-

formatie, beïnvloeden van beleid). Onderzoekers blijken alvast twee belangrijke taken te hebben: ze treden op als 'kennismakelaars' én als klankbord voor inhoudelijke en procesmatige kritiek.

Het belang van duurzaamheidsbeoordeling *an sich* in het faciliteren van een duurzaamheidstransitie mag echter niet kritiekloos overschat worden. Uit ons onderzoek blijkt dat het heersende discours en het institutionele landschap duurzaamheidsbeoordeling mee vorm geven. Discours refereert rechtstreeks aan de interpretatie van het gecontesteerde concept duurzaamheid. Het duurzaamheidsdiscours bestaat echter niet op zichzelf, het is constant onderhevig aan invloeden van andere discourses: in Vlaanderen beïnvloedt de mantra van kwaliteitsvolle regelgeving de ontluikende duurzaamheidsbeoordelingspraktijk, in Benin oefent het door Sen (1999) gepopulariseerde *empowerment* discours een merkbare invloed uit. Daarnaast zal het bestaande institutionele kader een grote impact hebben op de aanvaarding en ontwikkeling van beoordelingsbenaderingen: zo bestond de reguleringssimpactanalyse (RIA) in Vlaanderen reeds, en was er in Benin al enige ervaring met plan-milieueffectrapportage (*strategic environmental assessment*).

Naast de rol van de onderzoeker in specifieke duurzaamheidsbeoordelingsoefeningen, dient diezelfde onderzoeker dus ook kritisch te reflecteren over de plaats van duurzaamheidsbeoordeling in het arsenaal van instrumenten en processen die worden verondersteld duurzaamheidstransities te ondersteunen. Onderzoekers hebben niet enkel een rol als *honest brokers* en als klankbord in specifieke beoordelingsoefeningen, ze dienen ook oog te hebben voor de ruimere context waarbinnen duurzaamheidsbeoordeling plaatsvindt.

Op zichzelf is duurzaamheidsbeoordeling wellicht niet voldoende om grote maatschappelijke transitie in gang te zetten. De benadering schrijft zich namelijk in in een 'klassieke' visie op de beleidscyclus, waarbij regelmatige evaluatie (*ex ante* en *ex post*) leidt tot een geleidelijke verbetering (in dit geval: verduurzaming) van het beleid. Duurzaamheidsbeoordeling leidt voornamelijk tot graduele veranderingen, en dus tot een voorzichtige hervorming van het beleid richting duurzaamheid. De 'dagelijkse' praktijk van duurzaamheidsbeoordeling zal op zichzelf geen radicale omwentelingen veroorzaken, maar biedt wel ruimte om te experimenteren met innovatieve beleidsondersteuning.

Onze ervaring leert dat de onderzoeker hier aandacht moet hebben voor de wederzijdse links tussen het gangbare, dominante dis-

cours en de mogelijkheid die duurzaamheidsbeoordeling biedt om *outside the box* te denken en te ageren. Duurzaamheidsbeoordelingen kunnen immers ook niches zijn waar geëxperimenteerd wordt met nieuwe – participatieve – processen en concepten, die later kunnen worden opgepikt en zo een rol kunnen spelen in het vormgeven van duurzaamheidstransities.

Duurzame ontwikkeling mag dan al twee decennia lang gekend, gebruikt (en soms misbruikt) worden, het dringt de dagelijkse beleidspraktijk binnen via concrete processen zoals duurzaamheidsbeoordeling. De dynamiek die duurzaamheidsbeoordeling vormgeeft is een fascinerend onderzoeksthema op zich, maar de onderzoeker die rond prescriptieve concepten werkt kan niet louter aan de zijlijn blijven staan. Het observeren, analyseren en duiden van die dynamiek is dan wel essentieel, als het concept duurzame ontwikkeling verder moet bijdragen tot ‘betere’ beleidsbeslissingen moeten bepaalde interpretatieve grenzen gerespecteerd worden: onderzoekers kunnen alternatieve keuzemogelijkheden aanbieden en duiden; kritisch reflecteren over het verloop van de beoordelingen, en oog hebben voor het ruimere kader waarbinnen duurzaamheidsbeoordelingen plaatsvinden.

Referenties

- Azadi, H., G. Verheijke, & F. Witlox. 2008. Pollute First, Clean up Later? *Global and Planetary Change* 78: 77-82.
- Boehmer-Christiansen, S. 2002. The Geo-politics of Sustainable Development: Bureaucracies and Politicians in Search of the Holy Grail. *Geoforum* 33: 351-365.
- Carter, C., S. Clegg, & N. Wahlin. 2011. When Science Meets Strategic Realpolitik: The Case of the Copenhagen UN Climate Change Summit. *Critical Perspectives on Accounting* 22: 682-697.
- Dresner, S. 2002. *The Principles of Sustainability*. London: Earthscan Publications.
- Fukuyama, F. 1992. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Heisbourg, F. 2007. *L'épaisseur du monde*. Paris: Editions Stock.
- Hugé, J., & L. Hens. 2009. Greening Poverty Reduction Strategy Papers: A Process Approach to Sustainability Assessment. *Impact Assessment and Project Appraisal* 27: 7-18.

- Kasemir, B., J. Jäger, CC. Jaeger, & M. Gardner. 2003. *Public Participation in Sustainability Science. A Handbook*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Müller, A. 2003. A Flower in Full Blossom? Ecological Economics at the Crossroads between Normal and Post-normal Science. *Ecological Economics* 45: 19-27.
- O'Faircheallaigh, C. 2010. Public Participation and Environmental Impact Assessment: Purposes, Implications and Lessons for Public Policy Making. *Environmental Impact Assessment Review* 30: 19-27.
- Pielke, R.A. Jr. 2007. *The Honest Broker – Making Sense of Science in Policy & Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Rockström, J., W. Steffen, K. Noone, A. Persson, F. Stuart Chapin, E.F. Lambin, T.M. Lenton, M. Scheffer, C. Folke, J.H. Schellnhuber, B. Nykvist, C.A. de Wit, T. Hughes, S. van der Leeuw, H. Rodhe, S. Sörlin, P.K. Snyder, R. Costanza, U. Svedin, M. Falkenmark, M. Karlberg, R.W. Corell, V.J. Fabry, J. Hansen, B. Walker, D. Liverman, K. Richardson, P. Crutzen, & J.A. Foley. 2009. A Safe Operating Space for Humanity. *Nature* 461: 472-475.
- Sen, A.K. 1999. *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Vargas, C.M. 2000. Sustainable Development Education: Averting or Mitigating Cultural Collision. *International Journal of Cultural Development* 20: 377-396.
- Vertovec, S. 2006. The Emergence of Super-Diversity in Britain. University of Oxford, Centre for Migration, Policy and Society. Working Paper nr. 25.
- Waas, T., J. Hugé, A. Verbruggen, & T. Wright. 2011. Sustainable Development: A Bird's Eye View. *Sustainability* 3: 1637-1661.

Hoe groot is de impact van methodologische keuzes bij welvaartsmeting?

Brent Bleys

De voorbije 60 jaar was het nastreven van economische groei, gemeten als een toename van het bruto binnenlands product (bbp), de belangrijkste doelstelling binnen het macro-economische beleid van zowat alle overheden ter wereld. Economische activiteiten werden gestimuleerd door een brede waaier aan beleidsmaatregelen, gaande van het optimaliseren van belastingen over het vrijwaren van het marktmechanisme tot publieke investeringen in infrastructuur en onderwijs. De belangrijkste veronderstelling aan de basis van dit groeidenken was het idee dat iedereen binnen de maatschappij baat heeft bij economische groei: *a rising tide lifts all boats*. Deze veronderstelling komt vandaag de dag steeds vaker onder vuur, vooral vanuit ecologisch economische hoek. Klassiek geschoolde economen blijven immers vaak vasthouden aan het idee dat economische groei het antwoord is op alle welvaartsgeïnspireerde vragen. Hen overtuigen van het tegendeel is een moeilijke opgave, waarmee ik tijdens mijn onderzoek meermaals geconfronteerd werd. In dit essay schets ik mijn bevindingen in de zoektocht naar een alternatieve maatstaf voor economische welvaart.

Voorbij het bbp: output vs. welvaart

Het bbp is de marktwaarde van alle finale goederen en diensten die in een bepaald land geproduceerd worden. Bijgevolg is deze indicator

een maatstaf voor de omvang van de economische activiteiten in dat land. Wanneer het bbp van een land gedeeld wordt door het aantal inwoners, bekomt men een ruwe schatting van het inkomen per hoofd van het land. Een toename van het bbp bovenop de bevolkingsgroei leidt dan tot een verrijking van de bevolking, en dus tot een verhoging van de welvaart in de klassieke economische redenering. Hierbij wordt vertrokken van het idee dat alle economische activiteiten bijdragen tot het welzijnsniveau van de betrokken partijen. De impliciete veronderstelling binnen het groeidenken is dat economische groei en welvaart (de bijdrage van het economische systeem tot het welzijnsniveau) sterk met elkaar verbonden zijn. Nochtans is deze relatie minder voor de hand liggend dan gebruikelijk wordt verondersteld. Wanneer economische groei bijvoorbeeld gepaard gaat met activiteiten die een negatieve impact hebben op de gezondheid van een bevolking of op de natuurlijke omgeving, is het niet zo evident dat deze groei ook effectief leidt tot een toename van het maatschappelijk welzijn.

Een geschikte indicator voor welvaart moet dan ook het onderscheid maken tussen de kosten en de baten van economische activiteiten. In de micro-economische theorie is het afwegen van kosten

Hoewel er bij een indicator voor welvaart een onderscheid moet worden gemaakt tussen de kosten en de baten van economische activiteiten, ontbreekt deze afweging in de macro-economie volledig.

en opbrengsten een algemeen aanvaard principe, maar in de macro-economie ontbreekt een dergelijke oefening volledig. Het bbp, de maatstaf voor het 'succes' van een land op het gebied van economische ontwikkeling, is een maat voor de output van een economie en

maakt bijgevolg het hierboven vermelde onderscheid niet. Meer concreet zijn er 4 redenen waarom het bbp, en bijgevolg ook het bbp per capita, een slechte maatstaf is voor welvaart. Ten eerste houdt het bbp geen rekening met de inkomensverdeling: het bbp per capita is een gemiddelde waarde over alle inwoners heen. Het kan dus zijn dat de voordelen van een toename van het bbp niet gelijk verdeeld worden tussen alle inwoners, en dat de economische groei bijvoorbeeld enkel de rijksten in de samenleving ten goede komt. Een tweede belangrijke beperking van het bbp omhelst de afbakening van de indicator: het bbp beschouwt enkel goederen en diensten die op de markt worden verhandeld. Niet-marktgoederen, zoals huishoudelijke arbeid, vrijwilligerswerk en milieudiensten, worden zo over het hoofd gezien. Een derde kritiek legt de nadruk op het feit dat er binnen het bbp geen

onderscheid wordt gemaakt tussen uitgaven die de welvaart effectief verhogen, en defensieve uitgaven die louter gemaakt worden om het huidige welvaartsniveau te behouden. Ten slotte ontbreekt het duurzaamheidsidee volledig in de berekening van het bbp: landen die hun natuurlijke rijkdommen uitputten of die een hoge schuldenlast opbouwen, kunnen tijdelijk een hoog bbp genereren, maar op langere termijn is deze situatie niet of zeer moeilijk houdbaar.

Klassieke economen erkennen de problemen van het bbp en argumenteren doorgaans dat het bbp niet als doel had om de welvaart van een land te meten. Het feit dat deze indicator als dusdanig wordt gebruikt in beleid – en dit zowel in ontwikkelde landen als in ontwikkelingslanden – laten ze aan zich voorbij gaan. Een onderscheid maken tussen kosten en baten

Klassieke economen durven zich nauwelijks te mengen in een noodzakelijk maar normatief debat over alternatieve indicatoren voor welzijn, welvaart en duurzaamheid.

van economische activiteiten is uiterst moeilijk. Welke kosten en baten neem je mee in deze analyse? En eenmaal je hierover eensgezindheid bekomt, hoe waardeert je de verschillende kosten en baten? Bijgevolg wensen klassieke economen zich niet te wagen aan dergelijke oefeningen. Dergelijke commentaren kreeg ik vaak te horen toen ik mijn onderzoek naar een alternatieve maatstaf presenteerde voor een publiek van klassieke economen. Hierbij diende ik hen steeds te wijzen op de noodzaak van dergelijke oefeningen, hoe embryonaal ze ook mogen zijn, om te vermijden dat we ons blindstaren op het bbp als ultieme indicator voor economisch succes en economische groei als belangrijkste beleidsdoelstelling. “It is better to be vaguely right than exactly wrong” is een quote die ik dan ook graag gebruikte tijdens mijn onderzoek. Het is belangrijk om in deze discussie een aantal eerste stappen te zetten, om zo na verloop van tijd en nadat ze onderwerp hebben uitgemaakt van een breder maatschappelijk debat te komen tot een alternatieve indicator die op een bredere manier de bijdrage van een economie tot het welzijn van de personen die erin participeren meet. Het bbp werd immers ook niet plots ‘uitgevonden’. Er ging een periode van meer dan vijftien jaar intensief onderzoek aan vooraf.

De kritieken op het bbp en de kanttekeningen bij het groeidenken zijn uiteraard niet nieuw. Al van bij de uitwerking van de nationale rekeningen – het raamwerk rond het bbp – waarschuwden economen voor het gevaar om het bbp verkeerdelijk te interpreteren als welvaartsindicator. In 1934 stelde Simon Kuznets, één van de grondleg-

gers van de nationale rekeningen, dat “the welfare of a nation can scarcely be inferred from a measurement of national income”. Ook vanuit politieke zijde wordt de gelijkschakeling van economische output en groei al een tijdje bekritiseerd. Zo beëindigde Robert Kennedy in 1968 zijn betoog rond welvaart aan de Universiteit van Kansas met “[GDP] measures everything, in short, except that which makes life worthwhile”. Toch duurde het tot de ‘Beyond GDP’-conferentie in het Europese Parlement in 2007 en de publicatie van het Stiglitz-Sen-Fitoussi-rapport in 2009, vooraleer het maatschappelijke debat rond alternatieve indicatoren voor welzijn, welvaart en duurzaamheid echt op gang kwam.

Parallel aan het ontstaan van de kritieken op het bbp werd begonnen met de zoektocht naar geschikte alternatieven voor het bbp. Tijdens de jaren 1970 en 1980 werden de eerste alternatieve welvaarts-indicatoren ontwikkeld, die poogden om een antwoord te bieden op de verschillende kritieken op het bbp. Eén van de bekendste alternatieve welvaartsindicatoren is de *Index of Sustainable Economic Welfare* (ISEW), in 1989 ontwikkeld door Herman Daly en John Cobb (cf. *infra*). Op basis van de eerste empirische bevindingen rond deze index begin jaren 1990, formuleerde Manfred Max-Neef (1995) zijn drempelhypothese: terwijl ISEW en bbp aanvankelijk eenzelfde opwaartse tendens vertonen, merkte Max-Neef op dat, wanneer het bbp een bepaald drempelniveau overschrijdt, de ISEW stagneert en in sommige gevallen zelfs begint te dalen. Deze hypothese kent veel aanhangers binnen de ecologische economie, maar berust in sterke mate op de methodologie van de index. Deze methodologie bevat echter enkele subjectieve elementen gebaseerd op de voorkeur van de auteurs, die niet onomstreden zijn.

Nu kan je welvaart niet meten zonder als onderzoeker een aantal keuzes te maken. De afweging tussen de kosten en de baten van economische activiteiten is een essentieel onderdeel van welvaartsmeting, maar tegelijkertijd is ze enigszins subjectief en arbitrair. Deze

Je kan als onderzoeker welvaart onmogelijk meten zonder subjectieve, zelfs enigszins arbitraire keuzes te maken.

aspecten maken dat klassieke economen eerder argwanend staan tegenover de ontwikkeling van alternatieve indicatoren voor welvaart, te meer omdat de impact van de gemaakte keuzes in de methodologie van

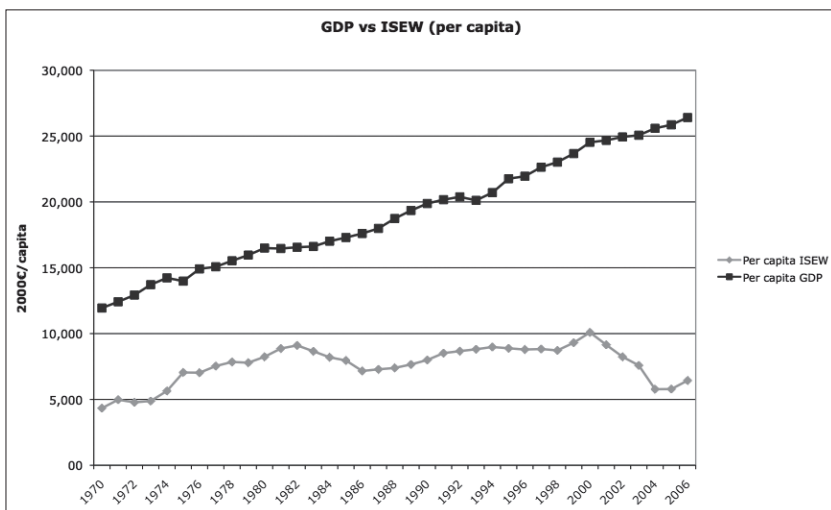
de alternatieve indicatoren groot kan zijn. In deze bijdrage bekijken we drie elementen in de ISEW die vatbaar zijn voor discussie: de rol van defensieve uitgaven (uitgaven gemaakt om een welvaartsverlies

op te vangen), de onzekerheden rond bepaalde kostenschattingen (lucht- en watervervuiling, klimaatverandering, aantasting van de ozonlaag, enz.) en de waarde van de ISEW voor het beleid. Eerst wordt de ISEW kort toegelicht. Nadien worden de keuzes van de onderzoekers geëxpliciteerd en gecontrasteerd met mijn eigen bevindingen. Ten slotte wordt de bruikbaarheid van de ISEW voor beleidsvoering toegelicht en volgen er enkele meer algemene reflecties rond het 'Beyond GDP'-debat.

De Index of Sustainable Economic Welfare

De *Index of Sustainable Economic Welfare* (ISEW) werd in 1989 uitgewerkt door Herman Daly en John Cobb, respectievelijk een Amerikaanse econoom en een Amerikaans theoloog. De auteurs vertrokken van eerdere pogingen om tot een betere indicator voor welvaart te komen en probeerden aan alle kritieken op het bbp als welvaartsindicator gehoor te geven. Tegenwoordig wordt de ISEW door ecologische economen vaak naar voren geschoven als alternatief voor het bbp. Net zoals de ecologische economie de economische processen expliciet beschouwt als deel uitmakende van het omringende ecosysteem (met haar natuurlijke *sources* en *sinks* als ultieme begrenzende parameters), houdt de ISEW ook rekening met wat deze economische processen aan positieve en negatieve gevolgen voor dit ecosysteem meebrengen.

Hoe wordt de ISEW nu berekend? Kort gezegd neemt de index de uitgaven voor private consumptie als uitgangspunt, telt het daar de waarde van onbetaalde huishoudelijke arbeid bij op en een deel van overheidsuitgaven voor onderwijs en gezondheidszorg, en trekt het er de welvaartsverliezen van inkomensongelijkheid en de defensieve uitgaven vanaf, evenals de maatschappelijke kosten van milieuvervuiling en de uitputting van het natuurlijk kapitaal. Tenslotte vinden er nog enkele kapitaalcorrecties plaats, o.a. voor investeringen en internationale verhoudingen van financiële aard. Praktisch gezien liggen een twintigtal correcties, zowel positieve als negatieve, aan de basis van de berekening van de ISEW.

Figuur 1. bbp/capita en ISEW/capita voor België, 1970-2006.

In mijn proefschrift berekende ik de ISEW voor België voor de periode 1970-2006. In eerste instantie heb ik de internationaal gangbare methodologie gevolgd. Als beginnend onderzoeker leek me dit de beste aanpak om me met het domein vertrouwd te maken en bovendien liet dit me toe om de resultaten voor België te vergelijken met andere landen. De resultaten van dit onderzoek worden getoond in Figuur 1. De ISEW/capita steeg in deze periode met 48,4%, terwijl het bbp per hoofd meer dan verdubbelde (+121,1%). Opvallend aan de ISEW-resultaten is het verloop van de index doorheen de tijd: twee relatief lange periodes van stijgende welvaart worden onderbroken door kortere periodes met een sterke terugval. In het midden van de jaren 1980 was die terugval te wijten aan een daling van de netto kapitaal-groei en een versnelde toename van het gebruik van niet-hernieuwbare energiebronnen, terwijl de terugval begin jaren 2000 volledig toe te schrijven is aan een verslechtering van de netto internationale investeringspositie van België. De tweede periode van recessie is echter van te korte duur om nu al gefundeerde conclusies te trekken met betrekking tot de drempelhypothese van Max-Neef. In andere landen begon de terugval in economische welvaart immers veel vroeger (midden jaren 1970, begin jaren 1980).

In een tweede fase van mijn onderzoek heb ik de methodologie van de index nader bekeken. In de literatuur vond ik een aantal be-

langrijke opmerkingen bij de ISEW en kritieken op het methodologisch kader. Zo argumenteerde Eric Neumayer (1999) dat de Max-Neefs drempelhypothese een direct gevolg is van de gekozen waarderingsmethodes, eerder dan een goede weergave van de realiteit. De belangrijkste kanttekeningen bij de ISEW worden hieronder besproken.

Kosten, baten en defensieve uitgaven

Zoals hierboven reeds gesteld, maakt een goede welvaartsindicator een onderscheid tussen de kosten en de baten van economische activiteiten. Beide begrippen zijn rekbaar, en niet alle gevolgen van economische activiteiten kunnen op eenduidige wijze uitgedrukt worden in monetaire termen. Het is daarom belangrijk om duidelijk te maken welke kosten en baten worden opgenomen in een welvaartsindicator, en hoe deze worden berekend. De ISEW beschouwt de consumptieve uitgaven als vertrekpunt voor de economische baten. Deze geven volgens de auteurs een eerste inschatting van de opbrengsten van een economisch systeem: schaarse middelen worden op een dussdanige manier ingezet dat de consumptiemogelijkheden geoptimaliseerd worden. Binnen de ISEW wordt een deel van de uitgaven voor consumptie van de huishoudens (gecorrigeerd voor de inkomensverdeling) en de overheid gezien als de baten van economische activiteiten (*cf. infra*). Ook de waarde van huishoudelijke arbeid wordt beschouwd als een economische baat. De kosten van economische activiteiten die worden opgenomen in de ISEW zijn hoofdzakelijk gerelateerd aan het verlies van huidige en toekomstige milieudiensten. Er zijn enerzijds de geschatte kosten van milieudegradatie op korte (lucht- en watervervuiling) en lange termijn (aantasting van de ozonlaag, klimaatverandering), en anderzijds de kosten gekoppeld aan de uitputting van natuurlijke hulpbronnen.

Een belangrijk aspect bij deze benadering is het afbakenen van defensieve uitgaven. Dit zijn consumptieve uitgaven die gedaan worden om het huidige welvaartsniveau in stand te houden. We kunnen hier bijvoorbeeld denken aan herstelkosten bij auto-ongevallen, uitgaven ter bestrijding van milieuvervuiling en lawaaihinder, en de uitgaven voor veiligheid en defensie. Binnen de ISEW worden de private consumptieve uitgaven grotendeels als niet-defensief beschouwd. Enkel private kosten voor woon-werkverkeer, auto-ongevallen, bescherming tegen lawaai- en milieuhinder en de helft van de uitgaven

voor onderwijs en gezondheidszorg worden als defensief bestempeld. In 2006 waren de defensieve uitgaven in totaal goed voor 6,8% van alle private uitgaven in België. Overheidsuitgaven worden binnen de ISEW dan weer hoofdzakelijk als defensieve uitgaven gezien. Daly en Cobb zijn van mening dat de toename in overheidsbestedingen niet zozeer bijdragen tot het algemene welzijn, maar wel noodzakelijke uitgaven zijn om de veiligheid, de gezondheid en de toestand van het milieu op een niveau te houden dat een goede marktwerking toelaat. Enkel de helft van de publieke uitgaven voor onderwijs en gezondheidszorg worden als niet-defensief beschouwd, en bijgevolg opgeteld bij de private consumptie. In totaal wordt zo slechts 27,4% van alle publieke uitgaven voor consumptie meegenomen in de ISEW voor België.

De keuzes die Daly en Cobb binnen de ISEW-methodologie maakten, stuiten op redelijk wat kritiek, voornamelijk omwille van de enge visie op niet-defensieve overheidsuitgaven. Deze kan deels verklaard worden doordat de originele ISEW-studie werd uitgevoerd in de VS, waar de kijk op overheidsuitgaven anders ligt dan in Europese landen. Bovendien zijn de publieke consumptieve uitgaven in de VS proportioneel gezien een pak kleiner dan in de meeste andere ontwikkelde landen. In meer recente ISEW-berekeningen – voornamelijk uitgevoerd in enkele Europese landen – werden meer publieke consumptieve uitgaven weerhouden.

Een ander probleem binnen de ISEW is gekoppeld aan het feit dat het begrip 'defensieve uitgaven' voor interpretatie vatbaar is. Het onderscheid tussen defensieve en niet-defensieve uitgaven is niet altijd even duidelijk te maken. In een zeer extreme redenering kunnen we uitgaven voor eten en drinken zelfs beschouwen als defensieve uitgaven tegen honger en dorst (naar analogie van gezondheidsuitgaven die als defensieve uitgaven tegen ziekte worden bestempeld). Waar trek je de lijn tussen defensieve en niet-defensieve uitgaven? Dit is een moeilijke vraag, die weliswaar niet over het hoofd mag worden gezien.

Waarderingsmethodes

Binnen de ISEW worden de verschillende welvaartscorrecties monetair geaggregeerd. Dat wil zeggen dat elk aspect (bv. inkomensongelijkheid, huishoudelijke arbeid, enz.) in geldtermen moet worden

uitgedrukt. Een aantal van de gebruikte waarderingsmethoden binnen de ISEW worden fel bekritiseerd. De twee belangrijkste zijn deze van de kosten van klimaatverandering en de vervangingskosten voor niet-hernieuwbare energiebronnen.

De kosten van klimaatverandering worden binnen de ISEW berekend door de jaarlijkse emissie van koolstofdioxide te vermenigvuldigen met een schatting van de marginale sociale kost, en dit product op te tellen bij de historische kosten op basis van cumulatieve emissies sinds 1900. Dit valt echter moeilijk te stroken met de realiteit. Hoewel het buiten kijf staat dat de huidige CO_2 -concentratie in de atmosfeer in belangrijke mate het gevolg is van vroegere emissies, leidt een kostenberekening op basis van historische emissies tot dubbeltellingen, aangezien de geschatte sociale marginale kost van emissies de verschillende effecten ervan in alle volgende periodes omvat. Ofwel werk je dan met een lagere kostenschatting per uitgestoten eenheid, ofwel werk je met de jaarlijkse emissies.

Alles in geldtermen uitdrukken zorgt vanzelfsprekend voor discussies. Hoe bepaal je de kosten van klimaatverandering en de vervangingskosten voor niet-hernieuwbare energiebronnen?

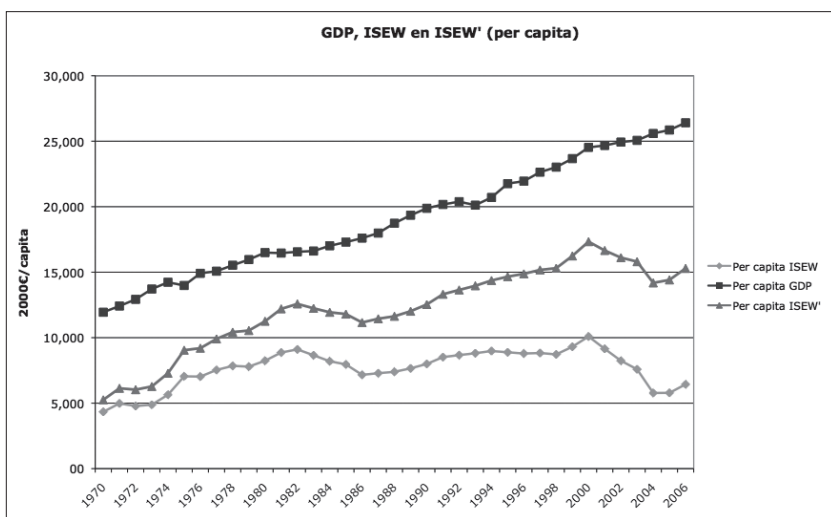
In de ISEW wordt ook gekeken naar het gebruik van niet-hernieuwbare energiebronnen. Gegeven de eindigheid van de voorraden van deze hulpbronnen, pleiten Daly en Cobb om de 'ware' kost van energiegebruik in rekening te brengen. Voor elke gebruikte eenheid niet-hernieuwbare energie wordt berekend hoeveel een hernieuwbaar alternatief zou kosten. Daly en Cobb vonden een puntschatting voor deze vervangingskost voor het jaar 1988 en gebruikten een groeivoet van 3% om deze kost te spreiden over de bestudeerde periode (in de vs tot 1990). Niet alleen de hoogte van de oorspronkelijke schatting, maar vooral ook de gehanteerde groeivoet lokte veel kritiek uit. Wanneer deze methodologie vandaag gebruikt wordt voor meer recente studies, komt men al snel tot zeer onrealistische schattingen voor de vervangingskost van niet-hernieuwbare energiebronnen. Verder wordt ook de noodzaak in vraag gesteld om op dit moment de volledige consumptie van niet-hernieuwbare energie als onhoudbaar te bestempelen. Waarom wordt er bijvoorbeeld niet gewerkt met de helft van deze consumptie?

De impact van de keuzes binnen het methodologische raamwerk is groot, zoals blijkt uit de sensitiviteitsanalyse hieronder. Hoewel verschillende onderzoekers die rond de ISEW werken de gekozen waarderingsmethoden blijven verdedigen en proberen te staven met

argumenten en cijfers, lijkt het me duidelijk dat enkele aanpassingen aangewezen zijn.

Sensitiviteitsanalyse

Wat gebeurt er met de ISEW als we enkele methodologische aanpassingen doorvoeren? In deze sensitiviteitsanalyse wordt de gecombineerde impact bestudeerd van drie alternatieve waarderingsmethodes: (a) 90% van alle publieke bestedingen voor consumptie zijn niet-defensief, (b) de kosten van klimaatverandering worden geschat door de jaarlijkse CO_2 -emissies te vermenigvuldigen met de marginale sociale kost van deze emissies; de marginale sociale kost gebruikt in deze analyse is hoger dan diegene gebruikt in de originele studie, en (c) de vervangingskost van het gebruik van niet-hernieuwbare energiebronnen bevat geen jaarlijkse groeivoet. De resultaten van deze sensitiviteitsanalyse worden weergegeven in Figuur 2.

Figuur 2. Sensitiviteitsanalyse.

De per capita ISEW-lijn toont de impact van de methodologische aanpassingen. Het verloop van deze lijn is analoog aan die van de oorspronkelijke ISEW, maar de helling is groter. Daardoor sluit de ISEW'/

capita-lijn beter aan bij de bbp/capita-lijn. Bovendien is de procentuele toename van de ISEW'/capita over de ganse periode 1970-2006 groter dan die van het bbp/capita (+190,8% vs. +121,1%) en dit ondanks twee periodes van dalende economische welvaart in de jaren 1980 en de periode 2000-2004. Deze resultaten liggen niet in de lijn van de drempelhypothese van Max-Neef, en werpen een heel ander licht op de relatie tussen economische output en welvaart.

Wanneer verschillende individuele indicatoren geaggregeerd worden tot één index, moeten er steeds keuzes worden gemaakt. Deze dienen zo goed mogelijk aan te sluiten bij theoretische inzichten en empirische bevindingen. Het valt te betwijfelen of dat bij de ISEW het geval is, gezien de felle kritiek op enkele waarderingsmethoden. Natuurlijk zijn de gemaakte keuzes in de sensitiviteitsanalyse ook arbitrair en subjectief, en zal een andere onderzoeker die opteert voor andere waarderingsmethodes tot een ander resultaat komen (bv. een sterkere daling van de per capita ISEW). Ik wil hier enkel het belang van enkele minder voor de hand liggende waarderingsmethodes aantonen.

De bovenstaande discussie maakt duidelijk dat de ISEW nood heeft aan een meer robuuste set van waarderingsmethoden die rekening houden met de verschillende kritieken.

Discussies tijdens conferenties en workshops met andere onderzoekers uit het domein leren me echter dat dit lang niet zo evident is. De meeste onderzoekers die werken met de ISEW, doen dit al jaren en zijn niet onmiddellijk bereid om toe te geven dat er verbeteringen nodig zijn. Dit geldt zeker voor onderzoekers verbonden

aan ngo's en denktanks verbonden aan ngo's en denktanks blijven niet zelden vasthouden aan hun specifieke keuzes en afwegingen, omdat deze hun pleidooi voor een economische hervorming en beleidsverandering kunnen ondersteunen.

aan ngo's en denktanks (bv. *Redefining Progress* in de vs of de *new economics foundation*, nef, in het Verenigd Koninkrijk) die de index gebruiken in hun pleidooi voor een economische hervorming. Voor hen ligt het natuurlijk gevoelig om toe te geven dat de methodologie van de index niet helemaal op punt staat. Dit is te wijten aan het feit dat ze de index in hoofdzaak gebruiken omwille van de bekomen resultaten (de drempelhypothese). Wanneer de resultaten van een herwerkte ISEW deze hypothese niet langer ondersteunen, verliezen deze onderzoekers een belangrijk puzzelstuk in hun argumentatie.

Toch werden er de laatste jaren een aantal methodologische aanpassingen doorgevoerd aan de ISEW, hoofdzakelijk door onafhanke-

lijke onderzoekers binnen universiteiten. Deze liggen in de lijn van de methodes die ik hierboven gebruikte in de sensitiviteitsanalyse. Hoewel de ISEW in verschillende landen op een verschillende manier berekend wordt – er zijn steeds kleine verschillen in de lijst van opgenomen items en/of gebruikte waarderingsmethodes –, evolueert de methodologie van de index naar een meer standvastige vorm.

De ISEW en beleid

De ISEW is een waardevol alternatief voor het bbp en kan gebruikt worden bij de evaluatie van beleid. Het belangrijkste voordeel van de ISEW over het bbp is dat de ISEW meer welvaartseffecten in rekening neemt, zodat ze een ander licht kan werpen op bepaalde beleidsvoorstellen. Wanneer een overheid bijvoorbeeld een beleid wil voeren dat milieuvervuiling aanpakt (bv. door hogere belastingen op bepaalde types emissies), is de kans reëel dat dit een negatief effect heeft op het bbp. De daling van de consumptieve bestedingen kan in de ISEW echter gecompenseerd worden door een daling van de kosten van milieuvervuiling, zodat het globale effect hier positief kan zijn.

Men moet hier echter wel oppassen voor de beperkingen van de index. Hierboven beschreef ik de problemen rond de gehanteerde waarderingsmethoden in de methodologie van de index, maar er zijn ook andere moeilijkheden die meer fundamenteel zijn. De belangrijkste hier is de vraag of duurzaamheid en welvaart wel gemeten kunnen worden op basis van één enkele index. Momenteel bevat de

Onder meer om interpretatieproblemen te vermijden, meten we economische welvaart en duurzaamheid best niet op basis van één enkele index.

ISEW elementen voor beide facetten, maar de vraag is of het interessant is om deze samen te nemen. Dit bemoeilijkt immers de interpretatie van de index. Inkomensongelijkheid heeft bijvoorbeeld een effect op de welvaart in een land (een meer gelijke verdeling leidt tot een hogere welvaart), maar de relatie tussen de inkomensverdeling en duurzaamheid is minder duidelijk. Er is zelfs empirisch bewijs dat een hogere inkomensongelijkheid leidt tot meer investeringen en dus tot een duurzamere economie. Het lijkt me dan ook logischer om beide facetten – huidige economische welvaart en duurzaamheid – afzonderlijk op te volgen via verschillende indicatoren. Hierbij kan een herwerkte ISEW gebruikt worden als maatstaf voor de economische welvaart die in een samenleving wordt gegenereerd.

Verder stuit ook het feit dat de ISEW enkel zwakke duurzaamheid meet sommige tegenstanders tegen de borst. Binnen de index kunnen investeringen in geproduceerd kapitaal een daling van de natuurlijke kapitaalgoederenvoorraad opheffen, en dit zonder enige beperking. Ten slotte wordt ook de hoge mate van subjectiviteit binnen de methodologie van de index onder vuur genomen. De onderzoeker beslist zelf welke items binnen de index worden opgenomen en hoe deze items omgezet worden in monetaire termen. Wanneer de aannamen die hierbij gemaakt worden niet duidelijk gecommuniceerd worden, bestaat er een groot risico op een verkeerde interpretatie van de resultaten. Daarom is het noodzakelijk dat deze aannamen duidelijk geëxpliciteerd worden bij de rapportering. Dit geldt natuurlijk voor alle indicatoren, maar mijn ervaringen binnen de 'Beyond GDP'-discussie leren me dat dit helaas geen evidentie is. In een aantal gevallen primeert de bekendmaking van de resultaten boven het uitschrijven van een volledig achtergronddocument. Zo ontbreekt voor de *Measure of Domestic Progress*, een variant van de ISEW uitgewerkt door het nef, vandaag nog steeds een omschrijving van de methodologie en dit terwijl de resultaten reeds enkele jaren geleden verschenen. Ook kunnen sensitiviteitsanalyses bijdragen tot de juiste inschatting van de resultaten van een samengesteld index, maar ook dit gebeurt slechts zelden.

Gegeven al deze problemen en beperkingen, zijn de meeste waarnemers dan ook van mening dat de toegevoegde waarde van de ISEW voor het beleid niet zo groot is. Volgens hen is de ISEW in haar huidige vorm dan ook voornamelijk geschikt als *debunking index*. De waarde van de hele oefening ligt volgens hen eerder in haar opzet en visie – economische groei leidt niet noodzakelijk tot een stijging van de welvaart – dan in haar empirische resultaten. De recente methodologische aanpassingen hebben er echter wel toe geleid dat de ISEW in sommige landen of regio's werd opgepikt door beleidsmakers. De staat Maryland in de vs gebruikt sinds kort de *Genuine Progress Indicator*, een variant op de ISEW, als alternatieve maatstaf van economische welvaart, en dit ter vervanging van het bbp. In Duitsland werkten onderzoekers recentelijk de National Welfare Index uit op basis van het theoretisch model van de ISEW. De oefening gebeurde in opdracht van het Duitse ministerie voor Milieu, en de resultaten ervan worden binnenkort besproken in het Duitse Parlement. In Vlaanderen werd de ISEW vorig jaar opgepikt als één van de kernindicatoren in het Pact2020 om de vooruitgang te meten in het licht

van de doelstelling om van de Vlaamse regio tegen 2020 een competitieve, polyvalente kenniseconomie te maken die op een duurzame manier welvaart creëert. Hierbij dient opgemerkt te worden dat ook het bbp/capita als kernindicator voor deze doelstelling wordt gebruikt.

Ik kan de recente methodologische aanpassingen aan de ISEW enkel maar aanmoedigen, maar wil tegelijkertijd ook het belang van een consistente en internationaal aanvaarde methodologie benadrukken. Wanneer de ISEW voor verschillende landen berekend wordt op basis van eenzelfde methodologie, worden internationale vergelijkingen gestimuleerd die aanleiding geven tot een grotere interesse bij beleidsmakers en onderzoeksinstellingen.

Het 'Beyond GDP'-debat

Binnen het bredere 'Beyond GDP'-debat waarin de ISEW vaak wordt gesitueerd, valt het me op dat de meeste studies rond alternatieve indicatoren zich zeer sterk concentreren op de eigen indicator, en deze niet of nauwelijks kaderen in de reeds beschikbare indicatoren of in de theorie. Daardoor is het moeilijk om zich een goed beeld te vormen van welke indicatoren er vandaag beschikbaar zijn en hoe deze indicatoren zich tot elkaar verhouden. Bovendien ontbreekt vaak

De strijd om aandacht van media en politiek leidt tot een stevige concurrentie tussen de verschillende alternatieve welvaartsindicatoren, wat zowel afstemming tussen deze indicatoren als kritische zelfreflectie bemoeilijkt.

een kritische analyse van de eigen indicator. In de meeste gevallen is dit te verklaren door de stevige concurrentie tussen de verschillende indicatoren om het maatschappelijke debat te halen. Het aandachtsveld in de media is immers beperkt, en ook beleidsmakers en internationale instanties moeten keuzes maken met betrekking tot het aantal indicatoren waarop ze willen in-

zetten. Hierdoor proberen de verschillende onderzoeksinstellingen en denktanks hun alternatieve indicator zo sterk mogelijk aan te prijzen, zonder aandacht te hebben voor de beperkingen die elke indicator intrinsiek heeft.

Als onderzoeker vind ik dit een jammere zaak. Ik begrijp dat het onmogelijk is om alle nuances bij een moeilijk onderwerp zoals welvaartsmeting mee te geven, maar het complete gebrek aan omkadering in de meeste papers en onderzoeksrapporten getuigt van een weinig wetenschappelijke ingesteldheid. De resultaten zijn vaak be-

langrijker dan de berekeningswijze, en dit niet alleen voor de gebruikers van de indicatoren (ngo's, politieke partijen, denktanks, beleidsmakers, enz.), maar ook voor onderzoekers, en dit is op zijn minst onrustwekkend.

Wat ik wel kan toejuichen is het besef dat er alternatieve maatstaven nodig zijn om maatschappelijke vooruitgang in kaart te brengen. De te sterke focus op het bbp lijkt sinds de 'Beyond GDP'-conferentie en het Stiglitz-Sen-Fitoussi-rapport eindelijk verleden tijd. De weg om tot een evenwichtige en internationaal aanvaarde set van alternatieve indicatoren te komen (naar analogie met de nationale rekeningen) is nog lang, maar de erkenning van de behoefte aan zo'n set is een belangrijke eerste stap. De ISEW kan, mits een aantal methodologische verbeteringen, in een dergelijke set gebruikt worden als alternatieve indicator voor welvaart.

Referenties

- Daly, H. & J. Cobb. 1989. *For the Common Good. Redirecting the Economy toward Community, the Environment and a Sustainable Future*. Boston: Beacon Press.
- Kuznets, S. 1934. *National income 1929-1932*. National Bureau of Economic Research (NBER), Bulletin 49.
- Max-Neef, M. 1995. Economic Growth and Quality of Life: a Threshold Hypothesis. *Ecological Economics* 15 (2): 115-118.
- Neumayer, E. 1999. The ISEW: Not an Index of Sustainable Economic Welfare. *Social Indicators Research* 48 (1): 77-101.

Is de 'Stadsmonitor voor Duurzame Steden' gelukt? Over de (on)mogelijkheid om complexiteit en normativiteit te verenigen

Thomas Block, Jo Van Assche & Gert Goeminne

De duurzaamheidsbarometer die Stadsmonitor heet

De indicatorenindustrie draait ook in Vlaanderen al een tijdje op volle toeren. Op vlak van stedelijke duurzaamheid kunnen we zelfs stellen dat Vlaanderen een pioniersrol heeft vervuld. Nergens anders zien we immers een monitor die sinds geruime tijd vrij systematisch tracht na te gaan in welke mate de centrumsteden evolueren naar – of wegglijden van – een toekomst die ecologisch duurzaam en sociaal rechtvaardig is. Bijna 200 cijfers over werkgelegenheid, wonen, mobiliteit, onderwijs, zorg, milieu, ruimtegebruik, cultuur, veiligheid, vertrouwen, participatie, enz. stellen betrokken actoren in staat te leren over complexe stedelijke fenomenen.¹ In juni 2004 werd een eerste set van deze zogenaamde duurzaamheidsindicatoren gepresenteerd. Geactualiseerde edities verschenen in 2006, 2008 en 2011, en een vijfde versie wordt momenteel voorbereid. Tien jaar geleden waren we dus volop in de weer om de eerste duurzaamheidsbarometer voor de dertien Vlaamse centrumsteden te ontwikkelen.

- *Pardon!*
- Inderdaad. In 2001 zijn we in opdracht van het Vlaamse Stedenbeleid voor de dertien Vlaamse centrumsteden begonnen met het verder uitwerken van een kleinere studie die we voor de Stad Gent hadden gedaan.

- *Ja, dat weet ik wel, maar we spreken toch niet over de duurzaamheidsbarometer? Dat ding heet toch Stadsmonitor?*
- Klopt. Hoewel we de term in de Gentse studie gebruikten, lag 'duurzaamheidsbarometer' begin deze eeuw nogal moeilijk. Vooral Vlaamse en lokale politici hadden moeite met

Vooral Vlaamse en lokale politici hadden begin deze eeuw moeite met de term 'duurzaamheidsbarometer'.

Duurzaamheid werd in een ecologische hoek geduwd en beleidsmakers wensten zich niet te identificeren met 'geitenwollensokkengedoe'.

het concept 'duurzame ontwikkeling'. Het werd in een ecologische hoek geduwd en het ecologische denken – niet zelden in één adem genoemd met 'geitenwollensokkengedoe' – stond een beetje haaks op waarmee beleidsmakers zich toen wensten te identificeren.

En de optie 'leefbaarheidsmeter' zagen wij dan weer niet zitten omdat het langetermijnperspectief dan achterwege bleef. Vandaar de keuze voor de minder geladen term 'Stadsmonitor'.

- *Maar in de subtitel staat toch 'voor leefbare en duurzame steden'?*
- Juist, die combinatie heeft vooral te maken met het feit dat we duurzame ontwikkeling omschreven als inter- én intragenerationele rechtvaardigheid, waarbij dus niet alleen ecologische maar ook sociale bekommernissen centraal staan.
- *Mochten jullie nu starten met dit indicatorenproject, zou de Stadsmonitor dan Duurzaamheidsmeter kunnen heten?*
- Waarschijnlijk wel. Maar je kan je afvragen of het inhoudelijk een verschil zou maken. De geesten mogen dan al gerijpt zijn en duurzaamheid als concept breder aanvaard, de vraag stelt zich in hoeverre dit te maken heeft met de afgezwakte invulling van het concept 'duurzaamheid' die vandaag dominant is.

In dit essay reflecteren, we eenvoudig gesteld, over vier essentiële kenmerken van de Stadsmonitor: (1) over zijn rol en functie, (2) over de institutionele context waarin deze set van indicatoren thuishoort, (3) over de participatieve ontwikkeling van dit normatieve instrument, en (4) over het belang van geschikt cijfermateriaal. Eerlijk gezegd, voelden we ons als betrokken onderzoekers tijdens het ontwikkelingsproces niet echt belemmerd door mogelijke argumenten pro en contra onze onderzoeksaanpak. Het ding moest landen, dat was

de hoofdbekommernis. Ondertussen telt de Stadsmonitor meerdere edities en is (de actualisering en verdere ontwikkeling van) het instrument volledig in handen van de Vlaamse overheid. Deze gegroeide afstand maakt reflecteren gemakkelijker en beter (ook al omdat we ondertussen nieuwe denkkaders en inzichten kunnen gebruiken), maar een objectieve vreemdeling zijn we na enkele jaren – gelukkig – nog niet geworden. Om zowel met terechte kritieken op de Stadsmonitor om te gaan als eigen gemaakte keuzes te situeren, leek het ons interessant om binnen de vrijere contouren van een essay wat te experimenteren met dialogen.³ Het tegenover elkaar stellen van door ons verdedigbare argumenten laat toe ons gedachtegoed en onze worsteling constructief te presenteren. Opsmukkende retoriek trachten we achterwege te laten, omdat we ons onderzoek met dit essay noch willen verdedigen noch wensen te ondergraven.

Als het doel complex en naïef is

Bij de start van het project (midden 2001) hadden we een werkdefinitie ontwikkeld. Dat was nodig om alle actoren betrokken bij het onderzoek (o.a. lokale politici en ambtenaren, vertegenwoordigers van bovenlokale overheden, de academische wereld, bedrijven, het maatschappelijke middenveld, vzw's, enz.) duidelijk te maken wat de Stadsmonitor is en wat hij niet is. De definitie had geenszins als doel discussie uit te sluiten. Integendeel, ze tekende de bedding waarin de discussie zich kon ontwikkelen. Onderstaande drie kenmerken die elkaar overlappen en beïnvloeden, bleven afgelopen decennium min of meer overeind:

- 1 de Stadsmonitor is een meet-, communicatie- en leerinstrument op strategisch niveau bestemd voor alle bij de stedelijke ontwikkeling betrokken actoren;
- 2 de Stadsmonitor is geen beleidseffect- of prestatiemeting, maar bevat omgevingsindicatoren die maatschappelijk relevante evoluties tonen;
- 3 de Stadsmonitor heeft als doel het strategische beleid van alle relevante actoren en van het stadsbestuur in het bijzonder beter te onderbouwen door het geven van input voor planning en beleidsprogramma's.

Kortom, de Stadsmonitor is niet bedoeld om te meten welke stadsdienst gisteren wat deed of om operationele programma's te evalueren, maar tracht op een meer algemeen niveau zo goed als mogelijk de economische, sociale, ecologische en institutionele toestand van elke Vlaamse centrumstad in kaart te brengen. De evoluties en trends van heel wat complexe fenomenen zouden dan alle betrokken actoren – dus niet alleen het stadsbestuur – in staat moeten stellen om te leren en om hun strategisch gedrag af te stemmen op maatschappelijke problemen of opportuniteiten.

Hoewel de Stadsmonitor in de eerste plaats is ontwikkeld voor onze Vlaamse stadsbesturen, heeft deze indicatorenset ook de ambitie andere actoren aan te spreken. De

Klassieke government-meetinstrumenten die focussen op eigen prestaties, input en output kunnen relevant zijn voor de betrokken actor zelf, maar lijken minder in staat tot het stimuleren van een multi-level en multi-actor governance-aanpak van duurzaamheidsuitdagingen.

overheid is immers niet alleen verantwoordelijk voor grote maatschappelijke uitdagingen die raken aan duurzaamheidsproblemen, zoals klimaatverandering, energiebevoorrading, armoede en sociale uitsluiting, afval, mobiliteit, zorg en opvang, enz. Dergelijke hybride en hardnekkige problemen zijn verweven met gangbare en doorgaans diepgewor-

telde praktijken, structuren en culturen van heel wat actoren of instituties, en laten zich dus moeilijk oplossen louter binnen de contouren van de klassieke politieke en/of democratische beslissingsorganen. Dit vraagt zeker aandacht voor niet-traditionele politieke actoren en settings die mee vorm geven aan de stad. Bovendien duidt het ook op de nood aan een andere omgang met kennis en data. Klassieke *government*-meetinstrumenten die focussen op eigen prestaties, input en output kunnen relevant zijn voor de betrokken actor zelf, maar lijken – in tegenstelling tot de actoroverstijgende omgevingsindicatoren van de Stadsmonitor – minder in staat tot het stimuleren van een multi-level en multi-actor *governance*-aanpak noodzakelijk voor de hierboven geschetste duurzaamheidsuitdagingen.

- *Pardon?*
- Ja, de Stadsmonitor kan toch het strategische planningsproces voeden van heel wat betrokken actoren en zo bijdragen tot een duurzame toekomst?
- *Oké, complementair aan de klassieke meetinstrumenten ligt de meerwaarde van de Stadsmonitor zeker in het feit*

- dat deze niet strikt beoordelend is voor één actor, maar ik blijf het oorspronkelijke doel van deze monitor naïef vinden.*
- Naïef? Je bedoelt daarmee toch onbevangen in de zin van zuiver en vrij van allerhande belangen? Of wil je zeggen dat we lichtgelovig zijn als we denken dat de Stadsmonitor in staat is om duurzaamheidstransities aan te sturen?
 - *Eigenlijk beide. Nogmaals, het siert de Stadsmonitor dat deze meerdere actoren kan dienen, maar als we de complexiteit erkennen waarmee strategische beslissingen in de praktijk vorm en inhoud krijgen, moeten we de impact van de Stadsmonitor op het strategische planningsproces durven relativeren. De stadsmonitor is maar één element in een kluwen van reeksen beslissingen die grillig op elkaar ingrijpen en waarin doorgaans het dominante regime stand houdt.³*
 - Ah, gaan we zo beginnen? Kijk, ik geloof ook niet in al te simplistische, lineaire en mechanistische besluitvormingsmodellen, maar je schiet er maar weinig mee op door te beweren dat besluiten en andere *outcomes* tot stand komen doorheen rommelige, chaotische en moeilijk aan te sturen processen.
 - *Goed zo, we houden dus beiden niet van het idee dat indicatoren zomaar strategisch beleid kunnen vormen, laat staan dat ze voor een kwalitatieve sprong kunnen zorgen in de richting van een duurzame stad.*
 - Hola, niet te vlug! Ik ga ermee akkoord dat het gebruik van de Stadsmonitor te eng wordt ingevuld. Dit initiatief is tot meer in staat dan enkel cijfers aanleveren voor strategische planningsdocumenten. We moeten dan ook durven nadenken over en investeren in Stadsmonitoractiviteiten die de kwaliteit van het maatschappelijk en beleidsdebat versterken, en die het collectief leren over stedelijke duurzaamheid bevorderen.
- We moeten durven nadenken over en investeren in Stadsmonitoractiviteiten die de kwaliteit van het maatschappelijk en beleidsdebat versterken, en die het collectief leren over stedelijke duurzaamheid bevorderen.
- *Misschien wel, maar dan niet zonder het bredere inhoudelijke debat over de Stadsmonitor – of eigenlijk breder: over duurzame steden – grondig te voeren.*
 - Ja, laat het ons daar even over hebben.

Complexiteit ontrafeld, normativiteit uitgevlakt?

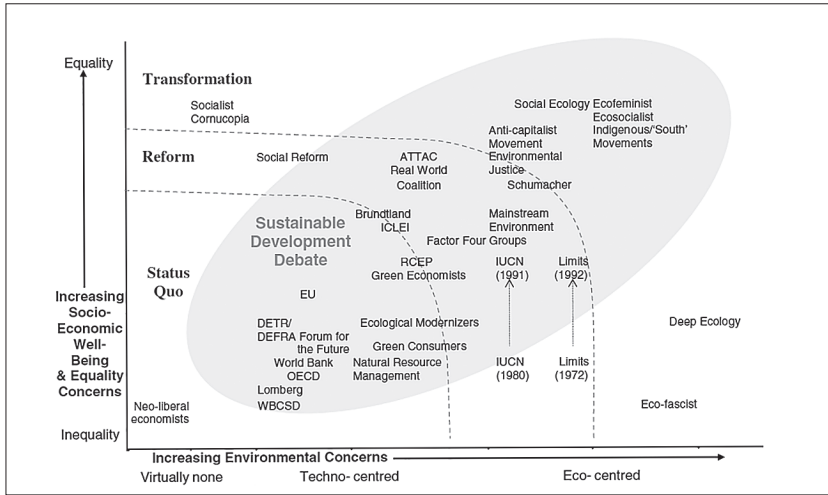
De Stadsmonitor bestaat uit twee delen, die voor ons onlosmakelijk verbonden zijn en blijven: een duurzaamheidsvisie én een set van indicatoren. Het eerste deel, de visie bestaande uit tientallen intenties inzake een duurzame stad, wordt vaak vergeten, terwijl het juist de basis vormt voor de selectie van alle indicatoren. Het ontwikkelen van de visie voor de Stadsmonitor beschouwden we destijds als veruit het boeiendste onderdeel van het onderzoeksproject. De vragen waarmee we toen werden geconfronteerd, waren dan ook niet min: Wat verstaan we onder een duurzame stad? Hoe kunnen we zo een visie vorm en inhoud geven? Zijn generieke intenties aangewezen of moeten we individueel maatwerk bieden voor elke centrumstad? Enz.

Onder de vleugels van het Vlaamse stedenbeleid

Om tot een visie voor een leefbare en duurzame Vlaamse stad te komen, gebruikten wij bij aanvang twee bronnen: algemene literatuur over duurzaamheid en een reeks papers die uiteindelijk tot het Witboek Stedenbeleid 'De eeuw van de Stad' (Boudry et al. 2003) hebben geleid. Beide keuzes werkten door op de inhoudelijke normatieve invulling van de visie.

- *Pardon?*
- Ben je daar nu weer?
- *Kort dan. Ik wil gewoon stellen dat er al heel wat inkt is gevloeid over – en ik stel het wat extremer – het doorwegende middenklassediscours in het Witboek Stedenbeleid, en bij uitbreiding in het toen vrij nieuwe Vlaamse Stedenbeleid.⁴ Dat lijkt toch niet echt aan te sluiten bij een streven naar duurzaamheid, of concreter: naar een ecologisch en sociaal rechtvaardige stad?*
- Dat hangt er vanaf hoe je met het concept 'duurzaamheid' omgaat. Laat me het vrij bekende schema van Hopwood en collega's (2005) er even bijhalen. Op basis van een assenstelsel met enerzijds een as die focust op welbevinden, welzijn en sociale rechtvaardigheid, en anderzijds een as die het milieu centraal stelt, kan je allerlei (zogenaamde) duurzaamheidsperspectieven, -initiatieven, -rapporten, organisaties,

enz. positioneren. Wanneer deze vrij laag scoren op beide assen catalogeert Hopwood ze onder *status quo*-benaderingen, en bij telkens hoge inschattingen onder *transformation*. Tussenin ligt dan *reform*.

Figuur 1. Hopwood et al. (2005)

- Maar welke invalshoek gebruikten jullie?
- Om eerlijk te zijn hanteerden we, zonder dit echt te beseffen, niet echt een uitgesproken inhoudelijke invalshoek. Het schema van Hopwood dook pas later op, andere typologieën bleven ongebruikt. Gegeven de complexe institutionele context en passend binnen de contouren van het nieuwe Vlaamse Stedenbeleid, hebben we getracht te flirten met de grenzen van wat beleidsmatig wenselijk en haalbaar was.
- En dat noemt zich dan duurzaamheidsonderzoeker. Ga vooral door!
- Jij verwijt het Vlaamse Stedenbeleid een middenklassedis-cours te volgen. Dat klopt deels, maar wat dan bijvoorbeeld met hun pleidooi tegen ongebreidelde suburbanisatie? Inhoudelijk is het een lastige evenwichtsoefening, waarbij vooral sociale verdringing vermeden dient te worden. Los

daarvan merkte ik toch ook hoe het Vlaamse Stedenbeleid antwoorden trachtte te formuleren op verregaande verkokering, bureaucratische aansturing, kortetermijndenken, enz. Zo zette dit vrij nieuwe beleid zijn al bij al beperkte middelen sterk in op het bevorderen van strategisch denken, zowel op een meer overkoepelend niveau als op lange termijn. Vandaar initiatieven zoals het Witboek Stedenbeleid dat met heel wat actoren samen en via tal van discussies in onze centrumsteden is ontwikkeld. En het Stedenfonds kan dan misschien inhoudelijk breed uitwaaiëren, vergeet niet hoe dit fonds een allesbehalve gangbaar verantwoordingsdebat introduceerde via de visitatiecommissies. En in dat rijtje hoort o.a. dus ook de Stadsmonitor thuis, een leerinstrument ontwikkeld voor en door de dertien Vlaamse centrumsteden.

- *Kijk, ik begrijp dat jullie in een unieke beleidscontext de Stadsmonitor hebben ontwikkeld en de nieuwe aanpak verdient waardering, zeker op vlak van procedures, participatieve ontwikkeling en ontkokerd denken, maar ik blijf me vragen stellen bij het inhoudelijke verhaal dat hiermee gepaard gaat. Waar plaats je bijvoorbeeld de Stadsmonitor op het schema van Hopwood?*
- Achteraf gezien kan je misschien stellen dat we uiteindelijk ergens zijn blijven hangen tussen *status quo* en *reform*, ook wel de grenszone waarin volgens Hopwood het Brundtland-rapport, 'ecologische modernisering' en groene economie thuishoren. We vertrokken overigens ook vanuit de veilige en klassieke Brundtland-definitie om de brede contouren van het concept 'duurzaamheid' vast te leggen. Daarmee belandden we in eerste instantie bij enkele brede basisprincipes van duurzame ontwikkeling: behoeften, sociale rechtvaardigheid, draagkracht van de aarde en participatie.
- *Met deze vage afgeleide concepten kan je toch nog gemakkelijk alle kanten op? Zowel een harde als een softe ontrafeling zijn mogelijk, denk ik.*
- Juist, maar om een gedragen invulling te krijgen kozen we er expliciet voor om de concrete visie van de Stadsmonitor via een grootschalig participatief traject te ontwikkelen. In die zin is de positie op het Hopwood-schema sterk bepaald door de participanten die de inhoudelijke invalshoek mee hebben vormgegeven.

- *Voilà, hier hebben we dus het pad van consensus. Softheid gegarandeerd!?*

Visiematrix geprangd tussen herkenbaarheid en verandering

De visie kwam tot stand via en in een matrix. In de kolommen staan de vier grote principes vanuit het klassieke duurzaamheidsdebat: economische, sociale, ecologische en institutionele principes. In de rijen staan stedelijke activiteitsdomeinen: wonen, cultuur en vrije tijd, onderwijs, werken en ondernemen, veiligheid, mobiliteit, zorg en opvang, enz. Zo verweven we activiteiten met principes en weven we principes doorheen activiteiten. Zoals vermeld, stoffeerde het Witboek Stedenbeleid (Boudry et al. 2003) een eerste draftversie van de visiematrix, bestaande uit doelen en intenties voor een leefbare en duurzame Vlaamse stad. Met de keuze voor deze matrix trachtten we een nieuwe kijk op de stad te stimuleren (integratie en verwevenheid door middel van principes) zonder de politieke en ambtelijke herkenbaarheid uit het oog te verliezen (activiteitsdomeinen sluiten nauw aan bij de vaak voorkomende beleidsdomeinen in de stad). Door de meeste betrokkenen werd deze aanpak als verfrissend, maar ook als werkbaar en bruikbaar ervaren.

- *Pardon?*
 - *Yep, je kan de teneur van toen als volgt samenvatten: "Het is beter dan wat er nu is, maar dan toch ook weer niet zo revolutionair dat de bruikbaarheid wegvalt".*
 - *Door te streven naar herkenbaarheid en bruikbaarheid binnen bestaande structuren zit je toch behoorlijk in de knoei, vind ik. Een duurzaamheidstransitie van een socio-technisch of maatschappelijk systeem is toch gebaat bij andere structuren, culturen en praktijken? Een duurzaamheidsmonitor die braaf de indeling van de klassieke beleidsdomeinen aanhoudt bestendigt volgens mij een aanpak die je moeilijk als de ideale piste in de richting van een duurzame stad kan beschouwen. Ik vraag me trouwens af hoe je met de spanningen tussen de klassieke domeinen en bevoegdheden bent omgegaan.*
- Een duurzaamheidsmonitor die sterk de indeling van de klassieke beleidsdomeinen aanhoudt, bestendigt een aanpak die je moeilijk als de ideale piste in de richting van een duurzame stad kan beschouwen.

- De visiematrix vormt inderdaad geen sluitend geheel. Er bestaan spanningen tussen allerlei visie-elementen, soms ook binnen een activiteitsdomein, maar toch vooral tussen activiteitsdomeinen. Zo gaan compact wonen en meer groen in de stad niet altijd samen. Dat vraagt effectief een meer verweven, meer gedifferentieerd verhaal, wellicht verschillend per gebied. In elk geval, hebben we dergelijke spanningen niet weggewerkt. Ze maken immers deel uit van beleidsdiscussies over strategische keuzes die moeten worden gevoerd over een duurzame stad. Niet alles kan tezelfdertijd.
- *Was het dan niet beter geweest om indicatoren te koppelen aan enkele sterke, ook wel complexe duurzaamheidsuitdagingen van onze Vlaamse steden?*
- Dat voorstel lag destijds als één van de alternatieven op tafel, maar het politieke klimaat in 2002 en 2003 was niet rijp voor dergelijke discussies. Het formuleren van uitgesproken duurzaamheidsuitdagingen op stadsniveau blijft zeker een interessante optie of piste voor de toekomst. Dan denk ik vooral aan het streven naar klimaatneutraliteit of het bestrijden van structurele armoede en sociale uitsluiting.

Co-design, intersubjectieve kennis en consensus

De visiematrix, met zijn 175 intenties voor een duurzame stad, is dus het resultaat van tientallen vergaderingen en overlegmomenten. Tijdens deze bijeenkomsten hebben honderden sleutelpersonen intenties en/of clusters van intenties geschrapt, toegevoegd, verscherpt of afgezwakt. Elke term die gebruikt is voor de omschrijving van de intenties, is de vrucht van een consensusbouw over een aanvaardbare formulering. Het betrekken van actoren uit de centrumsteden, de Vlaamse administraties, de academische wereld, het maatschappelijke middenveld, enz. zorgde ervoor dat de Stadsmonitor van bij de aanvang bekendheid en zelfs een zeker draagvlak kreeg. Uiteraard werkte ook de expertise en ervaring van al deze betrokken actoren sterk door op het ontstaansproces en de kwaliteit van de Stadsmonitor. Zo konden typische concepten en jargon gemakkelijker helder en begrijpelijk worden ingebracht, net zoals bestaande discussies over allerhande beleidsopties.

Deze *bottom-up* benadering en participatieve manier van werken heeft uiteraard ook zijn beperkingen. Het bijschaven van intenties en de formulering ervan in functie van een zo groot mogelijk draagvlak roepen vragen op over de systematische operationalisering van het duurzaamheidsconcept. Door uitdrukkelijk consensus na te streven is de hoofdvraag welke gevolgen dat heeft op de visiematrix en de intenties. Zijn deze daardoor te braaf geworden? Is er vooral sprake van intenties die als 'politiek correct' werden beschouwd? Zijn ze te algemeen geformuleerd zodat allerlei interpretaties mogelijk zijn, en zodat grote onenigheid of tegenstrijdigheid wordt verborgen?⁵ Dat is ten dele het geval en een onbedoeld effect van de intensieve participatieve aanpak. Toch zijn we er nog steeds van overtuigd dat onze zogenaamde co-designaanpak zinvol en noodzakelijk was om het containerbegrip 'stedelijke duurzaamheid' te ontrafelen. En ook in de toekomst blijft dit een erg verdedigbare aanpak.

- *Pardon?*
- Daar twijfel ik niet aan. Het hanteren van intersubjectieve kennis bij complexe en normatieve praktijken blijft volgens mij steeds verdedigbaar, en al zeker bij een sterk beleidsgericht onderzoek. Bovendien versterkte deze co-designaanpak het duurzaamheidsdenken bij talrijke betrokken actoren.
- *Aha, een voorstander van een soft, politiek correct en plat consensusdenken!?*
- Tja, ik snap je kritiek en weet ook wel dat je met een kleine groep gelijkgezinden al snel tot een meer verregaande duurzaamheidsvisie kan komen, maar dan duiken er wellicht vragen op over het democratisch gehalte, een legitieme basis en de bruikbaarheid. Ik zie trouwens ook niet hoe een breed gedragen beleidsinstrument radicaler in de richting van duurzaamheid kan evolueren zonder dat cruciale en dominante betrokken actoren daar openlijk open voor staan. Radicaal komt van het Latijnse *radix*, wat 'wortel' betekent...
- *Ah, vandaar 'radijsjes' ☺.*
- Wat ik wil zeggen is dat het radicaal veranderen van diepgewortelde praktijken, structuren en culturen pas mogelijk

Het hanteren van intersubjectieve kennis bij complexe en normatieve praktijken blijft steeds verdedigbaar, zeker bij sterk beleidsgericht onderzoek. Bovendien versterkt een participatieve aanpak doorgaans het duurzaamheidsdenken bij de betrokken actoren

is doorheen een grillig samenspel van tal van processen waarin macht, profilering, strategie, strijd, dramatische en onrustwekkende gebeurtenissen hun rol spelen. Heel wat recente transitieliteratuur gaat hier gelukkig op in.⁶ Enfin, het naar voren schuiven van een eigen vrij radicale duurzaamheidsvisie kan wellicht bij bepaalde projecten en initiatieven, maar bij het ontwikkelen van een beleidsinstrument zoals de Stadsmonitor is het volgens mij niet aan te raden. Dan kan je het eindresultaat maar beter meteen in een stoffige kelder laten wegwijnen.

- *Laat mij de vraag anders stellen: mag de visie voor de Stadsmonitor wat radicaler worden ingevuld?*
- Nu zeker. Maar besef dat radicaliteit niet per definitie samengaat met snelheid. Ook op trage, incrementele wijze kunnen we werk maken van een shift. In die zin was de visie van de Stadsmonitor wellicht een belangrijke stap. En ja, de druk die we onszelf tien jaar geleden oplegden om te landen ging her en der gepaard met pragmatische keuzes die wel eens haaks kunnen staan op een streven naar meer radicale transformaties.
- *Dus de 'gemainstreamde' visie van de Stadsmonitor heeft zijn rol al bij al goed gespeeld, maar is heden ten dage aan vernieuwing en verscherping toe?*
- Ik denk het wel. De huidige visie is te vlak: nagenoeg iedereen kan zich er min of meer in vinden. Er is nu nood aan meer reliëf, aan duidelijke prioriteiten.
- *En hoe 'radicaal' moeten de visie of uitdagingen nu worden geformuleerd? Is de grens nog steeds een transformatie die voor iedereen pijnloos aanvoelt? Ecologische modernisering en een middenklassediscours? Volgens mij mag het toch allemaal wat heftiger. Zo'n incrementalistisch pad bruuskeert inderdaad nagenoeg niemand, maar gaat ondertussen veel te traag in het licht van de huidige ecologische en sociale uitdagingen. Voorlopers haken dan toch af?*
- Hola, hola, laat me eerst even iets verduidelijken. In mijn ogen is de visie van de Stadsmonitor allesbehalve een niemendalletje, hé. Het is niet omdat er consensus werd nagestreefd dat we tegen een fel debat zijn.
- *Ja maar, de 'consensus van het midden', zoals Mouffe' die noemt, erkent de conflicten niet en negeert de alternatie-*

ven. En ik ben toch geneigd om Mouffe te volgen in haar analyse dat we in een postpolitiek tijdperk zijn terechtgekomen waarbij de contestatie tussen alternatieve maatschappijvisies wordt onderdrukt vanuit een soort consensusdwang.

- Het was geenszins onze bedoeling om conflicten te ontken-
nen of strijd te negeren, al moeten we erkennen dat deze in
het eindproduct amper zichtbaar zijn. Het politieke, zoals
ingevuld door Mouffe, had zeker zijn plaats binnen de ont-
wikkeling van de Stadsmonitor, maar dan in de vele discus-
sies tussen experts onderling, tussen onderzoekers en ex-
perten, tussen opdrachtgevers en onderzoekers, enz.; dis-
cussies die soms hevig, maar steeds beschaafd gevoerd zijn
om een consensus te bereiken, om te landen.
- *Om tot een waardevol proces te komen moest het product
worden beslecht?*
- In zeker zin wel. Je zou zelfs kunnen zeggen dat de Stads-
monitor een heel waardevol product is, net omdat dit het
resultaat is van een heel pak waardengeladen keuzes, van-
daar ook de hevige discussies. Alleen ging een aanzienlijk
deel van die 'waardenvolheid' verloren naarmate het product
Stadsmonitor zich onttrok van zijn participatieve ontstaans-
geschiedenis en een eigen leven ging leiden in het stedelijk
en stadsbeleid. Ik denk trouwens dat dat het noodzakelijke
lot is van alle soorten kennis: om bruikbaar te zijn moet
kennis zich tot op zekere hoogte ontdoen van de menselijke,
sociale én politieke context waarin ze ontstaat. Tegelijkertijd
bestaat het gevaar dat als kennis niet langer gezien wordt
tegen de achtergrond en het perspectief van waaruit ze is
ontstaan, ze ten prooi valt aan allerlei vormen van recu-
peratie.
- *Is dat ook deel van het dubbele gevoel dat je aan de Stads-
monitor overhoudt?*
- Ja, ik denk het wel. Dat dubbele aspect vind je trouwens
ook bij Mouffe terug, al lijken veel zelfverklaarde Mouffia-
nen dat maar al te graag te vergeten. De onmogelijkheid om
tot een inclusieve consensus en dus tot definitieve *closure*
(zeg maar het sluiten of besluiten) te komen, of dat nu in de
politiek of in de wetenschap is, staat de poging tot consen-
sus, tot 'sluiten' niet in de weg bij Mouffe. Integendeel, ze

vormen elkaars bestaansvoorwaarde: je moet beseffen dat iedere consensus, net omdat die het resultaat is van een particulier ontstaansproces, voorlopig en voorwaardelijk is. Het is met andere woorden misschien tijd om de Stadsmonitor terug open te breken, te ontsluiten.

Van visie naar indicatoren

De visiematrix bestaat dus uit intenties die we per domein en principe 'thematisch' trachtten te clusteren. Er zijn een 50-tal clusters, bijvoorbeeld de clusters 'Kwaliteit van de woonomgeving', 'Zorg en opvang op maat', 'Stimuleren van gelijke kansen' en 'Rationeel milieugebruik'. Deze thema's dienden vervolgens door de honderden betrokken actoren vertaald te worden in een set van gewenste indicatoren, waardoor elk thema 'meetbaar' werd. We maakten het ons en de steden niet gemakkelijk en gingen telkens op zoek naar de meest gewenste of de meest ideale indicatoren. Pas nadien vroegen we ons af of er voor deze indicatoren cijfers ter beschikking waren. Vaak gebeurt in de praktijk immers het omgekeerde: vanuit de beschikbare cijfers worden indicatoren ontworpen.

Na verwerking van de input uit de tientallen vergaderingen en van vele contacten, beschikten we over 640 ontwerpindicatoren. Dat was van het goede te veel. Een selectie van de meest bruikbare indicatoren drong zich op, zodat de praktische hanteerbaarheid van de Stadsmonitor behouden zou blijven. Op basis van enkele selectiecriteria werd dan bepaald voor welke ontwerpindicatoren het echt zinvol zou zijn tot volledige uitwerking en dataverzameling over te gaan. We volgden daarbij bewust niet het SMART-dogma⁸, maar selecteerden als volgt:

- 1 het relevantie criterium: de indicator dient een zeer duidelijk verband te hebben met een thema uit de visiematrix;
- 2 het interpretatiecriterium: het is noodzakelijk dat men zonder (veel) interpretatieproblemen kan aangeven of de indicator al dan niet in de gewenste richting (cf. visie) evolueert;
- 3 het 'transversale' criterium: indicatoren die verband houden met meerdere activiteitsdomeinen krijgen prioriteit; met hoe meer domeinen de indicator verband houdt, hoe 'strategischer' hij lijkt;

- 4 het *governance*-criterium: indicatoren die de activiteiten raken van veel actoren in de stad krijgen de voorkeur om in de Stadsmonitor te worden opgenomen.

Het screenen van alle indicatoren was een moeilijk werk omdat de inschatting bij momenten al te subjectief dreigde te worden. Door een consensus binnen het onderzoeksteam, met de opdrachthouders en met vertegenwoordigers van de dertien centrumsteden na te streven, werden de scores minstens op een intersubjectieve manier onderbouwd. De selectie gebeurde in elk geval op transparante wijze en verliep uiteindelijk erg vlot.

Het verzamelen en/of ontsluiten van bestaand cijfermateriaal en het ontwikkelen van nieuwe data was een zeer intensief karwei. Vooral het verschil in data- en monitoringcultuur tussen activiteitsdomeinen was opvallend. Waar mogelijk visten we een zogenaamde 'tweede keusindicator' op als bleek dat ons gewenst cijfer (nog) niet voorhanden was. In de eerste edities namen we wel steeds de gewenste indicator op in de Stadsmonitor en werkten we telkens een mogelijke piste uit, vooral om duidelijk te maken dat geschikt cijfermateriaal dient te worden verzameld. Desondanks moeten we na tien jaar vaststellen dat deze pistes veeleer naar de achtergrond zijn verdwenen.

- *Pardon!*
- Inderdaad, doordat cijfers ontbreken vallen cruciale elementen van de Stadsmonitor traag maar zeker uit beeld. En geloof me, het gaat hier niet zelden over potentieel interessant materiaal dat de Stadsmonitor een meer transformatief karakter kan geven. Het zijn immers indicatoren die – wil een trendbreuk plaatsvinden – radicale ingrepen en/of gedragsveranderingen vergen van beleidsmakers, stadsbewoners en andere betrokkenen.
- *Geef eens wat voorbeelden.*
- Ik denk hier enerzijds aan ecologische indicatoren zoals 'Lokale CO₂-emissies', 'Luchtkwaliteit', 'Geluidshinder', 'Wooninbreiding in de stadsregio' en indicatoren inzake grondstoffenverbruik, en anderzijds aan sociale indicatoren zoals 'Huishoudens in financiële armoede',

Wanneer intenties of bekommernissen effectief in cijfers worden gegoten, krijgen ze een veel sterkere waarde in het beleid of debat. We moeten dus dringend hiaten wegwerken en nieuwe cijfers verzamelen, zodat de Stadsmonitor een meer transformatief karakter kan krijgen.

‘Betaalmoeilijkheden voor het wonen’, ‘Ongekwificeerde uitstroom uit het secundair onderwijs’ en wachtlijsten en betaalbaarheid voor zorg en opvang.⁹

- *Die indicatoren staan dus in de Stadsmonitor, maar dan zonder cijfers!*
- Ja, en we stellen toch wel vast dat wanneer het effectief in cijfers wordt gegoten, de intentie of bekommernis een veel sterkere waarde krijgt in het beleid of debat. We moeten dus dringend deze hiaten wegwerken.
- *Tegenwoordig lijkt het wel of we zonder cijfers nog amper over kennis kunnen spreken. Dat vind ik toch problematisch, die macht van het getal.*
- Juist, misschien moeten we daarom ook durven inzetten op het adequaat binnenbrengen van kwalitatieve gegevens in het duurzaamheidsdebat en -beleid.

Ter uitleiding: pardon

“Hoe moeten we eigenlijk omgaan met kritische zelfreflecties op ons onderzoek, in het bijzonder als dit resulteert in een goedbedoeld beleidsinstrument dat tracht onze Vlaamse steden ecologisch duurzaam en sociaal rechtvaardiger te maken?” Deze vraag werd een viertal jaar geleden voorgelegd aan een eminent politiek-geograaf op een internationaal congres, weliswaar in de wandelgangen. Zijn antwoord was duidelijk: “Wees gewoon altijd eerlijk en rechtuit, dat is het eenvoudigst”. Dat eerlijk zijn lukt aardig, al moeten we toegeven dat kritiek leveren op eigen onderzoek zowel *en cours de route* als nadien niet zo vanzelfsprekend is. En dan vooral omwille van het feit dat we met dit essay geenszins betrokkenen van toen, nu en straks in een ongemakkelijke of defensieve positie willen brengen. Net omwille van het co-design karakter van ons onderzoek houdt zelfkritiek ook altijd kritiek in op de andere participanten, een kritiek die zij misschien niet delen.

Maar vooral rechtuit zijn (in de betekenis van duidelijk en rechtlijnig) blijkt wat ons betreft hier niet evident. In dit essay hebben we onze onderzoeksaanpak van toen immers benaderd vanuit verschillende perspectieven, met respect voor allerhande mogelijke kritieken en met nieuw verworven inzichten. Verdedigbare argumenten kwamen zo tegenover elkaar te staan in een poging (‘essay’) om enkele

mechanismen bloot te leggen waarmee je als duurzaamheidsonderzoeker wordt geconfronteerd in het boeiende veld van beleidsgericht onderzoek. Dit bochtenwerk in dialoogvorm catalogeert ons volgens sommigen dan misschien wel in het vak 'softe duurzaamheidsonderzoeker', hopelijk maakt dit essay ook duidelijk dat er na tien jaar nood is aan meer actuele intenties en indicatoren met betrekking tot duurzame Vlaamse steden (of zijn het intussen stadsregio's?). Het product 'Stadsmonitor' heeft zijn ontstaansgeschiedenis grotendeels van zich afgeworpen en reproduceerde zichzelf reeds vier maal (een vijfde editie komt eraan), wat erg lovenswaardig is. Maar de blijvende sociale ongelijkheid, de continue overschrijding van ecologische grenzen, de aanwezige economische instabiliteit en de wisselende institutionele context vergen een nieuw – wat ons betreft: wederom breed participatief – proces dat focust op de ontwikkeling van zowel meer verregaande en actuele duurzaamheidsintenties en/of -uitdagingen als (nieuwe) hierbij passende indicatoren. Pas dan kan de Stadsmonitor zijn transformatief karakter bewijzen op het incrementalistisch pad richting stedelijke duurzaamheid.

Referenties

- Block, T., J. Van Assche, D. Vandewiele, F. De Rynck, & H. Reynaert. 2007. *Steden op koers? Stadsmonitor voor leefbare en duurzame Vlaamse steden – Editie 2006*. Brugge: Vanden Broele.
- Block, T., J. Van Assche, & G. Goeminne. 2013. Unravelling Urban Sustainability. How the Flemish City Monitor Acknowledges Complexity. *Ecological Informatics, Special Issue on 'Unravelling Complexity And Supporting Sustainability'* 17: 104-110.
- Boudry, L., P. Cabus, E. Corijn, F. De Rynck, C. Kesteloot, & A. Loecx. 2003. *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden*. Witboek. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- De Decker, P., C. Kesteloot, F. De Maesschalck, & J. Vranken. 2005. Revitalizing the City in an Anti-urban Context: Extreme Right and the Rise of Urban Policies in Flanders, Belgium. *International Journal of Urban and Regional Research* 29 (1): 152-171.

- Grin, J. 2010. Understanding Transitions from a Governance Perspective. In *Transitions to Sustainable Development. New directions in the Study of Long Term Transformative Change*, edited by J. Grin, J. Rotmans & J. Schot. New York: Routledge.
- Heughebaert, M. 2008. Stadsmonitor: duurzaamheid ondergesneeuwd in de consensus. *Oikos* 45 (2): 25-37.
- Hopwood, B., M. Mellor, & G. O'Brien. 2005. Sustainable Development: Mapping Different Approaches. *Sustainable Development* 13 (1): 38-52.
- Loopmans, M. 2007. From SIF to City Fund: A New Direction for Urban Policy in Flanders. *Journal of Housing and the Built Environment* 22 (2): 215-225.
- Loopmans, M., & F. De Maesschalck. 2004. De sociale stad vergeten? Een evaluatie van het 'Witboek Stedenbeleid' vanuit een welzijns perspectief. *Terzake, Praktijkblad over lokaal beleid, inspraak en samenlevingsopbouw* mei (2004): 13-15.
- Meadowcroft, J. 2009. What About the Politics? Sustainable Development, Transition Management, and Long Term Energy Transitions. *Policy Sciences* 42: 323-340.
- Mouffe, C. 2005. *On the Political*. London & New York: Routledge.
- Uitermark, J. 2004. Uitdagingen voor een pro-stedelijk beleid in anti-stedelijk Vlaanderen. *Ruimte & Planning* 24 (2): 62-72.

Noten

- ¹ Meer informatie over de Stadsmonitor en een overzicht van alle cijfers is te vinden op de website van het Vlaamse Stedenbeleid: www.thuisindestad.be/stadsmonitor.html.
- ² Wie eraan zou twijfelen, deze dialogen zijn niet allemaal van dien aard dat ze in pakweg café 't Gouden Mandeke effectief hebben plaatsgevonden. Hoewel...
- ³ Zie ook Block, Van Assche & Goeminne (2013).
- ⁴ Zie bijvoorbeeld Loopmans & De Maesschalck (2004), Uitermark (2004), De Decker, Kesteloot et al. (2005) of Loopmans (2007). Deze auteurs loven zeker het idee dat een perspectief voor prostedelijk beleid in een antistedelijk klimaat wordt geboden, maar betreuren tevens het gebrek aan sterke aandacht voor maatregelen die eerst en vooral achtergestelde gebieden en de arme stedeling ten goede kunnen komen.
- ⁵ Zie ook Heughebaert (2008).
- ⁶ Zie bijvoorbeeld Grin (2010) en Meadowcroft (2009).
- ⁷ Volgens Chantal Mouffe (2005) zijn collectieve identificaties constitutief voor het menselijke bestaan, waarbij een 'wij' alleen maar kan bestaan als onderscheiden van een 'zij.' Daarom moet politiek volgens Mouffe ook gezien worden

als een strijd van een 'wij' tegen een 'zij'. Veeleer dan een rationele conversatie, die de – volgens Mouffe denkbeeldige – mogelijkheid van een inclusieve consensus vooronderstelt en dergelijke strijd dus ontkent, moet democratie dan ook beschouwd worden als een beheerst politiek conflict. Volgens Mouffe bevinden we ons echter steeds meer in een 'postpolitieke' wereld waarin de 'consensus van het midden', waarbij alle klassieke partijen onder druk van een geglobaliseerde, neoliberale orde naar het centrum zijn opgeschoven, geen (ideologische) keuzes meer toont tussen alternatieven.

⁸ Volgens het 'SMART-dogma' zijn goede indicatoren *Specific, Measurable, Acceptable, Realistic* en *Time-related*.

⁹ Pistes om deze indicatoren van data te voorzien zijn te vinden in Block, Van Assche et al. (2007).

It's positivism, stupid!

Over duurzaamheidsonderzoek en de drang naar rationaliteit

Maarten Crivits

De zogenaamde 'prospectieve wetenschap' is een recente discipline die steeds meer opgang maakt. Het was de schrijver H.G. Wells die als eerste op semiludieke wijze opmerkte dat hij op zoek was naar "departementen vol professoren toekomstonderzoek" die de maatschappelijke impact van nieuwe technologie beter kunnen inschatten. Deze bekommernis wint vandaag nog aan relevantie in de context van duurzame ontwikkeling, die met haar focus op het goede leven voor toekomstige generaties per definitie baat heeft bij een langetermijnvisie, waarbij de studie van de toekomst een belangrijk hulpmiddel kan zijn.

Ik wil hier echter niet ingaan op de geloofwaardigheid of inhoud van toekomstonderzoek, maar mijn onderzoekservaring met concrete scenariotools ophangen aan een meer algemene bekommernis met betrekking tot duurzaamheidsonderzoek.

Mijn stelling is dat scenario's illustreren hoe duurzaamheidsonderzoekers moeite ondervinden in het vinden van een gezond evenwicht tussen hun hang naar rationaliteit en hun wil tot maatschappelijk engagement. Scenariodenken verstoort mijns inziens het evenwicht tussen engagement en rationaliteit, en resulteert al te vaak in de constructie van een afstandelijk, conceptueel product: op papier weliswaar een coherente toekomstvisie, maar de authentieke ontmoeting tussen twee

De scenario-aanpak illustreert de moeite die duurzaamheidsonderzoekers ondervinden in het vinden van een gezond evenwicht tussen hun hang naar rationaliteit en hun wil tot maatschappelijk engagement.

subjecten die verandering kunnen teweegbrengen is al bij voorbaat uitgesloten. In dit essay zal ik argumenteren dat deze gefnuikte intenties niet zozeer een direct gevolg zijn van de scenario-aanpak zelf, maar veeleer te wijten zijn aan de sterke invloed die het positivistische rationaliteitsideaal heeft op het duurzaamheidsonderzoek zelf. Om dit te staven gebruik ik Jürgen Habermas' analyse van het hedendaagse rationaliteitscontinuüm en verbind dit met het scenario-onderzoek waar ik zelf aan meewerkte. Met Habermas argumenteer ik dat we bij onze onderzoeksstappen voor duurzame ontwikkeling beter expliciet kunnen stilstaan bij de vermenging van feiten en waarden in plaats van deze te negeren, om zodoende een belangrijk verschil te erkennen tussen rationaliteit en *committed reason*.

Engagement en rationaliteit van de duurzaamheidsonderzoeker

Het engagement van de duurzaamheidsonderzoeker richt zich naar de buitenwereld, de maatschappij. Hij verschilt hierin van de strikt academische onderzoeker die zich weliswaar engageert in zijn onderzoeksdomein en gemeenschap, maar het in principe aan anderen overlaat te beslissen wat zij doen met zijn bevindingen. Duurzaamheidsonderzoekers zijn ook betrokken in een academische gemeenschap, maar hun geval wil nu wel dat de focus van het onderzoek de verbetering van de maatschappij is, een normatief traject dat expliciet staat ingeschreven in het onderzoek naar duurzame ontwikkeling.

Als mensen 'van de wetenschap' worden wij duurzaamheidsonderzoekers daarnaast ook geleid door een fascinatie voor het rationele. Of het nu gaat over het bijdragen aan dé wetenschappelijke kennis, het formuleren van een coherente beleidsaanbeveling, iets wat geargumenteed is, iets waar je een beslissing op kan baseren, iets wat gereproduceerd kan worden, iets wat toegepast kan worden: steeds speelt het criterium dat het 'rationeel' moet zijn.

Naast het individuele onderzoeksniveau vinden we ook binnen de wetenschappelijke discipline van duurzame ontwikkeling de connectie maatschappij-rationaliteit. *Sustainability science* vertrekt doorgaans vanuit een probleemanalyse met betrekking tot de huidige maatschappij en probeert die *sense of urgency* te beantwoorden met rationele concepten zoals het voorzorgsprincipe, distributieve rechtvaardigheid of sufficiëntie. Dit wordt al dan niet aangevuld met een rationele methodologie, zoals duurzaamheidsindicatoren, levenscyclusanalyse en, zoals ik zal beargumenteren, de scenario-aanpak.

De kern van mijn stelling is dat veel duurzaamheidsonderzoekers een onbewust verlangen koesteren om hun maatschappelijk engagement te verenigen of te verzoenen met een rationele begripsvorming. Volgens mij is dit verlangen naar verzoening van engagement en rationaliteit veeleer *latent* aanwezig, omdat in duurzaamheidsonderzoek (zoals scenariodenken) rationaliteit 'officieel' als middel tot maatschappelijke verbetering wordt vooropgesteld¹, en we meestal niet expliciet uitgaan van rationaliteit als eindwaarde die we vanuit onze onderzoekersidentiteit nastreven. Ik stel dus dat de wil tot rationaliteit als eindwaarde, via een onbewust sturingsmechanisme, een sterkere rol speelt in onze onderzoeksaanpak dan wij doorgaans denken of durven toegeven, en in sommige gevallen zelfs contraproductief werkt.

De wil tot rationaliteit als eindwaarde speelt een sterkere rol in onze onderzoeksaanpak dan wij doorgaans denken of durven toegeven, en werkt in sommige gevallen zelfs contraproductief.

Ik werk dit uit door aan te tonen dat die *wil tot* rationaliteit als intrinsieke eindwaarde (en niet enkel als middel tot) essentieel verweven zit in het positivistische wetenschapsideaal. Ik gebruik in dit essay een analyse van Jürgen Habermas over wat hij noemt het 'positivistische rationaliteitscontinuüm' om aan te tonen hoe dit continuüm een rol speelt in de opzet van duurzaamheidsonderzoek. Aan de hand van een terugblik op het scenarioproject waaraan ik meewerkte, argumenteer ik hoe de onderzoeksmethodologie onwillekeurig beïnvloed werd door de verschillende stappen of niveaus die Habermas terugvindt in het positivistische rationaliteitscontinuüm.

Waarden en wetenschap

Volgens Habermas is er in elke actie *nolens volens* een connectie tussen het proces van rationaliteit en het waardenengagement van het subject, de groep of de maatschappij. De rede staat nooit los van het waardensysteem waarin ze wordt ingebed: er is dus steeds sprake van een *committed reason* of rede-in-actie. Of het nu gaat over een politieke partij, een administratie, een markt of... de wetenschap.

In zijn boek *Theory and Practice* (1974) beschrijft Habermas hoe de ontwikkeling van het positivistische wetenschapsideaal (van Galileo tot aan de wetenschapsfilosofie van de 20ste eeuw) een reactie is op het prewetenschappelijke dogmatisme dat in haar theorievorming

juist waarden en feiten met elkaar verbond (en vaak ook verwarde). Maar hoe sterk het kritische positivisme in zijn strijd tegen het dogmatisme ook aanstuurt op de splitsing van theorie en engagement – zo argumenteert Habermas –, zij neemt ondanks alles toch steeds een geëngageerde positie in. Zij ontsnapt niet aan haar engagement, en dit meer bepaald doorheen haar positivistische waardeoordeel dat precies rationalisering boven alles prefereert. Zonder verder in te gaan op de historische analyse van Habermas wil ik zijn beschrijving van het rationaliteitscontinuüm in het positivisme gebruiken om aan te tonen dat duurzaamheidsonderzoek – en meer specifiek scenario's – beïnvloed wordt door deze positivistische manier van denken.

Habermas' positivistisch rationaliteitscontinuüm en het scenariodenken

Habermas onderscheidt vier niveaus van rationalisering, die we kunnen terugvinden in het positivistisch rationaliteitscontinuüm en haar project van technologische en progressieve² rationalisering. In dit artikel ga ik enkel in op de eerste twee niveaus van rationalisatie. Vervolgens zal ik argumenteren dat beide niveaus duidelijk teruggevonden kunnen worden in het door mij uitgevoerde scenario-onderzoek.

Het eerste niveau van rationalisering dat Habermas beschrijft, slaat op de huidige stand van de empirische wetenschappen. Het gaat met name over het gebruik van een wetenschappelijke methode waarin hypothesen worden getest en verfijnd in gecontroleerde empirische experimenten, die onbeperkt herhaalbaar zijn. Het is de procedure van herhaalbaarheid (het kunnen beschrijven in welke omstandigheden iets kan worden herhaald door 'iedereen') die leidt tot de 'productie van feiten'. De onderzoeker draagt door het testen bij tot het corpus van wetenschappelijke feiten en technologische kennis. Om dit duidelijker te maken, verwijzen we naar een concreet voorbeeld. We kunnen ons bijvoorbeeld indenken hoe men via herhaalde en experimenten tot de conclusie is gekomen dat stof x als katalysator kan worden gebruikt om ijzer van ijzererts te scheiden. Een nieuw feit is ontstaan (ontdekt, geboren?).

Het tweede niveau van rationalisering in het positivisme gaat over de toepassing van de empirische bevindingen, de vertaling van de wetenschappelijke feiten naar de praxis. Maar – zo argumenteert

Habermas – deze empirische informatie *op zich* (de feiten, de technische beschrijvingen, enz. van het eerste niveau) is niet voldoende om een (rationele!) keuze te maken tussen twee opties die ‘functioneel equivalent’ zijn, gegeven de concrete doelen binnen het raamwerk van een bepaald waardesysteem (bv. een markt of een administratie) waarbinnen men wil gaan toepassen. De keuze hiertussen kan daarom enkel gevalideerd worden door te appelleren aan een rationele beslissingstheorie waarbij de rationaliteit van de keuze bepaald wordt door wat ‘efficiënt’, ‘economisch’, ‘ecologisch’, ‘moreel superieur’, enz. is. Als we dit bekijken voor het aangehaalde voorbeeld, dan moet er nu een keuze worden gemaakt tussen twee stoffen die dezelfde katalysatorfunctie (functioneel equivalent) hebben ten aanzien van de splitsing van ijzer en ijzererts. In het waardesysteem ‘markt’ zal de meest ‘efficiënte’ of ‘economische’ stof rationeel worden geprefereerd boven de andere.

In deze eerste twee stappen van rationalisering in het positivistisch continuüm³, argumenteert Habermas, worden waarden opzettelijk gebannen uit elke discussie. De relaties tussen de gegeven feiten en de concrete doelen, voorgesteld in de vorm van met ‘hypothese onderbouwde imperatieven’, zijn toegankelijk voor rationele calculatie juist omdat waarden als irrationeel worden bestempeld. Het waardesysteem – Habermas bespreekt met name de markt – waarbinnen dit gebeurt – d.w.z. de regels die beschrijven hoe we op basis van onze waardepercepties de consequenties van een informatiesysteem (resultaten van de wetenschap) moeten interpreteren –, gaat dus zelf uit van een subjectivistisch reductionisme (waarden zijn louter subjectief) en moet dit doen om externe rationele calculatie toe te laten. Als we waarden immers toelaten in het beslissingsproces, dan kan de rationaliteit van de beslissingsprocedure niet meer gegarandeerd worden.

Het is vanuit dit Habermasiaanse perspectief dat ik het duurzaamheidsonderzoek waarin ik zelf betrokken was, aan een nadere blik wil onderwerpen. Meer bepaald ging het om een scenarioproject waarin toekomstbeelden voor duurzame voedselconsumptie werden gebaseerd en geconstrueerd op rationele principes van duurzame ontwikkeling. De gebruikte duurzaamheidsprincipes waren eco-efficiëntie, de-commodificatie en sufficiëntie. In het onderzoek stelden we ons de vraag: als we deze principes doordenken met betrekking tot alle stappen in de voedselketen, wat voor mogelijke toekomstbeelden krijgen we dan? Het resultaat was o.a. een beschrijving van hoe elk aspect in het voedselsysteem anders wordt bekeken als we

de logica van het rationeel duurzaamheidsprincipe volgen. In dit essay ga ik in op een aantal van deze aspecten; voor meer details over het volledige onderzoek verwijs ik naar het CONSENTUS-rapport (Paredis et al. 2009; Crivits, et al. 2010).

Kijken we bijvoorbeeld eerst naar het landbouwsysteem, dan zien we dat in het *eco-efficiëntie scenario* landbouw werd gekenmerkt door grootschalige precisielandbouw met minimaal energieverbruik per input, ver doorgevoerde mechanisering en monitoring, gericht op een geglobaliseerde markt. In het *de-commodificatie*⁴ *scenario* ging de nadruk liggen op lokale en civiele gemeenschapslandbouw, waarbij producent-consument verhoudingen een hernieuwde invulling kregen. In het *sufficiëntie scenario* werd landbouw afgestemd op de contextuele behoeftes van burgers en staat landbouw doelgericht ten dienste van een behoeftebevrediging met minimale maatschappelijke afwenteling.

Een tweede voorbeeld is de vleesconsumptie. In het *eco-efficiëntie scenario* wordt o.a. de prijs van vlees hoger (door het in rekening brengen van economische externaliteiten) en wordt er sterk geïnvesteerd in proteïnesubstituten in laboratoria. In het *de-commodificatie scenario* wordt enkel lokaal vlees geproduceerd en appelleert men aan een verantwoordelijkheidsgevoel om consumptie te beperken en regionaal te verdelen. In het *sufficiëntie scenario* beseffen mensen vanuit een cultureel en ethisch perspectief dat ze hun vleesconsumptie moeten beperken: het genot om vlees te eten (behoeftevervulling) moet worden afgestemd op de draagkracht van de aarde.

De scenario's werden 'semiparticipatief' tot stand gebracht. Een aantal 'expertworkshops' werden georganiseerd en de informatie werd verder verwerkt en geïnterpreteerd door de onderzoekers. De analytische interpretatie van de scenario's door de onderzoekers vormde de hoofdmoot van het onderzoek. Ik wil nu beargumenteren dat in ons onderzoekszet elementen van de eerste twee rationaliteitsniveaus van het positivisme – en dus elementen van rationaliteit als eindwaarde – verweven zitten. Een eerste aspect toont hoe in het project met de onderzoeksmaterie (scenario's voor duurzame consumptie) werd omgegaan 'alsof' het de productie van feiten betrof die we moesten testen, in experimenten herhalen en communiceren met duurzaamheidwetenschap(pers) (eerste niveau). Daarnaast werden scenario's ook opgevat als iets dat geëvalueerd moet worden in termen van 'efficiëntie': een scenario als technische beschrijving naast andere instrumenten waaruit een beleid op rationele basis moet kiezen (tweede niveau). Ik werk dit hieronder verder uit.

Met betrekking tot het eerste rationaliteitsniveau werd in het scenarioproject de intentie verweven om duurzaamheidsprincipes te testen. Het idee was namelijk dat de robuustheid van de principes getest kon worden aan de hand van de scenario-methodologie. Bijna alsof de essentie van waarden (in casu: principes) kan worden begrepen door ze als hypothesen te onderwerpen aan een test. Ook was er dan de idee dat scenario-methodologie herhaald moest worden, dezelfde procedure met andere *stakeholders*, andere experts, andere input. Bijna alsof een 'sociaal constructivisme' als een experiment kan worden gereproduceerd door te variëren met de data, om zo de invarianten in de menselijke factor te bepalen. Bijna alsof we door op alle factoren te variëren, inclusief het menselijk kapitaal dat de scenario's 'construeert', de essentie konden vatten van de scenario-methodologie. Ten slotte, en dit op een meer algemeen niveau, veronderstelden wij dat onze 'empirische' bevindingen uit het scenario onderzoeksproject zouden bijdragen tot het corpus van kennis van het toekomstonderzoek, de zogenaamde prospectieve wetenschap waarin het omgaan met de toekomst als discipline steeds beter begrepen wordt. Hiermee wil ik niet aantonen dat wij zelf exacte wetenschap verwarde met duurzaamheidswetenschap, maar wel dat we elementen van de exacte wetenschap ongenueanceerd hebben overgenomen.

Ook van het tweede rationaliteitsniveau van het positivisme werden elementen overgenomen. Ook wij appeleerden namelijk onbewust aan de beslissingstheorie die rationele keuzes verantwoordt in termen van waarden, zoals 'economisch' en 'efficiënt'. We stelden ons de vraag hoe efficiënt scenario's zijn in een duurzaamheidsbeleid. We stelden de 'objectieve' vraag naar de efficiëntie en functionaliteit van scenario's als instrument voor het nemen van belangrijke beslissingen in beleid. Een reeks onafhankelijke succesfactoren werden hiervoor opgesteld: wat leren scenario's over beslissingen in de toekomst, hoe integreren scenario's informatie, wat is hun verhouding tot een krachtig systeemdenken, wat is de overtuigende kracht van beelden en narratieve voorstellingen, wat is de relatie tussen de maker en gebruiker, enz. In onze vraagstelling namen we afstand van onze waarden en wilden we een reeks 'objectieve bouwstenen' (*building blocks*) opstellen om de efficiëntie van scenario-gebruik te evalueren. Dit zou ons iets vertellen over hoe efficiënt scenario's werkelijk zijn. Na onderzoek over hoe scenario's gebruikt werden, bleek dat de evaluatie eigenlijk weinig 'objectief' kon zijn maar verrassend 'waarden-vol'. Sommige conclusies waren dan ook: scenario's blijven

vaak op een rapportplank liggen of kwijnen weg op een onderzoeks-website omdat er geen opvolging aan wordt gegeven, belangrijke beslissingsmakers informeren er zich niet door maar gebruiken het wel als strategische referentie voor hun 'toekomstgerichte beleid', electorale aspecten spelen een rol in de positionering van scenario's, er is een afstand tussen maker en gebruiker, enz. Verassend veel 'subjectieve' factoren dus.

Nu kunnen we ons echter de vraag stellen: hebben wij ons door deze drang naar rationaliteit in termen van testbaarheid en (beslissings)efficiëntie ook niet ontdaan van waarden waar dit eigenlijk niet moest? Hebben we onze eigen scenario's in zekere zin niet 'ontwaard' en gedepolitiseerd juist omdat we 'wetenschappelijk correct' wilden zijn? Hebben wij ons niet laten verleiden door onze drang om rationaliteit als eindwaarde te zien in plaats van middel tot engagement? Toen we objectieve criteria zochten om de principes te testen of de efficiëntie van scenario's te evalueren, maakten we abstractie van onze subjectieve overtuigingen, overtuigingen die er in de eerste plaats (zo hoop ik althans) wel voor zorgden dat we überhaupt het onder-

Hebben we onze eigen scenario's in zekere zin niet 'ontwaard' door de impliciete drang om rationaliteit als eindwaarde te zien in plaats van als middel tot engagement?

zoek naar die duurzaamheidswaarden en principes deden. De conclusies van onze evaluatie leidden uiteindelijk naar de vaststelling dat subjectieve aspecten een rol speelden in het succes van scenario's. Maar we vergaten om onze eigen over-

tuingingen te integreren in onze onderzoeksvraag en onderzoeksonderwerp, en we zagen niet dat wij zelf het succes en de efficiëntie van onze scenario-oefeningen in de maatschappij mee beïnvloedden! Op een bepaald moment verwoordde iemand deze onbewuste onmacht als volgt: "Vergeet niet dat dit een onderzoeksproject is. Wij testen scenario's als onderzoeksmethodologie, maar we maken geen echte scenario's."

We hadden de zaken ook kunnen omdraaien. Door er vanuit te gaan dat (onze, geïnformeerde) subjectieve waarden een rol spelen in het beïnvloeden van een (politiek) beslissingsproces hadden we kunnen nagaan hoe de duurzaamheidsovertuigingen die we door scenario-oefeningen consequent hadden doorgedacht, zouden kunnen worden geconfronteerd met, ja zelfs 'getest in', de realiteit. In dit verband is het volgende citaat van de pragmatist John Dewey illustratief: "How shall we employ what we know to direct our practical behavior so as to test these beliefs and make possible better ones."

In de laatste maanden van de onderzoekstermijn van het CONSENTSUS-project opperde ik een voorstel dat voor mij concreet aan dat verlangen tot confrontatie met de praktijk voldeed. Ik wilde twee dingen doen waarvan ik dacht dat onderzoekers zich te vaak onthielden: het formuleren van een duidelijk waarde-expliciet standpunt over duurzaamheid én het aanspreken van de 'gewone' of 'andere' (lees: niet traditionele stakeholder) mens. Mijn concreet hersenspinsel was om naar een gemeente te stappen in Brussel, bijvoorbeeld Schaarbeek, daar een representatief staal van de bevolking (verschillende malen) uit te nodigen en hen te overtuigen van een aantal scenario's (duurzaamheidsprincipes) waar wij zelf achter stonden. We waren allen jaren bezig met de studie van het voedselsysteem en zouden hier dus genuanceerd kunnen communiceren waarom en hoe een aantal aspecten volgens ons beter kunnen worden aangepakt. We konden hen vragen wat ze ervan vonden, of ze het haalbaar achtten, enz. Let wel, hoewel ik ervan overtuigd ben dat deze oefening haalbaar en zinvol is, acht ik ze eveneens allesbehalve evident; we mogen er immers niet van uitgaan dat we dit soort interactieve aanpak automatisch kunnen standardiseren, het zijn interessante maar tot op zekere hoogte partiële interacties.

We hebben het uiteraard niet gedaan, met als argument de technische onhaalbaarheid van het voorstel (al die talen, er is geen geld, te veel organisatie!) maar vooral ook omdat het niet paste in de onderzoeksdynamiek van het project. We organiseerden dan maar een conferentie – iets wat beter aansloot bij die onderzoeksdynamiek – waar we over onze concepten discussieerden met de vertrouwde duurzaamheidsacademici en *stakeholders* uit het institutionele veld. Natuurlijk gingen we met deze eenmalige interactie de wereld niet plotsklaps veranderen en zouden wij van een kale reis kunnen zijn teruggekeerd, maar het was wel een eerste poging geweest om de afstand tussen onze onderzoeksmethodologie (rationele scenariomethodiek) en ons onderzoeksvoorwerp (duurzame voedselconsumptie in België) werkelijk aan te pakken. Dit zou dan tevens een eerste stap geweest zijn in de richting van wat Habermas *committed reason* noemt, een actie waarbij waarden en ratio op een bewuste wijze worden gecombineerd in actie.

We organiseerden een zeer academische conferentie, terwijl ik net twee dingen wilde doen waarvan ik vind dat onderzoekers zich te vaak onthouden: het formuleren van een waarde-expliciet standpunt over duurzaamheid én het aanspreken van de niet traditionele stakeholder, de 'gewone' mens.

Of anders gezegd, misschien was mijn opflakkering het resultaat van een tijdelijke verstoring in het broze evenwicht tussen mijn verlangen naar rationaliteit en mijn verlangen naar maatschappelijk engagement. In die zin zou je het kunnen zien als een soort zoektocht naar een tastbaar bewijs dat onze overtuigingen – waarvan ik denk dat ze niet contingent zijn – niet enkel rationeel zijn, maar ook worden gehoord en zelfs in overweging genomen. Waar anders dan in dit intersubjectieve veld waar doordachte ideeën bediscussieerd worden, ontstaat het begin van politieke actie?

Scenario's

De vraag kan ten slotte gesteld worden of scenario's überhaupt de juiste manier zijn om een gezond evenwicht te bekomen tussen onze hang naar rationaliteit én onze drang naar maatschappelijk engagement. Het leek immers alsof de ontmoeting tussen beide verlangens werd gekanaliseerd in een tekst op een blad papier, met assumpties over een verre toekomst (het veilige 2050) gevormd in een rationeel kader. Het overblijvende 'product' was voor mij enkel een zwakke manifestatie van mijn verlangen om rationaliteit en engagement met elkaar te verzoenen.

Meer algemeen stelt zich de vraag hoe duurzaamheidsonderzoekers meer bewust kunnen omgaan met rationaliteit als intrinsieke waarde, en haar verhouding tot het engagement met de buitenwereld. Hoe kunnen we bijvoorbeeld weten wanneer de meer klassiek wetenschappelijke methode de overhand dreigt te nemen op de meer engagementvolle methode? Ik ben ervan

De ontmoeting tussen onze hang naar rationaliteit en maatschappelijk engagement werd gekanaliseerd in rationeel gevormde assumpties over een verre toekomst, het veilige 2050.

overtuigd dat duurzaamheidsonderzoek geen puur activisme moet worden, maar eveneens heb ik proberen aan te tonen dat de vertaling van ons maatschappelijk engagement niet gereduceerd kan worden tot een pure rationele actie, en dat subjectieve

(of eerder nog intersubjectieve) overtuigingen meer expliciet moeten worden opgenomen in de zoektocht naar een krachtigere onderzoeksaanpak binnen duurzame ontwikkeling.

Referenties

- Crivits, M., E. Paredis, P.-M. Boulanger, E.J.K. Mutombo, T. Bauler, & A.-L. Lefin. 2010. Scenarios Based on Sustainability Discourses: Constructing Alternative Consumption and Consumer Perspectives. *Futures* 42: 1187-1199.
- Dewey, J. 1922. *Human Nature and Conduct: An Introduction to Social Psychology*. New York: Holt.
- Habermas, J. 1988 [1974]. *Theory and Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Manno, J. 2002. Commoditization: Consumption Efficiency and an Economy of Care and Connection. In *Confronting Consumption*, edited by T. Princen, T. Maniates & K. Konka. Cambridge, MA: MIT Press.
- Paredis, E., M. Crivits, T. Bauler, E. Mutombo, P.-M. Boulanger, & A.L. Lefin. 2009. *Construction of Scenario's and Exploration of Transition Pathways for Sustainable Consumption Patterns (CONSENTSUS). Final Report Phase 1*. Brussels: Belgian Science Policy.

Noten

- ¹ Dit middel is vaak politiek indirect, bijvoorbeeld de veronderstelling dat beleid of *stakeholders* de duurzaamheidsinstrumenten (scenario's, indicatoren, LCA) die werden opgesteld door de onderzoekers, gaan gebruiken of toepassen om de maatschappelijke verbetering te realiseren.
- ² 'Progressief' verwijst hier naar het ontwikkelingsideaal dat de positivistische ideologie toekent aan 'rationaliteit'.
- ³ Het derde niveau breidt zich uit naar strategische situaties waarin rationeel gedrag oog in oog met eveneens rationeel handelende tegenstanders moeten worden berekend. Habermas is niet geïnteresseerd in de speltheoretische consequenties relevant op dit niveau, maar hij beschrijft de positivistische rationalisering die tot stand komt door alle *decision making situations* te ressorteren onder de noemer strategisch gedrag. Het is deze generalisering van strategische beslissingssituaties naar alle situaties waarbinnen beslissingen gebeuren, die de ruimte schept voor het vierde niveau binnen het continuüm. Binnen dit niveau wordt verondersteld dat elk systeem waarbij beslissingen worden gemaakt – of dit nu gaat over een individu, een groep of een maatschappij – zo georganiseerd is dat het tegemoet moet komen aan de basiswaarde van 'overleving' en het vermijden van risico. Op het vierde niveau van rationalisering wordt het beslissingsveld van de mens als het ware overgedragen aan een zelfgeprogrammeerde machine (Habermas 1974).
- ⁴ Dit principe is een vertaling van het begrip *decommodification* (Manno 2002): het slaat op het her-balanceren van de invloed van de markt als structuur voor het productieaanbod ten voordele van andere structuren zoals de staat, de gemeenschap, het gezin, enz.

Transitie in onderzoek? Onderzoek(er) in transitie!

Frank Nevens

Bijsluiter bij de tekst

Bij het werken in het kader van transities voor duurzame ontwikkeling spelen levendige toekomstvisies een belangrijke rol, als inspiratiebron voor anders denken, als katalysator voor anders doen. Een onweerlegbare waarheid bij duurzame ontwikkeling is “be the change you want to see”. En dus is de ruggengraat van deze bijdrage een verhaal, verteld door een onverdacht personage dat deelneemt aan wat we vandaag een seminarie over duurzaamheidsonderzoek zouden noemen. Maar we schrijven wel 22 september 2043, in Gent. Het verhaal schetst hoe op dat moment een en ander al anders draait in het wereldje van (duurzaamheids)onderzoek en innovatie; en dus ook hoe een en ander veranderde gedurende de periode van één generatie....

Tussen de delen van het verhaal staan paragrafen met wat achtergrond en duiding, gestructureerd in een aantal belangrijke karakteristieken die essentieel geacht worden voor degelijk onderzoek, in dienst van duurzame ontwikkeling.

In een aantal kaders staan telkens reflecties op basis van eigen ervaringen met betrekking tot de aangehaalde karakteristieken en hun effectieve toepassing in de praktijk van de hedendaagse onderzoekswereld.

En dan nog dit: wat volgt is maar een aanzet (en wellicht ook maar een slappe ingenieurspoging om een inspirerend verhaal te schrijven), maar laat het meteen een uitnodiging zijn om meer dergelijke wenselijke toekomstbeelden te schetsen op basis van de wellicht talrijke ervaringen en inzichten van vele onderzoekers die zich al langer inzetten voor de nobele doelstelling van een duurzame samenleving op planeet Aarde. En vervolgens hopelijk ook ter inspiratie van vele anderen.

In de tekst die volgt staat geen enkele maal het woord 'moeten'. Dat is een subtiele poging om er voor te zorgen dat naast de drie klassieke duurzaamheids-P-pijlers (*People, Planet, Profit*) de vierde van *Pleasure* alle ruimte kan krijgen. Het uitgangspunt is dus dat bijdragen aan duurzame ontwikkeling (hoe moeilijk ook) al bij al een aangename taak is, waarbij 'opportuniteiten' en 'goesting' het voortouw nemen op 'problemen' en 'moeten' (dan toch nog één keer; om het af te leren!).

Dat 'duurzame ontwikkeling' onze hedendaagse samenleving(en) voor een aantal grote uitdagingen stelt op het vlak van cultuur, structuur en werkwijzen, hoeft niet langer veel betoog. Als we het tij van meerdere onduurzame golven willen keren, staan we voor een aantal ingrijpende veranderingen of 'transities'. Het is niet langer zaak bestaande systemen zachtjes aan te optimaliseren en op te smukken,

Duurzame ontwikkeling is een sterk 'werkwoord': het vraagt om fundamentele reflectie op de gevestigde rollen, functies en routines; én om het lef om deze waar nodig te herzien.

maar er is nood aan een grondig herdenken en her-doen, aan systeeminnovatie. Dit maakt ook dat duurzaamheid geen 'thema' is dat men – al te vaak opportunistisch – 'integreert' in een businessmodel, een beleidsplan of een programma van wetenschappelijk onderzoek.

Duurzame ontwikkeling is een sterker 'werkwoord' dan dat: het vraagt om fundamentele reflectie over de gevestigde rollen, functies en routines; en om het lef om deze waar nodig te herzien. En dat geldt uiteraard ook voor het wetenschappelijk onderzoek en zijn on-

derzoekers. En daarbij is het zonder meer duidelijk dat een dergelijke fundamentele herziening bij momenten een heikele opdracht is: de eigen en vaak veilige positie in vraag stellen is lang niet altijd comfortabel. En bovendien is het voorstellen (in twee betekenissen) van innovatieve vormen van werken en denken niet evident binnen de context van gevestigde organisaties, elk met hun specifieke cultuur en 'verworvenheden'. Maar het leven is aan de durvers en dus 'gaan we ervoor'. Welkom in 2043.

Gent, 22 september 2043

Vandaag is er het dertigste seminarie van de praktijkgemeenschap van kennismakers (vroeger waren dat 'wetenschappers') voor duurzame ontwikkeling. Met een tiental zijn we, in één van de lokale kenniscentra van de Gentse lobbenstad, een locatie te midden van een stadsdeel dat men als een van de eerste organiseerde rond het principe van 'verbonden slanke stromen', en dat nog steeds fungeert als een schoolvoorbeeld van verweven functies en functionaliteiten in een stedelijke omgeving. De ontmoetingsplaats vandaag is dus niet langer een beschermd bastion voor bollebozen, maar een ruimte waar mensen van divers pluimage ruimte delen, maar evengoed ideeën, materiaal en apparatuur. Collega-kennismakers vanuit andere Vlaamse stadsregio's en van over heel de wereld zijn erbij, maar lang niet allemaal fysiek aanwezig. Vliegen doen we al geruime tijd veel minder; de zonneluchtvaart komt maar langzaam van de grond. Maar we zijn intussen toch al wat langer aan de slag met de virtuele handdruk, babbelen en zelfs knuffel. Dat hadden we 25 jaar geleden met wat vooruitlopers ook al in het plaatje gezet, al was er toen nog veel te doen over de gevaren van het minimaliseren van menselijk contact door technologische oplossingen. De geboekte technologische vooruitgang op dit vlak was er wel degelijk een die zich qua impact in de orde situeert van de GSM-, internet- en sociale media-revoluties van destijds; en door het slim inpassen ervan in ons dagdagelijkse leven hebben we vandaag misschien zelfs meer en kwalitatiever interpersoonlijk contact dan ooit tevoren. Het thema van deze kennisdeeldag (binnen het koepelthema 'Geschiedenis van de Toekomst'): inertie en omslagen van de kenniscultuur tijdens de voorbije 30 jaar; de new era boom generation, zoals men ze wel eens benoemt. Even terugkijken dus op wat de versnellers en vertragers waren van de veranderingen die de 'onderzoekswereld' (intussen een

verouderde term, maar dat mag als je het over geschiedenis hebt) heeft doorgemaakt doorheen de intussen breed uitgewaaierde transitiedynamieken. Dat de wereld van wetenschap en onderzoek op een aantal vlakken grondig veranderde – in retrospect van één generatie –, staat als een paal boven water.

Soms verander je beter om jezelf te blijven

Van op duurzaamheid gerichte maatschappelijke transitie onderstelt men dat ze ingrijpende veranderingen inhouden op het vlak van culturen, structuren en werkwijzen; 'systeeminnovatie' heet dat dan. En zoals men dat van andere actoren doet, verwacht men dat 'de wetenschap' bijdraagt tot een groeiende dynamiek die de nodige veranderingsprocessen realiseert. Evengoed en tegelijkertijd maakt wetenschap uiteraard ook integraal deel van uit van die bewuste maatschappelijke systemen, en zal ze er dus meer dan waarschijnlijk ook samen mee veranderen. Wanneer wetenschappers een constructieve rol willen blijven spelen als onderbouwers en ontwerpers van effectieve oplossingen voor de grote uitdagingen die aan de basis liggen van maatschappelijke problemen van 'onvolhoudbaarheid', zullen ze ook zelf dienen open te staan voor kritische (zelf)reflectie en waar nodig voor het zelf hanteren van innovatieve aanpakken en het aanmeten van nieuwe rollen. Het persistente (en soms zelfs verergerende) karakter van een aantal symptomen van onduurzaamheid toont aan dat 'men' er niet echt in slaagt om de nodige wendingen te initiëren, of ze toch niet op afdoende wijze te versnellen. Ook de wetenschappelijke machine slaagt daar dus blijkbaar

Kan en wil de kennis- en innovatiemachine een omslag maken van 'leverancier van innovatie' naar (ook) 'object van innovatie,' naar een setting die effectief bijdraagt aan duurzame systeemoplossingen?

niet voldoende in met alleen het huidige dominante denken en doen. Misschien zijn we stilaan in een tijdsgewricht gekomen waarin alvast een onderstroom van nieuwe aanpakken en initiatieven de vroege signalen toont van een nieuw

tijdperk; vaak nog in een eerder beperkt aantal embryonale stekjes (in transitiejargon zouden die 'experimenten' of 'niches' heten) van gedurfd engagement, innovatief ondernemerschap en leiderschap op het vlak van kennisgeneratie en valorisatie. Het begin van een eigen 'transitie'? Want dat lijkt wel de uitdaging: kan en wil de kennis- en innovatiemachine een omslag maken naar een setting die meer ef-

fectief bijdraagt aan duurzame systeemoplossingen? En welke zijn dan de belangrijkste elementen van die omslag? Geen evidentie, deze schakeling van 'leverancier van innovatie' naar (ook) wezenlijk 'object van innovatie'. In wat volgt wordt gereflecteerd op een aantal specifieke kenmerken voor een wetenschapssysteem dat meer meerwaarde levert voor maatschappelijke trajecten naar duurzame ontwikkeling.

Zoals bij vele andere maatschappelijke actoren en organisaties, merkt men ook bij wetenschappers een reflexmatige weigerachtigheid ten aanzien van verandering. De veiligheid van de eigen gekende routines, expertises en methoden wordt niet graag verlaten of zelfs nog maar aangepast. En dus hebben bijvoorbeeld ook ingenieurs het lang niet makkelijk om de kwantitatieve absoluteheid en objectiviteit van cijfers en rekenmodellen te relativiseren; is het moeilijk om onzekerheid als essentiële factor 'in rekening' te brengen bij het ontwerpen van toekomstopties op het vlak van technologie in een samenleving; om te aanvaarden dat schijnbaar niet-objectieve opinies even schijnbaar rationele oplossingen in de weg kunnen staan; dat echte impacts van technologische oplossingen ook slaan op veranderend gedrag, enz. En toch is er een groeiend bewustzijn dat dit soort van veranderingen zich aandienen; niet ter vervanging van wat is, maar wel als een noodzakelijke aanvulling daarvan. Steeds meer (gelukkig) mensen in de diverse wetenschappelijke settings ondervinden deze worsteling met verandering, die zich manifesteert op het niveau van de individuele onderzoeker, van de teams waarin hij/zij functioneert, en van de wetenschappelijke organisaties, alle drijvend op de noeste paradigma's van de ondersteunende structuren.

Zonder een wezenlijke omslag naar meer systemische benaderingen waren we er wellicht nooit in geslaagd om die oplossingen (mee) te ontwikkelen die afdoende waren voor de complexe uitdagingen van de mensensamenlevingen op de eindige planeet aarde (ik merk dat ik bijna verval in een taalgebruik van de jaren 2010). We wisten al langer dat de diverse maatschappelijke systemen bijzonder complexe raderwerkjes zijn en dus moeilijk echt zuiver te 'ingenieuren'. Maar

we hebben wel veel bijgeleerd over hoe je die complexiteit kan karakteriseren, in beeld brengen en er positief op inspelen, gezamenlijk en vanuit diverse invalshoeken tegelijk. In zo'n licht leerde een specialist in organische zonnecellen dan ook veel beter waar, hoe, wanneer, bij wie, enz. hij 'zijn zonlicht' het best kon doen schijnen; terwijl hij nog even gepassioneerd en in detail kon werken op de onderliggende fysische en chemische mechanismen. Wellicht is dat een van de grootste omslagen van ons wereldje in de voorbije generatie: grotere gehelen leren zien, beter plaatsen van kleinere onderdeeljes in die gehelen en van (al dan niet) daadwerkelijke impact van specifieke ingrepen in systemen. Voor zij die het zich nog herinneren: studenten van die eerste jaren zagen ze soms behoorlijk vliegen in de cursussen systeemanalyse en systeemsynthese. De grijze motor moest geregeld even anders draaien dan gewoonlijk; maar er werd steeds beter ingezien hoe de motoren achter maatschappelijke bestellen werken en waarom ze ook gaan sputteren, over de toeren gaan of vastlopen.

Het incrementele voorbij: van systematisch naar systemisch

Duurzame ontwikkeling houdt een pleidooi in voor het gelijktijdig en gelijkwaardig in acht nemen ('integratie') van economische, ecologische en sociale besognes van maatschappelijke 'systemen' (naar gelang de situatie aangevuld met een *policy*-P, een *participatie*-P of een *pleasure*-P). Hier geen lang betoog over systeemtheorie, maar of men het nu heeft over 'socio-technische' dan wel 'socio-ecologische' systemen, de doorslaggevende basisgedachte bij systeemdenken blijft

Belangrijk met betrekking tot complexiteit is de omslag van het 'reduceren en vatten' (en vervolgens grotendeels uit de weg gaan) naar het 'omgaan met' en zelfs het appreciëren ervan, als een belangrijk gunstig kenmerk van een systeem met hoge veerkracht.

de holistische kijk op het geheel van samenhangende deelaspecten. Veelvuldige interactie en (positieve en negatieve) terugkoppelingen maken het geheel anders en veel meer dan de som van zijn onderdelen. Wat het er niet bepaald gemakkelijker op maakt: waar een hedendaagse wetenschapper graag complexiteit reduceert, (be)grijpt en verklaart, wordt

er bij systeembenaderingen misschien eerder nog een dosis complexiteit toegevoegd. Systemen zijn een radicaal andere context voor wie

gewoon is te werken op basis van vereenvoudigde en dus reductionistische benadering van deelaspecten. Een belangrijk aspect met betrekking tot complexiteit is de omslag van deze te 'reduceren en vatten' (en vervolgens grotendeels uit de weg gaan) naar het 'omgaan met' en zelfs het appreciëren ervan, als een belangrijk gunstig kenmerk van een systeem met hoge veerkracht.

Het dominante wetenschapsdenken en -doen blijft fundamenteel gesteund op aspecten als verifieerbaarheid, meetbaarheid, herhaalbaarheid en aantoonbaarheid, dé parameters voor een algehele 'objectiviteit' zoals die algemeen wordt aanvaard. Een van de pistes om die objectiviteit maximaal te kunnen garanderen, is de verkapping van problemen tot beheers- en controleerbare stukjes, zo weinig mogelijk gehinderd door factoren van ruis en onzekerheid, en dus met een veilige haven van 'gewaarborgde resultaten'. Dit ervaar je als onderzoeker dagelijks aan de wijze waarop de wetenschappelijke *filières* werken: van financieringskanalen met zeer concrete eisen (beoordeling en selectie) op het vlak van voorspelbare – in hoofdzaak economische – valorisatie van experimentele settings, tot de dwingende wetenschappelijke publicatiewereld met een dominante focus op zelfbevestigende (over)specialisatie en alsnog beperkte openheid voor systemische verbreding. Voor alle duidelijkheid: dit is geen uitdrukking van een houding tégen specialisatie en detailsaspectenonderzoek, wel een vertaling van een vraag naar meer mogelijkheden voor het opbouwen van (geloofwaardigheid voor) meer systemische aanpakken; en dus ook naar een plaats voor meer 'specialisten' in generalisme en systeemkennis.

In de jaren 2010 zagen steeds meer bonte en hechte gezelschappen van diverse 'specialisten' het daglicht, met hun (toen nog) nieuwsoortig onderzoek dat gaandeweg meer aan zichtbaarheid en geloofwaardigheid zou winnen ('onderzoek' benoemen we intussen overigens al een tijdje met 'kenniswerk'). Meer en meer nieuwe samenwerkingsverbanden ontstonden door de onverdroten inzet van gelovers, die openingen zochten in de dominant vigerende financieringskanalen en (organisatie)culturen, waar niet meteen een luiste-

rend oor, laat staan financiële middelen klaar stonden voor de nieuwe geluiden. Geëngageerde onderzoekers en gaandeweg ook visionaire organisaties vonden bij elkaar toch de nodige energie om de nieuwe inter- en transdisciplinaire settings gestalte te geven en wisten de kleine openingen her en der (want die kwamen er gelukkig ook) daarvoor slim te benutten. Pas op, niet dat dit alles zomaar kwam bovendrijven en niet bevochten diende te worden. Menig initiatief beet de tanden stuk op de toenmalige monolieten van gevestigde waarden en belangen: organisaties, individuen en politieke constellaties. Het was vaak een kwestie om op een slimme manier met vernieuwende aanpakken in te breken in de business as usual en vervolgens op basis van concrete resultaten steeds meer actoren te overtuigen van het belang en de meerwaarde van nieuwe aanpakken. Een belangrijk punt daarbij was ook dat inter- en transdisciplinaire oriëntaties zich niet ter vervanging van het klassieke, gespecialiseerde en disciplinaire onderzoekswerk profileerden maar uitdrukkelijk als een waardevolle en noodzakelijke aanvulling daarvan. Niet vreemd aan het groeiende aantal van en het doorzettingsvermogen bij de eerste concrete pogingen was de ervaring dat werken in consortia met zeer divers plumeau veeleer verrijkend dan bedreigend was voor de eigen 'dada', en op persoonlijk vlak bovendien vaak een bron van bijzondere inzichten en leerervaringen op andere dan de vertrouwde terreinen.

Dit 2043 seminarie illustreert het fenomeen van de echte omslag begin jaren 2020, als uitloper van de eerste echte experimenten in het decennium ervoor. Nog steeds haalt men het voorbeeld aan van het Vlaams Kenniswerkplatform voor Duurzaamheidstransities als toonaangevend. Het was zijn tijd voorop als virtuele en interdisciplinaire honk, gedragen door een aantal onderzoeksorganisaties met visie, durf en echt leiderschap, ten dienste van maatschappelijke relevantie en meerwaarde en ondergeschikt aan eigen belangen en claims. En het was een typisch voorbeeld van een ruimte waar zeer diverse wetenschappelijke disciplines elkaar troffen, een gedeelde taal en werkwijzen ontwikkelden, en waar vaak verrassende kruisbestuivingen resulteerden in radicaal innovatieve inzichten en oplossingen, niet zelden met een hoog gehalte aan serendipiteit (vinden wat je niet meteen zoekt, maar dat wel effectief en waardevol is). In zijn verdere graduele (h)erkenning zou men dit interdisciplinaire hybridisatie-effect verbinden aan zogenaamde 'Medici-platforms', refererend aan de vernieuwingsruimtes die de vermaarde Floren-

tijnse familie ten tijde van de renaissance wist te creëren door het samenbrengen van creatievelingen uit zeer diverse kunstrichtingen.

Omdat 1 + 1 meer is dan 2: interdisciplinariteit

Voor degelijke systeembenaderingen en -oplossingen is het samenbrengen van diverse expertisedomeinen noodzakelijk. En ook daar zit wellicht een belangrijke transitie: van het huidige, nog al te dominante monodisciplinaire werk naar interdisciplinariteit. Bij monodisciplinair onderzoek werkt men sterk in expertisedomeinen, waarbij 'domein' de connotatie van duidelijke afbakening en zelfs defensieve houding goed weergeeft. De ultieme betrachting bestaat erin om de kennis van en binnen het eigen nauwe vakdomein te vergroten en te verdedigen (en bij uitbreiding vaak liefst binnen de eigen persoon; in een sterk competitieve *mindset*). Een dergelijk dominant specialisatieparadigma wordt versterkt door ondersteunende infrastructuur (jargon, methodieken, conferenties, journals, enz.), door dito kanalen voor onderzoekssubsidies, en door individuele beloningsstrategieën die veeleer concurrentie in de hand werken dan samenwerking stimuleren. De vaak overgespecialiseerde eigen kleine wereldjes van wetenschappelijk publiceren haalt men niet zelden aan als een icoon van die verkokerde *rat race*. In dergelijke settings blijft creativiteit en vernieuwing doorgaans beperkt tot (incrementele) aanpassingen aan het eigen gesetelde dominante denken en doen (met weliswaar zijn periodieke golven en hypes).

Wanneer meerdere disciplines alvast een gemeenschappelijke paraplu vinden (bv. onder de vorm van een gezamenlijk thema/project) en er een zekere mate van kennisuitwisseling ontstaat, kan men spreken van een meer multidisciplinaire setting. Maar het is niet omdat men een onderzoekspotje rond een gedeeld thema netjes verdeelt onder nog steeds separaat werkende groepen, en vervolgens de resultaten compileert in rapporten, dat men kan spreken van ware samenwerking in de betekenis van een gedeelde probleemstelling, gedeelde methodiek en gedeelde doelstelling. Die laatste stap leidt tot ware interdisciplinariteit, waarbij de muren

Het is niet omdat een onderzoekspotje rond een gedeeld thema netjes verdeeld wordt onder aparte onderzoeksgroepen en de resultaten vervolgens worden gecompileerd in rapporten, dat men kan spreken van ware interdisciplinariteit in de betekenis van een gedeelde probleemstelling, methodiek en doelstelling.

rond eigen vakdomeinen verder gesloopt worden en men op een geïntegreerde manier de oplossingen samen-maakt ('co-creatie'). Er wordt dan vertrokken van een gezamenlijke definiëring van een probleemstelling en objectieven, men ontwerpt gezamenlijk de onderzoeksaanpak (als een combinatie van diverse methodes of een ontwerp van radicaal nieuwe) en bepaalt de gezamenlijke, meest optimale vormen voor effectieve valorisatie en communicatie.

Nogmaals voor alle duidelijkheid: laat dit geen betoog zijn tégen specialisatie en sterk specialistische disciplines: zij hebben (nu en in de toekomst) zonder twijfel een belangrijke bijdrage te leveren aan duurzame oplossingen voor grote uitdagingen. Maar daarnaast (lees: in nauwe samenhang en als verbindende dynamiek) verdienen interdisciplinaire, systeemgerichte aanpakken meer ruimte en erkenning als volwaardige en noodzakelijke aspecten van kenniswerk dat ten volle ten dienste kan staan van effectieve en systemische maatschappelijke verandering.

Wie als onderzoeker initiatief wil nemen op het vlak van interdisciplinariteit, bewandelt een weg met vele hobbels en putten. Niet alleen is het zaak om gelijkgestemden te vinden in andere disciplines ('ik werk graag interdisciplinair' staat alsnog niet op naamkaartjes) en voor die zoektocht ook de nodige tijd te kunnen/mogen nemen. De typische stuiptrekkingen vanuit de omgeving in de eigen onderzoeksorganisatie zijn ook gekend: "we kunnen het toch alleen", "we gaan teveel van de budgetkoek weggeven aan anderen", "we begrijpen die gasten toch niet", "die anderen begrijpen de zaak al helemaal niet", "wie gaat er eerst staan op de publicatie", enz. Wellicht de meest cruciale brug die te slaan valt is deze tussen 'exacte' en 'sociale' wetenschappen. Het blikveld van technologen verbreden naar eindgebruikers(gedrag) en maatschappelijke systemen is geen sinecure in een dominant denken over de evidentie van het nut en de waarde van technologische oplossingen. En wanneer bovendien de vraag komt "wie gaat daarvoor betalen, voor die fameuze interdisciplinaire projecten?", is de marge voor antwoord behoorlijk klein, want de expliciete vraag naar en ondersteuning van geïntegreerde en systemische onderzoekstrajecten zijn alsnog van een zeldzame soort.

Dat het voorbeeld van het Kenniswerkplatform voor Duurzaamheidstransities nog zo vaak wordt aangehaald, heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat het een voorloper bleek van de huidige Living T labs: virtuele platforms die experimenteer- en leerruimtes zijn voor systeemverandering. Ze koppelen reflectie aan actie in een continue wisselwerking (al-lerende-doen en al-doende-leren). Deze labs zijn de tekentafels waar men totaal nieuwe systeemconfiguraties bedenkt, deze aan een reeks haalbaarheidscriteria toetst, ze verder scherp stelt en tegelijkertijd ook tot uitvoer brengt met de relevante maatschappelijke actoren (en dus een verklaring van de overstap van 'onderzoek' naar 'kenniswerk'). De initiatieven in en met steden waren de eerste voorbeelden van Living T labs. Naarmate meer en meer het belang werd ingezien van de stedelijke omgeving als geschikte plek voor effectieve vooruitgang op het vlak van duurzame ontwikkeling, ontstonden specifieke Urban Transition Labs, waar naar een samenwerking werd gezocht tussen wetenschappers, beleidsverantwoordelijken en diverse actoren uit de reële leefwereld van de stad. Werkend in de context van de specifieke eigenheid en cultuur van de desbetreffende urbane omgevingen, werden ze de permanente (maar dynamische) experimenteerruimtes voor systemische veranderingen van en door de stad en zijn bewoners. De voorbeelden in de steden brachten in de jaren 2010 het inzicht dat bouwen aan duurzame systemen maar zinvol is wanneer je dit niet alleen binnen een 'kenniswerkersgemeenschap' doet (zelfs als is die behoorlijk interdisciplinair), maar wanneer je de poorten ook opent naar zij die per slot van rekening de dienst zullen gaan uitmaken in de systemen van de toekomst: 'actoren' of 'stakeholders' was de term voor bedrijfsleiders, burgers, politici, kinderen, enz. en 'participatie' was een buzz-woord. Vandaag hebben we het over de 'voordeelhouders' en over 'co-creatieven'. Los van de benamingen, blijft dat we de krijtlijnen voor een gewenste toekomst en voor concrete actie laten trekken door en met alle spelers die actief zijn in het systeem dat men in de schaal werpt. Dit legt meteen een belangrijke mate van (terecht en logisch) eigenaarschap bij deze voordeelhouders, wat de maatschappelijke relevantie van het werk uiteraard alleen maar ten goede kan komen. We hebben intussen al een mooie leergeschiedenis van co-creatie achter ons, en die leert uiteraard dat – andermaal – niet alles van een leien dakje liep. Uiteraard moesten we leren omgaan met conflict en dis-consensus tussen diverse stakeholders, en met spanningen tussen gedreven koplopers en professionele

remmers. Voor sommigen waren dit zelfs de dooddodende excuses om met dergelijke co-creatieve aanpakken alvast niet de veilige haven te verlaten: zij waren meer geremd door de angst voor wat er allemaal verkeerd kon gaan dan gemotiveerd door vertrouwen in een veelbelovend resultaat, zij het vaak op wat langere termijn. We hebben ondertussen geleerd dat succesfactoren voor verregaande participatieve en co-creatieve engagementen en resultaat schuil gaan in respect en ruimte voor diversiteit, openheid en transparantie op het vlak van doelstellingen en ambities, vertrouwen en flexibiliteit.

....en zelfs veel meer dan 2: transdisciplinariteit

Bij het conceptualiseren en realiseren van duurzame oplossingen spelen niet alleen 'objectief wetenschappelijke' bevindingen (voor zover die bestaan) een rol, maar evenzeer de systeemactoren en hun patrimonium van waarden, normen en wereldbeelden; beide zijn onlosmakelijk verbonden. Dit houdt in dat in het aspect van actoren en waarden een even belangrijke bron van kennis besloten ligt, die mee

De duurzaamheidswetenschapper staat voor de niet-evidente opdracht in een traject te stappen van nauwe interactie met stakeholders, om samen waardengedragen kennis te construeren en te gebruiken. Niet alleen stelt hij zich meer kwetsbaar op, hij wordt bovendien geconfronteerd met de spreidstand tussen 'objectief expert' en 'facilitator' van veranderingstrajecten.

verklaart hoe maatschappelijke systemen werken zoals ze werken. De opdracht voor de wetenschapper bestaat er dus uit om het afgebakende domein van 'objectieve wetenschap' te openen en in een traject te stappen van nauwe interactie met stakeholders, om samen waardengedragen kennis te construeren en te gebruiken. Op die wijze vervaagt de scheiding tussen hij/zij die bestudeert (de onderzoeker) en hij/zij die 'bestudeerd wordt' (burger/consument/samenleving), en gaat men over tot een vorm van constructieve interactie. Deze transdiscipli-

naire aanpak is geen evidentie voor een onderzoeker. Niet alleen stelt hij zich meer kwetsbaar op door zijn ideeën en bevindingen voor te leggen aan (of zelfs mee te laten bepalen door) een breed maatschappelijk forum van betrokkenen, hij wordt bovendien geconfronteerd met de spreidstand tussen 'objectief expert' enerzijds en een potentiële rol als facilitator/stuurder van veranderingstrajecten anderzijds. En dit in het besef dat je als onderzoeker meestal ook zelf actor/betrokkene/subject bent bij de systemen in kwestie.

Op de vraag hoe je deze verschillende rollen combineert, blijft een eenduidig antwoord vooralsnog uit. 'Al-doende-leren en al-lerende-doen' zal ook hier wellicht het devies zijn. Maar evenzeer geldt dat voor de betrokken actoren in een transdisciplinaire setting de rollen ook opschuiven: van zuiver 'toepasser' van wetenschappelijke onderzoeksresultaten (bv. technologie) tot constructief participant in trajecten van probleemstelling, onderzoek, applicatie en valorisatie. Van groot belang zal ongetwijfeld zijn dat er geleerd wordt uit innovatieve settings hoe de diverse actoren voor en met elkaar kunnen uitmaken welke rol op welk moment ingevuld dient te worden, en door wie en met welke mechanismen van consequente reflectie en evaluatie. Het hoeft geen uitgebreid betoog om te duiden dat transdisciplinaire onderzoekssettings een attitude belichamen waarbij draagvlak en maatschappelijke relevantie van onderzoek op het voorplan staan; aspecten die in de huidige situatie meer dan eens in vraag gesteld worden, zeker wanneer onderzoek wordt ondersteund door publieke middelen.

Intensief in interactie gaan met actoren, stakeholders (zelfs 'klanten' in een commercieel wetenschapsparadigma) is voor onderzoekers een best vermoeiende en – laten we eerlijk zijn – vaak onwennige taak. Dat ligt niet alleen aan het feit dat het een expertise en competentie op zich is om mensen met zeer verschillende achtergronden, meningen en belangen met elkaar in constructieve dialoog te brengen: ordentelijke gedachtewisselingen in goede banen leiden is immers geen sinecure. Er is ook de schroom om op bepaalde vragen of opmerkingen van actoren geen pasklaar (of zelfs helemaal geen) antwoord te hebben, en dus toe te geven dat ook een 'expert' niet alles weet, zelfs niet op die vlakken waarvan (hij denkt) dat dit wel van hem verwacht wordt. Meer nog, stevig beargumenteerde actor-commentaren kunnen lopend of gepland onderzoek ook radicaal in twijfel trekken. Intensief in interactie gaan met betrokkenen wordt door aardig wat onderzoekers dan ook vaak ervaren als een wezenlijke stap in het verlaten van een zekere comfortzone, waar ze dan ook voorzichtig en als het even kan liever 'spaarzaam' mee omgaan. Langs de andere kant leert de ervaring ook dat goede stakeholder-interactie bijzonder verrijkend kan zijn voor onderzoek en onderzoekers die zich expliciet willen richten op (en 'meten' met) maatschappelijke relevantie en toepassing. En eens de eerste stappen gezet zijn naar meer intensieve interactie, komt niet zelden de goesting voor meer als vanzelf.

Simultaan met de omslagen op het vlak van interdisciplinariteit, participatie en systeemdenken kwamen logischerwijs 'grote verhalen' tot leven. Waar ze tot dan in kleinere broedstoven waren geconcipieerd, getoetst, herkauwd, soms verguisd en weer herschreven, kwamen deze narratieven en bijhorende beelden aan de oppervlakte en in het bredere maatschappelijk debat. Langzaam maar zeker drongen de voorstellingen door van hoe we graag wilden dat onze steden er zouden gaan uitzien, wat gezonde voeding zou betekenen, hoe we dit ruimtelijk allemaal zouden invullen, enz. Die verhalen toonden ook hoe alles rijmde met nieuwe paradigma's en principes van (economische) waarde creëren in een sociaalrechtvaardige samenleving, binnen de draagkracht van het natuurlijke milieu. De grote verhalen waren dan ook de verlevendiging van meer abstracte concepten als 'verbonden slanke stromen', 'prosumptie', 'duurzame toegevoegde waarde', 'partnerschapsmodellering', 'ecomimicry', enz. De broedstoven van de grote verhalen waren dé plaatsen waar het Medici-effect hoogtij vierde: het op zich al nieuwe 'onderzoekersras' (in al zijn diversiteit) kwam in contact met creatievelingen (uit kunst, cultuur, architectuur, enz.), en het hybride effect dat dit sorteerde was een zelden geziene vernieuwende explosie van inspiratie, motivatie en engagement. Het was ook in die broedstoven dat er werd nagedacht tot op het niveau waar het bij duurzame ontwikkeling eigenlijk omgaat: dat van fundamentele waarden en behoeften, en de consequente invulling daarvan in onze manieren van leven, werken, organiseren, enz.

De vroege jaren 2020 waren een kantelpunt voor de versnelling van inter- en transdisciplinaire settings bij het timmeren aan de diverse wegen naar duurzame ontwikkeling. Het is gelukkig niet zo dat we nu, twintig jaar later, op permanente basis bestaande systemen grondig willen herzien en veranderen. Gelukkig zijn er al een heleboel zaken in gunstige richting geëvolueerd en kunnen we wat dat betreft een tijdje 'in dynamisch evenwicht draaien'. Veranderen om te veranderen hoeft zeker geen credo te zijn. Maar we zijn nu eenmaal wel in een tijdsgeest geraakt waarin pro-actief en samen aandachtig bezig zijn met de toekomst geen uitzondering maar regel is. Dat is iets wat deze generatie alvast geleerd heeft van de vorige (waar het visionair vooruitkijken compleet ontbrak, met de fameuze 'jaren 2010'-verschijnselen tot gevolg). Vandaag wil niemand een herhaling van de juridische veldslagen van een generatie die de vorige generatie aanklaagt voor een gebrek aan vooruitziendheid en

oneigenlijk gebruik van publieke middelen die eigenlijk bestemd waren voor de voorbereiding van de toekomst. Dus liggen er nu wel degelijk reeds transitiescenario's voor 2080 klaar, jawel. De nood is nu – gelukkig – niet meer zo hoog als ooit, maar we zijn klaar en hebben de aandacht op scherp voor wat zich mogelijk aandient. Dat noemen wij gewoonweg oprecht verantwoordelijkheid nemen.

**Goede perspectieven hebben is fijn,
een inspirerende visie hebben is beter**

Wie wil bijdragen aan ingrijpende en langetermijnveranderingen die de duurzaamheid van onze maatschappelijke systemen kunnen verhogen, toont een bereidheid om te denken en te werken op basis van een duidelijk en wenselijk beeld op de toekomst. En dit gaat verder dan de klassieke voorspellende of extrapolerende denkmodellen die waarschijnlijke of mogelijke toekomst schetsen, op basis van wat we vandaag (denken te) weten of afleiden uit het verleden.

Duurzame ontwikkeling vraagt om creatief te denken aan een positief beeld van een gewenste toekomst, uiteraard binnen de grenzen van het fysisch mogelijke, maar tegelijk met de nodige ruimte voor ingrijpende verandering van systemen en met vandaag nog niet te voorspellen vorderingen op het vlak van technologie en sociale organisatie; en vooral niet in eerste instantie ingegeven door problemen, barrières, tegenkantingen die het hedendaagse denken al te vaak domineren. *Envisioning* is geen vervanger van de 'typische' vormen van toekomstverkennen (zoals scenario's en modellering), maar wel een verrijking van het palet, dat toelaat om ook *outside the box* te denken en naar totaal andere oplossingen te zoeken, kaderend binnen de algemene gedachte dat we de systeemfouten die we vandaag waarnemen wellicht niet afdoende kunnen oplossen binnen de configuraties en met de algoritmen waarmee we ze hebben gemaakt. In die context van gewenste toekomstvoorstellen is ook deze eigenste tekstoefening gemaakt. En natuurlijk zijn er tal van barrières en remmende factoren te bedenken die het moeilijk zullen maken om de geschetste 'ideale' onderzoekstoekomst effectief te realiseren: politieke constellaties,

Dit essay bood mij als geëngageerd onderzoeker de kans om alvast een positief toekomstverhaal te schetsen en even de wolfsijzers en schietgeweren opzij te zetten; een gelegenheid die de mallemlen van de wetenschap vooralsnog niet te gauw biedt.

macht, belangenconflicten, enz. Maar wie dergelijke hinder als vertrekpunt neemt, raakt wel heel snel verlamd en plaatst hoopvolle, positieve en hopelijk inspirerende verhalen al snel in de categorie 'utopie'. Dit essay vormde dan ook een opportuniteit voor een geëngageerd (denkt hij zelf toch) onderzoeker om alvast een positief toekomstverhaaltje te schetsen en even de wolfsijzers en schietgeweren opzij te zetten. Even uit het doosje, een gelegenheid die de mallemolen van de wetenschap vooralsnog niet te gauw biedt.

Visie vormen, op écht lange termijn denken en binnen de kruitlijnen van radicaal andere systemen is knap lastig: geen kant-en-klare recepten of handboeken, geen eensluidende 'definitie', weinig houvast om de betekenis te begripen. Een vaststelling daarbij is dat veel wetenschappers in een traject van visievorming vooral (reflexmatig) vastgepind zijn op het resultaat ('het product' en de status daarvan). En dit terwijl visie vormen in eerste instantie misschien eerder een procesmatige betekenis/functie heeft: slagen we erin om onze fundamentele denkkaders open te breken en te herzien? Slagen we erin om met behulp van visiebeelden meer systemische denk- en werkwijzen te ontwikkelen? Slagen we erin om door visievorming tot inter- en transdisciplinaire 'chemie' en begrip te komen? Het is een moeilijke oefening om deze betekenis van visie en visie vormen te duiden en te laten landen bij typische onderzoekers die sterk gehecht zijn aan *tangibles* en *down to earth*.

Het thema dat het Nederlandse kennismaatschap aanbrengt op de 2043 kennisdeeldag zorgt voor een aantal meewarige blikken van herkenning. Hoe lang het wel geduurd heeft en hoe moeilijk het was om sterke bastions van wetenschap in beweging te krijgen om ook nieuwe vormen van kenniscreatie een volwaardige plaats te geven, naast en met de bestaande. Daar waar je het meest openheid voor innovatie verwacht zou hebben, stootte men net op de hardste kerren van weerstand, zelfs in die organisaties die pretendeerden het hardst aan de duurzaamheidskar te trekken en een toonbeeld van de nodige transitie te zijn. Want ook daar lag een machtig regime verankerd dat krampachtig vasthield aan een schijnbaar zekere en

veilige 'cultuur': mét onderlinge concurrentie, een dwingende publicatiecultuur, doorgedreven specialisatie en (ook financiële) scoringsdrang. En vele klokkenluiderstemmen schreeuwden daar dan ook de stem schor, vooraleer ze gehoord werden, laat staan vooraleer er ook effectief naar geluisterd werd. Het meest doorslaggevend voor de algemene wending – ook alweer vanaf die woelige jaren 2010 – was misschien wel de toenemende en uitdrukkelijke vraag vanuit diverse maatschappelijke actoren en systemen (steden, industriële sectoren, enz.) naar maatschappelijk relevant en geïntegreerd onderzoek met een blik op een duurzame toekomst voor de volgende generaties; versterkt ook door met mondjesmaat toenemende (Europese) financiering voor het nieuwsoortig onderzoek. Maar het zou toch nog een tijdje duren vooraleer het landschap van innovatie (en de financiering daarvan) zelf doorheen deze eigen transitie was en de noodzaak van 'innovatie van innovatie' niet alleen had ingezien maar ook had gerealiseerd. In retrospect zien we nu wel dat de traagheid van het (wetenschappelijk) systeem onze samenleving behoorlijk wat gekost heeft, waarvoor de huidige generatie nu de intresten betaalt. Maar misschien was deze les nodig: vandaag kijken kenniswerk en maatschappij vooruit, vanuit een gedeelde zorg voor de toekomstige generaties, en met nog meer trots op het eigen kunnen en kennen dan ooit tevoren.

Een seminarie over kenniswerk voor de toekomst – zoals dit in Gent- is niet alleen een bijeenkomst van mensen met een soortgelijke job. We zijn ook met z'n allen (elk op zijn eigen specifieke manier) in ons dagelijks leven bezig met wat ooit 'duurzame ontwikkeling' heette. Niet omdat dat verplicht is, maar omdat het al lang duidelijk is dat we er zelf gelukkigere mensen van worden die genieten van een aangenaam leven (en anderen met ons); ooit klonk dit melig en hield je dergelijk discours maar beter voor jezelf, of je hoorde al snel in de categorie 'softie'.

We zijn hier dus samen om te reflecteren over onze job, maar tegelijk over ons leven op een mooie planeet die we tegelijk ook netjes teruggeven aan onze kinderen en hopelijk nog vele generaties daarna. En daar hebben wij – door onze job – nog aan bijgedragen ook. Mooi, of niet soms?

Is de macht van onduurzame energie breekbaar? Enkele inzichten uit 35 jaar participatieve studie en weerstand

Aviel Verbruggen

Inleiding

Een tijdje terug verzochten de samenstellers van dit boek mij om een essay te schrijven over mijn ervaringen als wetenschapper omtrent duurzame ontwikkeling. Ik heb die uitnodiging onmiddellijk aanvaard, omdat het debat over – en de strijd voor – deze maatschappelijke ontwikkeling (die na 1987 de naam duurzame ontwikkeling kreeg), me vanaf mijn studietijd niet meer heeft losgelaten. Het is een problematiek die dwingt tot maatschappelijke keuze en actie, iets waarvoor veel wetenschappers de neus ophalen. Dit essay is geen traktaat over wat er allemaal schort aan het huidige systeem¹; nog minder is het een gefantaseerd droombeeld van hoe duurzame ontwikkeling de ideale wereld zou boetseren. Het is eerder het relaas van ervaringen en inzichten van een wetenschapper die de fakkel doorgeeft aan de volgende generaties.

Wie zijn levenswerk situeert als een zoektocht naar duurzame ontwikkeling, begint best met te verduidelijken naar wat hij/zij op zoek is. In overeenstemming met 'Onze Gemeenschappelijke Toekomst' (WCED 1987) zie ik duurzame ontwikkeling als een essentieel politieke opdracht. De *Triple P* (*People, Planet, Profit*) newspeak ver-

Wie zijn levenswerk situeert als een zoektocht naar duurzame ontwikkeling, begint best met te verduidelijken naar wat hij op zoek is.

doezelt de rol van duurzame ontwikkelingspolitiek en de radicaliteit van de ommekeer ten opzichte van de groei-economie van de oESO-landen. Deze groei botst op de grenzen van de planeet en op de spanning tussen de feitelijke ongelijkheid en de gecreëerde verwachtingen bij miljarden mensen. Gangbare ethische principes plaatsen verdeling en sociale rechtvaardigheid voorop. Grenzen en gelijkheid daadwerkelijk afdwingen op het spontane gewicht van ieders eigenbelang, en vooral op de belangen van gevestigde machtsconcentraties, vereist een duurzame ontwikkelingspolitiek, een radicale breuk met de lopende politiek. Duurzame ontwikkelingspolitiek sorteert wat er nog bruikbaar is aan bestaande technieken, infrastructuur, instituties, denkkaders, programma's, leiders, architecten, woorden, namen, enz. voor een duurzame ontwikkeling. Hoe te herkennen welke segmenten en krachten in de samenleving de dynamiek van de toekomst in zich dragen en kunnen uitrollen? Het is niet mijn specialiteit om de vele perspectieven, krachtlijnen en ontwikkelingen over de diverse bestanddelen van duurzame ontwikkeling te ontleden en te beschrijven. Ik beperk me tot een aantal inzichten die ik heb verworven tijdens 35 jaar participatieve studie en weerstand tegen de onduurzame energiemachten die ons nog steeds bezetten. De tweede paragraaf argumenteert dat energie (gebruik en voorziening) de stam is van iedere vorm van beschaving die talrijke en ver uitwaaiende vertakkingen vertoont. Energie en beschaving zijn onlosmakelijk verweven: onduurzame energie schept een onduurzame samenleving – duurzame energie is de grondslag voor een duurzaam samenleven. Duurzame energie is verdeelde macht en rijkdom: de kern ervan wordt gevormd door energie-efficiëntie en zelfvoorziening via hernieuwbare energie. In de derde paragraaf beschrijf ik hoe de onduurzame energiemachten te werk gaan om hun belangen veilig te stellen en daardoor de ommekeer naar een duurzame toekomst blokkeren. Dit relaas is confronterend, maar het onderkennen van de mechanismen is leerzaam voor de nieuwe generatie die de ommekeer naar een duurzame energiewereld moet (en zal) realiseren. Er is geen andere toekomst voor de mens op aarde. Een aanzet tot zelfreflectie over de eigen rol als wetenschapper in de continue en armlastige discussie en strijd voor een duurzame ontwikkeling, volgt in de vierde paragraaf. Ik zie duurzame ontwikkeling als een 'redelijk radicale' opdracht. Radicaliteit vertaalt zich in het afstand nemen van gevestigde vakdisciplinaire paradigma's en van het bestaande politieke bedrijf. De juiste afstand houden is een moeilijke evenwichtsoefening

tussen relevant blijven en toch gehoord worden. Het essay besluit in de vijfde en laatste paragraaf met een antwoord op zijn titel. Een forse ontplooiing van decentrale duurzame energie maakt de bestaande, machtige, centralistische energieconcerns in toenemende mate irrelevant. Het is net dit wat nodig is op de energie hoofdstam van een duurzame ontwikkeling. De idee dat die machten overtuigd, verleid, gedwongen of rechtstreeks verslaan kunnen worden, is een illusie.

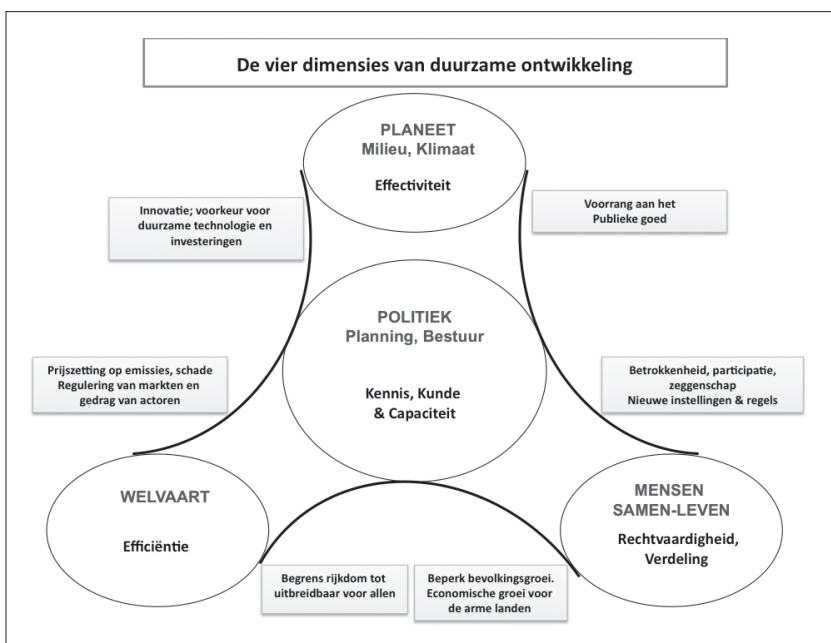
Duurzame ontwikkeling: een politieke opdracht

In 1987 verschijnt 'Onze gemeenschappelijke toekomst' (WCED 1987), waarin het begrip duurzame ontwikkeling meer vorm krijgt. Het is een vertraagd antwoord op de onopgeloste uitdagingen van de jaren 1960 en 1970: bevolkingsgroei, oliecrisis, milieuvervuiling, kloof tussen rijk en arm.

Het mantra van duurzame ontwikkeling is "een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie zonder daarmee voor toekomstige generaties de mogelijkheid in gevaar te brengen om ook in hun behoeften te voorzien" (WCED 1987: 43). Dit is een nobel doel, maar geen substantiële definitie. Om dit nobel doel te benaderen, zijn drie processen nodig: (1) herverdelen (welvaartsgroei voor de armen, beter gespreide toegang tot de natuurlijke rijkdommen); (2) groei beheersen (van bevolkingen, van bezitsaccumulatie); (3) grondig veranderen van: het gebruik van natuurlijke rijkdommen, investeringen, technologische ontwikkeling en instituties (Verbruggen 2008b). Deze ingrijpende veranderingen betekenen een ommekeer in het organiseren en functioneren van samenlevingen.

Duurzame ontwikkeling formuleert een alternatief voor de louter materiële groei-economie. Het vereist een positieve integratie van vier belangrijke maatschappelijke logica's en realiteiten (Figuur 1). Centraal staat een politiek die de tocht naar duurzame ontwikkeling start, trekt en bewaakt. Duurzame welvaart vereist correcte prijsvorming die afwentelingen voorkomt, en regulering van markten en economische activiteiten voor het behoud van het gemeenschapsbelang. Deze logica bevordert economische efficiëntie, effectiviteit en rechtvaardigheid. Duurzame ontwikkelingspolitiek geeft voorrang aan het publieke goed en dwingt die voorrang af op privébelangen die spontaan meer nemen dan geven (Hardin 1968; Ostrom 1990). Dit is in het bijzonder noodzakelijk voor de unieke publieke goederen waar-

van het voortbestaan van de menselijke beschaving afhangt, zoals het klimaat, de biodiversiteit en de watercyclus. Gerichte innovatie beveiligt de toekomst, gekaderd en bevorderd door overheden. De meeste innovatie wordt geïnduceerd door (financiële, militaire, politieke) belangen: zo stimuleert het toepassen van hoge heffingen op koolstof-uitstoot bijvoorbeeld uitvindingen, innovaties en leereffecten in de opwekking van hernieuwbare energie. Een rechtvaardige samenleving komt al een groot stuk dichterbij als duurzame ontwikkelingspolitiek op die twee velden (welvaart en planeet) scoort. Maar duurzame ontwikkelingspolitiek vraagt ook dat steeds meer mensen zich engageren, wat een open samenleving van grotere gelijkheid stimuleert. De voortdurende wisselwerking en wederzijdse versterking van de vier dimensies maakt duurzame ontwikkeling tot een uiterst brede en complexe opdracht, waarbij de politiek zichzelf voortdurend moet bevrugen (Meadowcroft 2007a; Voss & Borneman 2011).

Figuur 1. De vier dimensies van duurzame ontwikkeling.

De uitdagende vraag is welke huidige politieke structuren en personen aan het roer bijdragen tot duurzame ontwikkeling. Gangbare pleidooien om de democratie hoog in het vaandel te dragen in het realisatieproces van duurzame ontwikkeling (Hendriks 2009) gaan immers uit van een premisse zonder bevraging. Kritische bedenkingen over de lopende politiek krijgen als antwoord de boutade: “het volk heeft de bestuurders die het verdient”, of de sneer: “Als je het beter weet, ga dan op een lijst staan of richt zonodig zelf je partij op”. Maar zo eenvoudig is het niet. De eerste vraag is: kan het duurzame ontwikkelingsprogramma tot stand komen via politieke structuren, personeel, methoden, enz. die voortkomen uit en meelopen in de onduurzame groeimachinerie (Newell 2011)? De vervolgvragen: Wat is duurzame ontwikkelingspolitiek? Welke vormen en structuren van democratie zijn nodig? Hoe zijn ze bestand tegen kapingen door concentraties van macht, invloed en rijkdom? Waar en hoe ontstaan de kiemen en experimenten van duurzame ontwikkelingspolitiek?

De gemeenschappelijke toekomst van duurzame ontwikkeling is een radicale politieke opdracht. Wie duurzame ontwikkeling echt als leidraad aanvaardt, engageert zich tot redelijke radicaliteit met de belofte bij te dragen tot betere kansen op welzijn en ontplooiing van zijn buur en de gehele wereldbevolking, vandaag en in de toekomst. Hoofdstuk 2 van het WCED-rapport benadrukt in koeien van letters de noodzaak aan diepgaande veranderingen in alle belangrijke maatschappelijke activiteiten: technologie, investeringen, het gebruik van grondstoffen en energie, instituties. Hoe valt dit te rijmen met de vaststelling dat de wereldleiders in 1992 (op de Rio-conferentie over duurzame ontwikkeling) de duurzame ontwikkelingsopdracht ondertekenden, maar in de praktijk gewoon voortdoen? Duurzame ontwikkeling werd in de kant gereden door de globalisering, die het onduurzame groeimodel heeft verbreid en ingeplant in veel landen in ontwikkeling. In de jaren 1970 en 1980 schetsten de voorlopers van duurzame ontwikkeling dat het overplanten en vermenigvuldigen van het groeimodel van de – toen nog uitsluitend – rijke Westerse industrielanden ondraaglijk was voor de planeet (Brown 1978). Deze tijdige verwittigingen werden weggehoond. Nu China in reuzenstappen het Westen kopieert (onder meer qua energiegebruik), verstomt het hoongelach.

Wie duurzame ontwikkeling echt als leidraad aanvaardt, engageert zich tot redelijke radicaliteit met de belofte bij te dragen tot betere kansen op welzijn en ontplooiing van zijn buur en de gehele wereldbevolking, vandaag en in de toekomst.

De groei-economie zit onder de huid van bijna iedereen, nog het meest van rijke en invloedrijke mensen, waar ook ter wereld. Zou het mogelijk zijn met hen te praten in transitiearena's? De ommekeer van groei-economie naar duurzame ontwikkeling is geen zachte bocht,

De groei-economie zit onder de huid van bijna iedereen, nog het meest van rijke en invloedrijke mensen. Is het mogelijk met hen te praten in transitiearena's?

maar een breuk met het verleden. Maar breuken veroorzaken schade en doen pijn. Veel bouwstenen van de groei-economie zijn onbruikbaar voor duurzame ontwikkeling: technieken, infrastructuur, instituties, denkkaders, programma's, leiders, architecten, woorden, namen, enz. Dit is geen pleidooi voor een *tabula rasa*, maar voor een oordeelkundige selectie van bestaand materiaal inpasbaar in geheel nieuwe oplossingen. Het meest uitdagende voorbeeld is hier wellicht het instituut van de vrije markt. Dit instituut is ontstaan sinds mensen gemeenschappen vormen en is over de hele wereld verspreid (zie de vele markten in ontwikkelingslanden). Het is een noodzakelijk instituut voor economische efficiëntie, vrijheid van ondernemen en sociale rechtvaardigheid. Mensen en samenlevingen maken instituten, en houden er toezicht op. Dat het marktinstituut is gekaapt voor onbegrensde accumulatie van kapitaal en als dekmantel voor veel onfrisse praktijken, komt door een tekort aan politieke kracht en sturing. Een duurzame ontwikkelingspolitiek zal vrije markten de rol toekennen die ze verdienen, en die rol streng bewaken tegen kapers. Een grondige renovatie is ingewikkelder dan een gefantaseerde betere wereld. Cocktails van perfecte overheden en overtuigde klimaatburgers, overgoten met goede bedoelingen en mentaliteitsveranderingen, gaan het niet redden.

Energie als kernvraag van duurzame ontwikkeling

Energie is een technisch, economisch, sociaal en politiek gecompliceerde materie, vervlochten met alle menselijke activiteiten. Zowel de aard als de hoeveelheid beschikbare energie zijn doorslaggevende factoren in de concrete vormgeving van samenlevingen, zo blijkt in alle perioden van de geschiedenis (Simmons 1989). Massale stromen fossiele brandstoffen maakten de groei-economie van de industrielanden mogelijk met voor hen meer welvaart, comfort, gezondheid, mobiliteit, enz. Het gemiddelde energieverbruik per capita in de rijke landen komt overeen met de diensten van enkele tientallen 'energie-

slaven'.² De armste bewoners van de wereld beschikken over geen enkele energieslaaf. Arme mensen in rijke landen hebben er enkele, rijken hebben er honderden tot duizenden. Deze ongelijkheid is oorzaak en gevolg van vele andere ongelijkheden, zoals bezit, opleiding, technologie of impact op milieu en natuur.

Het energiesysteem dat sinds de 19de eeuw vorm heeft gekregen, is even onduurzaam als de industrieel-technologische levenswijze die ermee verstrengeld is. De beschikbaarheid van de verschillende soorten energie geeft vorm aan technologische, economische en sociale processen. Energiebeleid is de speerpunt van verandering van onduurzame naar duurzame ontwikkeling. De dominantie van fossiele brandstoffen en atoomenergie moet verdwijnen. Een duurzaam energiesysteem is gebouwd op het koppel energie-efficiëntie en hernieuwbare energie (Verbruggen 2008a). Beide opties vereisen de meest geavanceerde technologie van de 21ste eeuw, en dus nog veel innovatie; ze moeten ontworpen en aangepast zijn aan de activiteiten en praktijken van duurzame levensstijlen. Het kriskras rondvliegen van de planeet, verspillende gebouwen, steden en dorpen die zacht verkeer onmogelijk maken, apparatuur en infrastructuur met vergooid inzet van warmte en kracht, enz. hebben afgedaan. Technologie geeft mee vorm aan dagelijkse praktijken en gewoonten, culturele opvattingen en gangbare normen en waarden (Goeminne 2011). Eindgebruikers kunnen verantwoordelijkheid opnemen voor de efficiëntie, en voor energielevering uit eigen kracht (wandelen, fietsen), en uit de onmiddellijke omgeving (warmte en elektriciteit van de zon, wind, water). Ze worden een actief deel van lokale energiesystemen voor onderlinge uitwisseling, opslag en met aanvulling vanuit meer geconcentreerde productie van hernieuwbare energie (windparken op zee, stuwdammen, verwerking van afval, biobrandstoffen). De logica slaat dan om van centraal aanbod naar decentrale voorziening en sturing, waarbij de centrale productie enkel als aanvulling dient. Deze vorm van *distributed power* in energie gaat hand in hand met *distributed power* in de politieke organisatie van de samenleving. De duurzame toekomst heeft weinig kansen zolang centralistische energiemachten domineren, zoals tijdens de voorbije 60 jaar, puttend uit de fossiele erfgoederen van de aarde. De ommekeer zal niet vanzelf komen, zoals *peak-oil* geloof insinueert (Verbruggen & Al Marchohi 2010). Het is een reëel gevaar te verglijden in de absurditeit van klimaat en nucleaire catastrofes, terwijl een duurzame energietoekomst technisch-economisch construeerbaar is (IPCC 2011).

Op de sterke signalen van een gecombineerde energie en milieu-crisis in de jaren 1970 heeft de politiek ondoordacht gereageerd. De energieconcerns zagen in de verhoogde prijzen een kans op grote winsten en investeerden massaal in meer aanbod van fossiele brandstoffen en atoomenergie, hierin gesteund door overheden, industriële sectoren en academici (Verbruggen 2008a). De energiegebruikers hadden de hogere prijzen beantwoord met beginnende maatregelen van efficiënter gebruik, om zo hun factuur binnen de perken te houden. De prikkels van prijs en factuur deden hun werk. Maar expanderend aanbod en dalende vraag samen kraken hoge prijzen, tenzij overheden een heffing innen voor de afgewentelde schadelijke effecten van dit soort energie. Het efficiëntiepad stimuleren met doordachte heffingen zou de energieconcerns reeds vele jaren geleden opgezadeld hebben met een grote overcapaciteit aan centrales, terminals, schepen, raffinaderijen, enz. Die concerns begrepen dat zeer goed, en dus zetten ze energieheffingen op de zwarte lijst. Met gemak kregen ze industrie, verbruikersorganisaties, media en burgers aan hun kant. Elke politicus die wel het algemeen belang van de bevolking en de planeet nastreefde en heffingen op onduurzame energie voorstelde, kon zijn hervervkiezing vergeten. De gemiste kans om de gestarte energietransitie door te trekken in de eerste helft van de jaren 1980, is een on-

De gemiste kans om de gestarte energietransitie in de eerste helft van de jaren 1980 door te trekken, is een onvergeeflijke flater. De studie van deze periode en van de machten die de uitkomst hebben gedictieerd, is bijzonder leerzaam om vandaag niet dezelfde fouten te maken

vergeeflijke flater. De studie van deze periode en van de machten die de uitkomst hebben gedictieerd, is bijzonder leerzaam om vandaag niet dezelfde fouten te maken, want de laatste kans bekijken zal onomkeerbaar negatieve impact hebben op het klimaat en de mondiale ecosystemen. Mijn grote aandacht voor de technisch-economisch gecompliceerde energiematerialies maakt velen

wat wrevelig. Daar bovenop komt de nadruk op de financiële aspecten om te begrijpen waar de onvoorstelbaar omvangrijke rentes in deze sector naartoe gaan en waarvoor ze worden gebruikt. Toch is dit de kern, de machinekamer, van de groei-economie: het begint en eindigt bij geld, de zekere basis van kapitaal en macht.

Begrijpen hoe de onduurzame energiemacht functioneert

In mijn beroepsleven kwam ik in contact met ELECTRABEL en andere energieconcerns, waarvan de strategie en werking³ me bekend werden. Energieconcerns hebben en gebruiken macht om hun belangen te vrijwaren, waardoor ze een duurzame toekomst blokkeren.

Hun machtsgebruik respecteert (ongeschreven) regels:

- 1 Gebruik macht zuinig, gericht en onzichtbaar, dit vergroot de impact en de omvang van de macht. Oefen macht gedoosd uit, bij voorkeur via derden, of anders op armlengte via de eigen organisatie. Plaats de façade van de organisatie veel in het licht, maar hou het raderwerk ervan geheim.
- 2 Disciplineer de machtsorganisatie als een specifieke elite die de breuklijnen in de samenleving overstijgt (politieke overtuiging, religie, taal, enz.). Wie niet tot de elite behoort, zijn de anderen. De organisatie benadert anderen in functie van hun bruikbaarheid of gevaar voor haar belangen.
- 3 Identificeer nauwkeurig de sterkten en zwakten van de anderen, en de bruikbaarheid en gevaren voor de organisatie die ze (potentieel) vormen. Dit is nodig voor een gerichte toepassing van de overige regels.
- 4 Vermijd verlies van aanzien en macht door publiekelijk belangrijke dossiers te verliezen. Als de andere gevaarlijk is en sterker in een bepaald aspect of op een bepaald domein van belang voor de organisatie, vergeet de bal en speel de man (zo onzichtbaar mogelijk).
- 5 Wend macht gefaseerd aan om stevige controle op lange termijn te behouden. Er zijn vier fasen te onderkennen: *overtuig, verleid, dwing, elimineer*. Deze spannen een boog van 180°, beginnend bij fluweel en eindigend bij staal. Omwille van de pluraliteit van haar elite, en van effectiviteit en efficiëntie bij het behoud en de uitbreiding van de eigen macht, invloed en rijkdom, vertoont de organisatie een sterke voorkeur voor het zachte fluweel boven het snijden-de staal. Didactisch is het raadzaam de machtsontplooiing per fase te ontleden, maar in de realiteit zijn deze fasen verweven.

Fase 1: Overtuig

Energieconcerns verspreiden en drukken hun visies door via drie kanalen: de gevestigde media, lobbywerk, en nieuwe fora zoals de overal opgang makende transitiearena's. De gevestigde media zijn de belangrijkste derden om standpunten en visies maatschappijbreed in te prenten. Als de inprenting slaagt, kunnen politiek gekozen vertegenwoordigers er ook weinig van afwijken. De visies van de organisatie komen aan bod in de media via drie wegen. De eerste weg is het aureool van de deskundigheid waarover de organisatie beschikt. De feitelijke technische kennis van de energieconcerns is onmiskenbaar omvangrijk en hoogstaand. Maar dit soort kennis verschilt van kennis en kunde noodzakelijk voor interdisciplinaire en maatschappelijke afweging in functie van het algemeen belang. De tweede weg doorheen de media zijn de betaalde reclame in de wijde mediakanalen en gerichte berichtgevingen (eigen brochures, internetsites, evenementen). Dit houdt de in scène gezette façade van de organisatie in beeld, zoals hoe ze CO₂ te lijf gaan, duurzaamheid *à la carte* van de Business & Society club waarin men zichzelf trofeeën toekent, enz. De derde weg tracht controle op de berichtgeving uit te oefenen, via beïnvloeding van journalisten en persbestuurders. Het aureool van deskundigheid en de rijkelijke reclamebudgetten effenen deze derde weg. Deze controle schakelt stoorzenders uit die de visies van de organisatie tegenspreken en krassen kunnen veroorzaken op dure reclamecampagnes. Zo kunnen journalisten die onafhankelijke deskundigen aan het woord laten, uren tot dagenlang onder spervuur van de organisatie komen om hen voorgoed op andere gedachten te brengen. De controle door geldbastions op de gevestigde media is veel vereenvoudigd door inhoudelijke vervlakking: sensatie overweegt op informatie, poespas vervangt diversiteit, BV's of de 'man in de straat' zijn de nieuwe experts. In dit medialandschap kan de organisatie haar boodschappen goed slijten.

Lobbywerk is het tweede kanaal om personen met opinie- of beslissingsmacht en publieke besluitvorming te beïnvloeden. Het verschijnsel is bekend, maar wat er gebeurt in de binnenkamers van lobby's blijft geheim. De effecten zijn waarneembaar voor ingewijden in een specifieke problematiek. Ik denk bijvoorbeeld aan de ontwerpen van EU-richtlijnen die in hoge mate de belangen van belangengroepen vrijwaren. Omdat EU-ambtenaren roteren van functie, kunnen deze functionarissen technisch-economisch-institutioneel ge-

compliceerde energiedossiers zelf onvoldoende doorgronden en bevatten om een goed ontwerp van richtlijn op te stellen. Ze weten wel dat het ontwerp de goedkeuring moet krijgen van het Europees Parlement en van de Europese Ministerraad. Via deze kanalen oefenen energieconcerns een grote invloed uit. Door beide factoren (eigen beperkingen en zware externe druk) aanvaardt de functionaris de adviezen (waarom ook niet ineens een ontwerprichtlijn?) die via de Europese energiesector federaties het bureau komen binnengewandeld. Eenmaal een richtlijn in de pijplijn zit, is het aartsmoelijk ze nog grondig bij te sturen in het publieke belang, temeer omdat de energieconcerns het gehele proces continu bewaken. 'Comitologie' is nu de formele erkenning van lobbywerk, waarin belangengroepen ook de kleine lettertjes en uitvoering van de regelgeving dirigeren.

Terwijl druk bezochte duurzaamheidsfora algemene waarheden uitvoerig becommentariëren, zijn er maar weinig onafhankelijke deskundigen die zich verdiepen en specialiseren in de technisch-economische details van cruciale dossiers, zoals de liberalisering van de elektriciteitsmarkt, emissiehandel, decentrale warmtekracht en groene stroom steunmechanismen. Dit zint de gevestigde belangen: dure eden op lege dozen, en de inhoud die telt beslechten in technisch armlastige, dikwijls saaie, maar wel officieel gemachte processen.

Het derde kanaal is de geïnviteerde deelname in semiofficiële fora, waarbij de transitiearena's nu de spits afbijten. Transitie management maakt internationaal opgang met creatieve schetsen van de omvorming van bestaande maatschappelijk-technologische systemen naar wenselijke toekomstige versies, zoals de lage koolstofmaatschappij (Rotmans et al. 2001; Meadowcroft 2007b). Inspirerende lectuur, maar de studie en explicitering van de posities van de verschillende maatschappelijke groepen en van de belangen die ze nastreven, zijn weggegomd, zodat de transitie zich hoog in de lucht afspeelt (Smith & Stirling 2010). Het toppunt van naïviteit is de kwadratuur van de cirkel door een kleine groep van verlichte pioniers die de leiding van de transitie in handen nemen, waarbij ze "op persoonlijke basis deelnemen en niet als vertegenwoordigers van hun organisatie of vertrekkend van

Terwijl druk bezochte duurzaamheidsfora algemene waarheden uitvoerig becommentariëren, zijn er maar weinig onafhankelijke deskundigen die zich verdiepen in de technisch-economische details van cruciale dossiers zoals de liberalisering van de elektriciteitsmarkt, emissiehandel, decentrale warmtekracht en groene stroom steunmechanismen.

hun organisatorische achtergrond" (Rotmans & Loorbach, geciteerd in Hendriks 2009). De energieconcerns behoren tot het selecte kringetje van participanten, en door hun uitgebreide technische kennis en geoliede organisatie werken ze determinerend op de trajecten. Waar de eigen belangen blijven, laat zich raden. Zo weerde de Nederlandse energietransitiearena controversiële onderwerpen zoals liberalisering, atoomenergie en klimaatverandering (Hendriks 2009).

Fase 2: Verleid

De grens tussen overtuigen en verleiden is vaag. Bij verleiden is het doelwit duidelijk omschreven en geïdentificeerd als een buitenstaander van de organisatie die potentieel gevaar kan inhouden en daarom beter instrumenteel nuttig te maken is. Bijvoorbeeld: burgemeesters van gemeenten die de rechten voor een periode van 20 à 30 jaar toekenden aan een verdeler van elektriciteit en/of gas, politici die in parlementen of kabinetten de energiemateries opvolgen, journalisten of wetenschappers die belangstelling voor energiedossiers vertonen.

Verleiden is gebaseerd op het onderkennen van de zwakke plekken van het doelwit. Wie zonder zwakke plek is, werpe de eerste steen: ijdelheid is eigen aan de mens maar sterker aanwezig bij personen die een publieke functie of positie ambiëren. Sommige doelwitten houden van goed tafelen dat de harten verruimt en de geesten benevelt. Ook een interessante studiereis over de weldaden van de atoomenergie op aarde kan blijvende impressies en banden achterlaten. Dit zijn erg goedkope methoden om de akkers te ploegen waarop het zaad van de overtuiging (fase 1) gemakkelijk wortel schiet. Destijds was de rekening om burgemeesters van steden en gemeenten ter wille te zijn bij de organisatie van het bal en bij vele andere kleine dienstprestaties, iets omvangrijker, maar deze rekening werd wel degelijk aan de goegemeente gepresenteerd via de tarieven van de diensten en van de verkochte energie.

De organisatie is een meester in het strelen van de ijdelheid van mensen, zoals volgende twee mechanismen tonen. In het eerste mechanisme houdt de organisatie zich bewust van de domme over een belangwekkend dossier dat wel degelijk tot haar volle technische expertise behoort. Als dan een derde partij, die niet onmiddellijk de visie van de organisatie vertolkt, in een dergelijk dossier veel invloed heeft, wordt deze door de organisatie uitgenodigd voor een bespre-

king. Zij/hij wordt gevraagd haar/zijn inzichten, bevindingen en voorstellen gedetailleerd toe te lichten. Zelfs als die derde partij met aandrang vraagt naar gelijkaardige toelichtingen door de organisatie, verschijnt die laatste op de vergadering zonder documenten of beschikbare studies. In de plaats daarvan looft de organisatie de vakkundige kennis en uitzonderlijke slimheid van de derde partij, waarbij die wordt aangespoord honderduit te vertellen en toe te lichten al wat hij weet. Wie het mechanisme niet op voorhand kent, tuimelt hier meestal in. Dit heeft de organisatie dan weer netjes gedaan: het strijdterrein van het dossier is minutieus in kaart gebracht, en de kennis van de derde scherp omlijnd. Het is dan zoveel gemakkelijker voor de organisatie om een strategie te ontwerpen die haar de hoogste baten/kosten-ratio garandeert.

Het tweede mechanisme is het selecteren van de eigen (minst gevaarlijke) tegenstanders. Dit gaat gepaard met het elimineren (fase 4) van de gevaarlijke tegenstanders. Energie is een technisch-economisch en sociaal-politiek gecompliceerd verhaal. Altijd opnieuw staan er studenten, beginnende wetenschappers en jonge politici op die dit verhaal willen vertellen in het voordeel van het publieke belang. Ze zijn vol goede wil, maar ondeskundig en onervaren. Ze halen verbaal hard uit naar de energieconcerns zonder die te treffen. Het geeft vuurwerk in de media, maar toch vooral rook met weinig vuur. Dit bezorgt de media waar ze naar op zoek zijn: energie-experts vijandig tegenover de energieconcerns om hun balans met woord en wederwoord te vullen. Een voorbeeld: het theater over het aangekondigde 'tekort aan elektrische productiecapaciteit in België' (voorjaar 2011). Door dit vraagstuk niet in een breder en langetermijnperspectief te plaatsen, uitten tegenstanders commentaren die uiteindelijk perfect pasten in plannen van nucleaire levensduurverlenging en de bouw van nieuwe onduurzame centrales.⁴

De zogenaamde *insane*-coalitie⁵ bevat ook een vorm van verleiding. Het is een tijdelijke of langdurige, formele of impliciete coalitie of verstandhouding tussen het energieconcern en een gelegenheidspartner, met als doel het verwerven van omvangrijke inkomsten, betaald door derden: energiegebruikers, overheden. Het meeste geld gaat naar het energieconcern, de kruimels zijn voor de andere partij die ervoor zorgt dat de opgezette constructie wordt aanvaard en afgeschermd in politieke middens, bij een breder publiek, enz. Voor deze rol deelt die partij mee in de buit. Voorbeelden van *insane*-coalities in de energiesector zijn: (1) samenwerking tussen ELECTRABEL

en de gemengde intercommunales voor de verdeling van elektriciteit en gas aan kleingebruikers (inclusief kmo's, commerciële bedrijven, enz.); partners waren de burgemeesters en gemeentebesturen die alle werk qua energievoorziening van zich hebben afgeschud; de derde betaler was de schatkist of, met andere woorden, de belastingbetaler en de kleingebruikers van elektriciteit en gas; (2) overdreven subsidiëring van groene stroom in België/Vlaanderen, waarvan ELECTRABEL de grootste brok kon innen; partners zijn onafhankelijke groene stroomproducenten die ook oneigenlijke winsten boeken uit de subsidies; derde betaler zijn de elektriciteitsklanten *a rato* van hun stroomaankopen bij het net. Het anti-energieheffingen front bezit ook kenmerken van een *insane*-coalitie. Lage energiekeffingen betekenen dat de overheid de publieke kosten van het energiegebruik niet aanrekent (die worden dan op een andere manier door de bevolking betaald). Dit schept ruimte voor hogere monopoliewinsten voor de energieconcerns. Waarom sociale en verbruikersorganisaties een anti-heffingen standpunt ondersteunen, is buiten myopie enkel verklaarbaar doordat de leiding dan geen moeilijke uitleg hoeft te verstrekken aan de achterban.

In het beheerde theater speelt ieder zijn rol en krijgt zijn deel. Op de *glossy* conferenties over duurzame ontwikkeling, in de transitiearena's, in Davos, blijft de verstandhouding onderling vriendschappelijk, maar meewarig tegenover de radicalen die duurzame ontwikkeling ernstig nemen.

Fase 3: Dwing

Verleiden gaat over in dwang wanneer overtuiging en zachte verleiding falen. Imponeren behoort tot deze schemerzone. In een laatste poging tot een akkoord doet de organisatie een vervelende en potentieel gevaarlijke derde kleur bekennen: 'voor of tegen ons'. Een toelichting van gemiste kansen en van verwachte moeilijkheden die een foute keuze impliceren, appelleert aan het gezond verstand, het gemakkelijke leven en de gekoesterde bankrekening. Invloed, eer en rijkdom kan je deel zijn, indien... Een tussenoplossing bestaat erin dat de onverbeterlijke derde het conflictveld verlaat en een ander werkdomein kiest: "Laat de moeilijke energiedossiers over aan de specialisten van de concerns, en onderzoek het geslacht der engelen of het ideaal van de perfecte markt." Vrede verzekerd, irrelevantie eveneens.

Wie toch koppig blijft en 'fout' kiest, kan zich moeilijkheden op de hals halen. Burgemeesters die de verdeling van elektriciteit en gas niet aan de grote energieconcerns toewezen, zagen zich geconfronteerd met publieke protestacties van ELECTRABEL-personeel, zoals destijds in Mol, Boechout en Zelzate gebeurde. Soms kwamen er ook onnatuurlijke bestuurscoalities tot stand om een gezond publiek energiebedrijf ver onder de waarde aan de energieconcerns te verkopen (bv. het Gentse stadsbedrijf voor Elektriciteit, Gas en Water EGW⁶). Onrechtstreekse dwang kan komen van familieleden die voor hun bestaan afhankelijk zijn van de energieconcerns.

Dwang is weinig effectief en efficiënt op lange termijn. Het is een slagwapen waarmee soms een dikke buit binnen te halen is, maar heeft een eenmalig karakter. Vrij snel gaat dan ook de elimineerfase in.

Fase 4: Elimineer

De organisatie elimineert onverbeterlijke tegenstanders. Dit kan op vele manieren. Voor eliminatie volstaat het de tegenstander irrelevant te maken. Het verspreiden van insinuaties en roddels, het weigeren van gesprekken en alleszins van een publiek debat met betrokkenen, zijn doeltreffende vormen van isolering. Of de condities van deelname aan een publiek forum kunnen voor de tegenstander zodanig onevenwichtig zijn, dat zelfeliminatie zich opdringt. Zo weigerde ik in 1999 een 300.000 BEF gehonoreerd lidmaatschap van de Ampère-commissie, opgericht door toenmalig energieminister J.-P. Poncelet⁷ (nu propagandist van atoomenergie, als hoofd van FORATOM (de EU-koepel van Nucleaire Forums, zoals we in België kennen), na een passage als lobbyist bij het Franse nucleaire bedrijf AREVA). Mijn redenen: niet-onafhankelijke covoorzitters waren op voorhand benoemd, er was geen regeling voor afwijkende standpunten, de nodige informatie voor een degelijke analyse werd ontczegd. Soms is een stap opzij nodig om je eigen relevantie op termijn te behoeden.

In 1986 besliste begrotingsminister G. Verhofstadt tot stopzetting van het R&D Energie Programma in België, dit op advies van zijn kabinetsadviseur, gelieerd aan TRACTEBEL (AQUINTER). Dit programma had een kennisbasis opgebouwd om een publiek energiebeleid te formuleren. Het smoren in de kiem was effectief: publiek energieonderzoek (behalve voor atoombelangen) verschaalde volledig. Acht jaar

later (1994) vonden de energieconcerns dat het België ontbrak aan bredere kennis over energie, en dat ze best een aantal leerstoelen zouden toekennen aan Belgische universiteiten. De UFSIA werd overgeslagen wegens mijn aanwezigheid aldaar, maar indien ik buitenspel werd gezet, kon de leerstoel wel (zie de VRT-uitzending PANORAMA van 3 juni 2007: "Pax Electrabel"). Deze poging tot eliminatie van een vast benoemde hoogleraar is mislukt, maar die positie is weinigen gegund. Ondertussen heeft de Universiteit Antwerpen wel een raamakkoord met ELECTRABEL ondertekend (in 2010), waartegen ik me – zonder succes – heb verzet. Voor een bord linzensoep is al meer vergooid.

De desinformatie-campagne van het Nucleair Forum in de periode 2008-2010, gaf aan de uitvoerders (zoals Saatchi & Saatchi) de opdracht de tegenstanders monddood te houden. Geen ernstig publiek debat; alleen verwarring zaaien in de hoofden van het weinig geïnformeerde publiek. Marketingmensen beschouwen de campagne als zeer geslaagd, wat ze inderdaad ook was. Fukushima heeft stokken in de wielen van de desinformatie gestoken, maar ze komen ongetwijfeld terug om de atoomenergie aan de man te brengen.

In België behoort rechtstreekse fysieke eliminatie niet tot het arsenaal. In andere landen en omstandigheden was en is dit wel even anders.

Kritische wetenschapper

Sinds 1975 verricht ik studies over energie- en milieudossiers, zoals: nucleaire expansie (1981-1989), beheer van de afvalstoffencyclus (1986-1995), toegang tot het elektriciteitsnet voor decentrale producenten (1987-1991), milieubeleidplanning en milieurapportering (1989-1998), afvalwaterzuivering (1999-2001), liberalisering van de elektriciteitsmarkt (1989-1999), energie-efficiëntie (1985-2011), elektrische productie en warmtekracht (1975-1985; 2002-2004), hernieuwbare energie (2002-2011). Via deelname aan het IPCC (1998-2014) is ook het klimaatvraagstuk me bekend en ik maak kritische analyses van het internationale klimaatbeleid en van de Europese emissiehandel. De meeste onderwerpen bestudeer ik technisch, economisch en beleidsmatig. Bij dit overzicht verschiet ik zelf van het aantal en de verscheidenheid van de bestudeerde onderwerpen. Deze vorm van beweeglijkheid vermindert de kwetsbaarheid van een onderzoeker,

en als cynisme dreigt omdat alles muurvast zit, is het beter je aandacht te verplaatsen. De kostprijs van beweeglijkheid is niet gering: de taaklast van onderzoek en studie neemt nooit af, hoewel ervaring de efficiëntie verhoogt; persoonlijke opbrengsten van diverse en multidisciplinaire kennis zijn gering. Dit soort werk moet een hobby zijn om het vol te houden.

De missie van duurzame ontwikkeling realiseren vereist redelijke radicaliteit, ook van wetenschappers. Het vraagt redelijkheid omdat er anders geen resultaten worden geboekt. Rede is gebaseerd op kennis, ervaring en een onafhankelijk oordeel. Kennis over de gecompliceerde energievragen vraagt jarenlange intense studie en volharding. Tevredenheid met algemene verhalen en slogans is trappen in de val van de veralgemening, en bijgevolg de irrelevantie. Onduurzame energie tegenhouden gaat ook over de details van hoe een geïntegreerd elektrisch productiesysteem functioneert, hoe monopolies winsten en rentes boeken, hoe een groene stroom subsidieregeling er in detail uit moet zien, hoe de emissiehandel feitelijk draait, door welke uitvoerbare alternatieven die te vervangen is, enz. Wie mechanismen wil vertimmeren, moet weten hoe de radertjes functioneren. Ervaring volgt uit participatie in maatschappelijke processen en debatten, waarover kennis is opgedaan. Onafhankelijkheid betekent dat de belangen van de onderzoeker niet gebaat zijn bij gerichte ontwikkelingen of uitkomsten van de besluitvorming, tenzij het gedeelde algemeen belang van (wereld)burger.

Tezelfdertijd vraagt duurzame ontwikkeling radicaliteit. Wie de balans van onduurzame groei wil doen overhellen naar duurzaamheid, mag niet in het midden zitten en zoete broodjes bakken met de gevestigde belangen en hun zware contragewicht. Het kan behoorlijk eenzaam en sober zijn aan de andere kant van de wip, maar dat is het lot van de voortrekker. 'Gelijk hebben' is voor een wetenschapper belangrijker dan op korte termijn 'gelijk krijgen'. Het verschaft meer dan voldoende compensatie om tien à twintig jaar later te zien dat je niet meer alleen woont in een uiterst energiezuinig comfortabel huis. Minder leuk is het vast te stellen dat alleen klimaat (Sandy, Haiyan) en nucleaire rampen (Chernobyl, Fukushima) in hun achtertuin mensen tot bezinning brengen om slecht zicht- en tastbare risico's ernstig te nemen. Daarom ook is de rol van de kritische wetenschapper cruciaal: verder kijken in de toekomst en onduidelijke verschijnselen scherper stellen.

Het blijft koorddansen tussen afstand nemen en deelnemen aan de officiële organen van de macht: formele adviesorganen, een politieke partij, een positie in de wetgevende of in de uitvoerende macht (de wetgevende macht is wel erg uitgehold in België: het zijn de kabinetten die de meeste wetteksten fabriceren en dan door de bevriende fracties laten 'ontwerpen'). Tot 2001 heb ik veel praktische bijdragen geleverd aan de politieke besluitvorming in België, soms met identificeerbare impact. Vanaf 1996-1997 (de ELECTRABEL-campagne over de derde generatie statuten van de intercommunales, met de bedoeling een neus te zetten naar de verwachte EU-richtlijn over de vrijmaking van de markten van elektriciteit en gas) en na twee jaar (1999-2001) het binnenste van het politiek bedrijf te hebben beleefd als kabinetschef van de Vlaamse Minister voor Leefmilieu en Landbouw, heb ik afstand genomen van dit soort politiek bedrijven.

Om duurzame ontwikkeling naderbij te brengen, lever ik nu en dan kritische commentaar en studies over de klungelende energiepolitiek in België en Vlaanderen. Over de successen van het Belgische en Vlaamse energiebeleid ten aanzien van de energieconcerns, is weinig opbeurends te vertellen. Voor de vs stelt Chomsky onomwonden dat de privésector de staat controleert: "In een democratie waar de verkiezingen in essentie worden gekocht door concentraties van privékapitaal, heeft het geen enkel belang wat het publiek wil." Europeanen maken zichzelf graag wijs dat het hier niet zo erg is gesteld. Voor het koesteren van dit geloof spenderen ze dan ook niet te veel tijd en middelen aan het inventariseren van de invloed van energie-

concerns en kapitaalkrachtige concerns in het algemeen. Tenslotte zijn er velen van ons die bij die concerns hun boterham verdienen.

Collega's economen schudden meewarig het hoofd bij mijn kritische analyse van de EU-emissiehandel en haar zwendelwinsten, zoals ze ook al deden toen ik dertig jaar geleden atoomenergie een dure vorm van elektriciteitopwekking noemde, of toen ik twintig jaar terug duidde op het sluwe momopoliebeleid van ELECTRABEL.

Wetenschappelijk isolement kan het gevolg zijn van minderheidstandpunten binnen de eigen discipline. Inspiratie voor kritische standpunten komt dikwijls voort uit de studie en confrontatie met andere disciplines. Zo wijst de biologie, geologie en ecologie economen op de begrensde natuur waarin alle leven

zich voltrekt. Collega-economen schudden meewarig het hoofd bij mijn kritische analyse van de EU emissiehandel en haar zwendelwinsten⁸, zoals ze deden dertig jaar geleden toen ik argumenteerde dat

atoomenergie een dure vorm van elektriciteitopwekking⁹ is, of twintig jaar geleden toen ik duidde op het sluwe monopoliebeleid van ELECTRABEL in dienst van zijn Franse patroons en gericht tegen de Europese politiek (Verbruggen 1994).

Afwijkende standpunten in de eigen discipline blokkeren de toegang tot haar elitetijdschriften en -fora. Dit bemoeilijkt aanvaarding in kringen van gevestigde media, netwerken, clubs, en verhoogt de impact van insinuaties en roddels. Soms gaan kritische wetenschappers daardoor in overdrive en hollen zich te pletter tegen het eigen gelijk. Anderen volgen het voorbeeld van Noah en bouwen een ark, in afwachting van de zondvloed. Een ark is alleszins nuttig om van op afstand blijvend weerstand te kunnen bieden tegen de voortrazende groeicaravan. Onenigheid met het dominante discours is nodig voor het vinden van de juiste richting.

Zijn onduurzame energiemachten breekbaar?

In een notendop wil ik enkele suggesties herhalen voor redelijke radicaliteit in de tocht naar een duurzame ontwikkeling. De allerbelangrijkste, is het advies zich ver te houden van 'nieuwe mens'-experimenten. Karl Popper, Hannah Arendt en anderen hebben beschreven hoe gevaarlijk deze experimenten zijn, en hoe ze doorgaans uitmonden in vreselijk onmenselijke toestanden. In de benadering van de werkelijkheid, en bij het bedenken van voorstellen en plannen, aanvaard de mens zoals hij/zij is. Kijk af en toe eens in de spiegel.

Gelukkig zorgen de meeste mensen goed voor zichzelf. Het zou nogal een janboel zijn indien dit niet zo was. Het zou lijken op een wereld zonder zwaartekracht. Die is nodig om de dingen op hun plaats te houden, ook al moeten we iedere dag vele keren – en soms met veel moeite – die zwaartekracht overwinnen om hogere doelen te bereiken. Dit is analoog met het beheersen van de vele eigenbelangen in een samenleving. Dit geduldige en armlastige werk overslaan door te geloven dat mensen kunnen vliegen, leidt nergens toe. Eigenbelang neemt vele gedaanten aan, maar als het om louter economische zaken gaat, wordt het uitgedrukt in geld.

Er bestaat verschil van mening omtrent de rol die geld voor welke zaken kan of mag spelen, maar voor louter economische zaken zoals het gebruik van energie, is het moeilijk om een alternatief te vinden. Wat een geluk in dit geval. De hefboom van de prijs en het gewicht

van de factuur kunnen het overgrote deel van de mensheid 'overtuigen' om de bocht te nemen naar een efficiënte en hernieuwbare energie-economie. De cruciale vraag is wie

De duurzaamheidsonderzoeker heeft een grote leemte in te vullen door over te stappen van het algemene duurzaamheidsdiscours op de grondige studie van de radertjes in het machtsnetwerk en op de proppen te komen met voorstellen om deze te herprogrammeren.

de hefbomen van de prijs en de besteding van de opbrengsten beheert: de onduurzame energieconcerns of de publieke overheden? Hier kan de wetenschapper die duurzame ontwikkeling nastreeft, een grote leemte vullen: sneller van het algemene duurzame ontwikkelingsdiscours overgaan op grondige studie van de radertjes in het machtsnetwerk, en

op de proppen komen met voorstellen om ze te herprogrammeren. Er is genoeg werk voor de ontleding van mechanismen, instrumenten, belangen, enz. die invloed, macht, geld concentreren om onduurzame praktijken te bestendigen. Dit is een moeizaam en gevaarlijk spoor, maar is er een andere weg?

Als de voortrekkers in de tocht naar duurzame ontwikkeling erin slagen de energiesystemen om te bouwen, zijn ze halfweg, dit is over de kam van de berg. De tweede helft volgt als vanzelf: de beschaving zal zich in snel tempo (moeten) aanpassen. Dit kan dan gaan met weinig geboden en verboden (waar toch niemand van houdt): duurzame prijzen tonen de weg, duurzame activiteiten en praktijken sluiten hier het best bij aan.

Nuttig is de correcte taal te gebruiken, de oude gidsen af te danken, de gewone oplossingen te wantrouwen. Fossiele brandstoffen zijn ontzaglijk duur (maar wel laaggeprijsd vandaag) als de volledige rekening van de teloorgang van het klimaat in cijfers uit te drukken zou zijn. Atoomenergie is ontzaglijk duur (maar wel laaggeprijsd vandaag) als de risico's en de eeuwige (wie kan dit vatten?) effecten in cijfers uit te drukken zouden zijn. Hoe nuttig zijn de architecten, ingenieurs, bouwers, exploitanten, van deze oude technieken, zonder verbeelding voor de eisen van de toekomst? Daarom: stap niet in het energie-Pantheon. Alleen zij die de aangeboden plaats in het Pantheon van Rome weigerden, werden vervolgd tot enkele jaren voor ze het oude imperium vervingen.

Belangrijke vragen zijn waar de stuwkracht vandaan zal komen om de reuzentanker van een wijdverbreide en dominante, technologisch-economische groeibeschaving te keren naar het pad van duurzame ontwikkeling, en welke stuurlied aan het roer zullen staan.

Wie ervan droomt de gevestigde energiebelangen te kunnen overtuigen, verleiden of dwingen, moet nog heel lang slapen. Op voorhand verloren is ook de directe confrontatie om ze te elimineren. Het vrijmaken van de weg voor duurzame energie kan alleen maar door het irrelevant maken van onduurzame energievormen. Zo kan de samenleving die vormen achter zich laten omdat ze uit de tijd zijn, niet langer nodig, mogelijk noch wenselijk. Dit kan door een snelle ontwikkeling en ontplooiing van maximaal energie-efficiënte en decentrale hernieuwbare energieopwekking, door het IPCC bestempeld als een technologisch en economisch redelijk pad (IPCC 2011). Maar dit pad effenen kan alleen de politiek, omdat dit onderdeel van duurzame ontwikkeling, zoals duurzame ontwikkeling als geheel, in essentie een proces van maatschappelijk kiezen is, van politieke keuze. Enkele krijtlijnen zijn duidelijk.

Eerst komt het besef dat een scherp onderscheid primordiaal is, dat onduurzame en duurzame energie zoals water en vuur zijn. Het portfolio-denken (IEA 2008) dat we alle energievormen nodig hebben, is een Pantheon van tegenstrijdige opties. Hoe kunnen de veroorzakers van de mondiaal onomkeerbare risico's bijdragen tot de redding van de toekomst? Alleen de combinatie efficiëntie en decentrale hernieuwbare energie kan dit, en alleen maar als verspillende en megalomane technieken verdwijnen (Verbruggen 2008a). Dat alles gelijktijdig nodig en mogelijk is, heeft afgedaan: de toekomst is niet grijs – ze is helder maar ook verscheiden als de regenboog.

Verankering van dit besef verplaatst het referentiepunt van de bestaande onduurzame energie economie naar de toekomstige duurzame energiewereld. Het verplaatste referentiepunt krijgt concrete betekenis bij het investeren in de toekomstige elektriciteitsvoorziening (Verbruggen 2012). De bestaande infrastructuur voor transport en verdeling is gemaakt voor het verschepen van massale stromen onduurzaam opgewekte elektriciteit. Decentrale duurzame oplossingen vereisten andere, aangepaste infrastructuur. De ombouwkosten mogen niet worden aangerekend aan de ontwikkelende duurzame energie; de foute, oude systemen moeten betalen, volgens het principe 'de vervuiler betaalt'. De duurzame referentietoekomst verwerpt investeren in onduurzame centrales met een lange levensduur, zoals nucleaire en grote kolencentrales zonder CO₂-opvang.

Concepten en taal moeten vernieuwen. De prijzen van atoomenergie en fossiele brandstoffen zijn laag, niet de feitelijke kosten – die zijn onmetelijk hoog als we risico's en milieuschade in rekening

brengen. Het onomkeerbare verlies van een stabiel klimaat en van de functies van de natuur zijn vele keren meer waard dan de rijkdom die de economie genereert. De lage prijzen zijn een vorm van fraude en zelfbedrog. Ze voeden de energieverstopping door de rijken van deze wereld. Het irrelevant maken van onduurzame energie is een lastig parcours dat jaren zal duren, en zal worden geflankeerd door omkeringen in andere sectoren. Via nieuwe, decentrale media van het Web 2.0 participeren bijvoorbeeld steeds meer personen en groepen in het maatschappelijk debat (Berkhout 2010). Op cruciale momenten overstijgen ze de gevestigde media, zoals 2011 toonde in enkele moslimlanden. Gevestigde machten kunnen snel verschrompelen als ze geen originele, positieve oplossingen meer bieden, maar enkel nog meer technische, economische, sociale, milieu en politieke problemen en conflicten, het meest afgewenteld op de armere bewoners van de wereld en op de toekomst. Verschrompeling gaat gepaard met verspreiding en met andere verdelingen van macht. Het opkomen en versterken van lokale initiatieven voor een decentrale energie-economie zijn de meest hoopvolle, robuuste kiemen van een duurzame ontwikkeling.

Referenties

- Berkhout, F. 2010. Reconstructing Boundaries and Reason in the Climate Change Debate. *Global Environmental Change* 20: 565-569.
- Brown, L. 1978. *The Twenty-Ninth Day: Accommodating Human Needs and Numbers to the Earth's Resources*. New York: W.W. Norton & Co.
- Daly, H. (ed.). 1980. *Economics, Ecology, Ethics. Essays toward a Steady-state Economy*. San Francisco: W.H. Freeman and Co.
- Goeminne, G. 2011. De energietransitie in praktijk: omwenteling of afwenteling? *Internationale Spectator* 65 (1): 24-26.
- Hardin, G. 1968. The Tragedy of the Commons. *Science* 162: 1243-1248.
- Hendriks, C. 2009. Policy Design without Democracy? Making Democratic Sense of Transition Management. *Policy Sciences* 42 (4): 341-368.
- IEA 2008. *Energy Technology Perspectives. Scenarios & Strategies to 2050*. Paris: International Energy Agency.

- IPCC 2011. *Special Report Renewable Energy Sources (SRREN). Summary for Policy Makers*. WMO and UNEP. Beschikbaar via www.IPCC.ch.
- Meadowcroft, J. 2007a. Who is in Charge Here? Governance for Sustainable Development in a Complex World. *Journal of Environmental Policy and Planning* 9 (3-4): 299-314.
- Meadowcroft, J. 2007b. *Governing the Transition to a New Energy Economy*. Carleton University, Canada. Beschikbaar via www1.carleton.ca/sppa/ccms/wp-content/ccms-files/meadowcroft3.pdf.
- Newell, P. 2011. The Elephant in the Room: Capitalism and Global Environmental Change. *Global environmental change* 21: 4-6.
- Ostrom, E. 1990. *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rotmans, J., R. Kemp, & M. van Assent. 2001. More Evolution than Revolution: Transition Management in Public Policy. *Foresight* 3 (1): 15-31.
- Smith, A., & A. Stirling. 2010. The Politics of Social-ecological Resilience and Sustainable Socio-technical Transitions. *Ecology and Society* 15 (1): 11.
- Simmons, I.G. 1989. *Changing the Face of the Earth. Culture, Environment, History*. Oxford: Basil Blackwell.
- Verbruggen, A., & C. Buyse. 1985. *De toekomst van de nutsvoorzieningen voor de stad Gent*. Antwerpen: UFSIA – Studiecentrum voor economisch en sociaal onderzoek.
- Verbruggen, A. 1986. De besluitvorming inzake de bouw van kerncentrales in België. In *Liber Amicorum Professor Dr. Pierre-Henri Virenque*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- Verbruggen, A. 1990. Pricing Independent Power Production. *International Journal of Global Energy Issues* 2 (1): 41-49.
- Verbruggen, A. 1994. Restructuring of the Electricity Sector in Belgium. *Power-Gen Europe* 1-3: 263-277.
- Verbruggen, A. 2003. Energietaaks als alternatief voor emissiehandel. KIVI studiedag 'Vlaams Klimaatbeleid: convenanten, handel in emissierechten, flexibele mechanismen en/of energietaksen'.
- Verbruggen, A. 2008a. *De ware energiefactuur*. Antwerpen & Amsterdam: Houtekiet.

- Verbruggen, A. 2008b. *Economische benadering van milieu en milieubehoud*. Antwerpen & Apeldoorn: Garant.
- Verbruggen, A. 2008c. Windfall and Other Profits. *Energy Policy* 36: 3249-3251.
- Verbruggen, A., & M. Al Marchohi. 2010. Views on Peak Oil and its Relation to Climate Change Policy. *Energy Policy* 38: 5572-5581.
- Verbruggen, A. 2012. Balancing Incumbent and Opposite Perspectives on Key Issues in the 100% Renewable Electricity Transition. *Proceedings of the 2nd International 100% Renewable Energy Conference, IRENEC*. Istanbul: Maltepe, 315-319.
- Verbruggen, A., G. Vanlommel, & G. Erreygers. 1988. *Een doorlichting van het BCEO-plan 1988-1998. Een andere kijk op Doel 5*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- Voss J.P., & B. Bornemann. 2011. The Politics of Reflexive Governance: Challenges for Designing Adaptive Management and Transition Management. *Ecology and Society* 16 (2): 9.
- WCED 1987. *Our Common Future, World Commission on Environment and Development*. Oxford: Oxford University Press.

Noten

- ¹ Analyses zijn beschikbaar in WCED 1987 en in rapporten van UN-organisaties, zoals UNDP, UNEP en het IPCC.
- ² Een 'energieslaaf' is de energie die een fysiek hardwerkende volwassene kan leveren.
- ³ De hier beschreven mechanismen zijn universeel bij het uitoefenen van macht, of haar zwakkere vorm: invloed. Ze kenmerken ook verhoudingen tussen personen. Machtsuitoefening door een elitaire belangenorganisatie is meer pervers naarmate ze een duurzame samenleving en haar toekomst exploiteert en ondermijnt.
- ⁴ GREG Elektriciteitsproductie Plannen voor Welke Toekomst? Juli 2011: www.avielverbruggen.be.
- ⁵ Als Nederlandse vertaling probeerde ik 'gedoogcoalitie' of 'helersverbond' ('helers' in de betekenis van 'opkopers van gestolen goederen').
- ⁶ In 1982 werd de grootste partij (socialisten) door de christendemocraten en liberalen buiten de coalitie gehouden, met als belangrijk dossier: de uitverkoop van het publieke nutsbedrijf EGW (het levenswerk van Gilbert Temmerman). Zie Verbruggen & Buyse (1985) voor een schatting van de omvang van deze uitverkoop van publiek bezit.)
- ⁷ Dit is geen persoonlijke aanval op J.-P. Poncelet, aan wie ik heel goede herinneringen behoud. In 1988, toen kabinetsmedewerker van Philippe Maystadt (toen-

malig minister van Economische Zaken), was hij de persoon die de toegang afdwong tot het Controlecomité voor de Elektriciteit en het Gas (CCEG, 1955-2003), om daar de tariefcondities van netkoppeling voor decentrale stroom opwekkers (toen vooral wkk – Warmte Kracht Koppeling – centrales) van de elektriciteitssector te kraken. Onze operatie was gedeeltelijk succesvol, want de sector heeft dan driekwart ingebonden; met het laatste kwart behielden ze evenwel de hefboom om grote wkk tot een partnerschap te dwingen (Verbruggen 1990). Over dit dossier is een afzonderlijk essay te schrijven.

⁸ Zie Verbruggen (2003, 2008c), alsook diverse lezingen die ik over dit onderwerp heb gehouden.

⁹ Sinds 1981 bestudeerde en becommentarieerde ik de investeringsplannen in elektrische productie in België (Verbruggen 1986; Verbruggen et al. 1988).

De onzekere wetenschapper gaat de wereld veranderen: een illusie of toch enige impact?

Erik Paredis

De oerscène. Of de neus en de gevolgen

Najaar 2005, Brussel. Een vergaderzaaltje bij Federaal Wetenschapsbeleid.

Van half 2004 tot begin 2006 coördineerde ik een onderzoeksproject waarin we met onderzoeksploegen van verschillende universiteiten (UGent, ULB, UCL en de onafhankelijke studiegroep IDD) voorbereidend onderzoek deden naar de invoering van 'sustainability impact assessment' op federaal niveau. Zo'n SIA – of Duurzame OntwikkelingsEffectBeoordeling (DOEB) zoals dit in het Nederlands werd genoemd – is een soort afgewogen checklist die de bedoeling heeft om al vroeg tijdens de voorbereiding van een beleidsplan te kunnen inschatten of de voorgestelde maatregelen wel bijdragen tot duurzame ontwikkeling. Als dat inderdaad zo is, dan kan het geplande beleid uitgevoerd worden, maar blijkt uit de DOEB-test dat de voorstellen duurzaamheid in de weg zitten, dan moeten ze herschreven worden. Tenminste, dat is de theorie. Tijdens het onderzoek bleek al vlug dat beleidsvoorbereiding niet op zo'n rationele basis werkt en vooral ook dat de federale politieke en administratieve context waarin het instrument terecht zou komen, absoluut niet geschikt was om met een DOEB aan de slag te gaan. Alvorens het eindrapport te publiceren, organiseerden we een overleg met de belangrijkste politieke en administratieve verantwoordelijken om onze resultaten te bespreken en over de volgende stappen te discussiëren.

Halverwege de vergadering sloeg de betrokken kabinetsvertegenwoordiger met een dramatisch gebaar zijn laptop dicht en nam het woord: "Ik kan hier beter vertrekken, want eigenlijk vertellen jullie dus dat wat wij willen, niet kan. Maar wij hebben wel de politieke beslissing genomen om de DOEB in te voeren. Dus vertel ons hoe we dat dan moeten doen." We hadden ons daarop voorbereid door verschillende scenario's – van minimale tot maximale – voor te stellen, maar eigenlijk was er veel twijfel binnen de onderzoeksgroep of een der welk scenario kans op slagen had. Bij de verdere uitwerking van de DOEB werden we als onderzoeksgroep niet meer rechtstreeks betrokken. Een consultant en een advocatenkantoor werden ingeschakeld om een gestroomlijnde procedure voor de DOEB voor te stellen. In januari 2007 is de DOEB ingevoerd door de federale regering; ze bestaat in theorie nog altijd, maar heeft tot nu toe geen noemenswaardige invloed gehad.

Ik noem dit een beetje ironisch de oerscène omdat elke wetenschapper die een tijdje met beleidsonderzoek bezig is, dit zal herkennen. Bouwend op deze en andere ervaringen, brengt dit essay een aantal gedachten samen over de gecompliceerde verhouding tussen beleid, wetenschap, persoonlijk engagement en maatschappelijke verandering.

Het overgrote deel van de wetenschappers zal beweren dat ze geen rol spelen in maatschappelijke veranderingsprocessen, ofwel dat ze deze niet bewust willen spelen, of zelfs dat het niet de taak is van de wetenschap om die rol te spelen. Wetenschap tracht te begrijpen, analyseert, verklaart, ontdekt, maar ageert niet.

Het vertrekpunt is de vraag van de samenstellers van dit boek: "Reflecteer eens, vanuit je ervaringen, over de rol van wetenschappers in maatschappelijke veranderingsprocessen". Dat is op zichzelf al een ongewone vraag. Het overgrote deel van de wetenschappers zal beweren dat ze daar ofwel geen rol in spelen, ofwel dat ze deze niet bewust willen spelen, of zelfs dat het niet de taak is van de wetenschap om die rol te

spelen. Wetenschap tracht te begrijpen, analyseert, verklaart, ontdekt, maar ageert niet. Het valt niet zo moeilijk te beargumenteren dat zelfs wetenschappers die pretenderen enkel aan 'zuivere' wetenschap te doen, een maatschappelijke rol spelen – al was het maar die van herbevestigen van de status quo –, maar ik ga hier niet verder op in. De vraagstelling is hier wat er gebeurt als je bewust in veranderingsprocessen betrokken bent die op maatschappelijke verandering aansturen. Mijn ervaring daarmee is op twee vlakken nog verder te spe-

cificeren. Ten eerste gaat het om betrokkenheid in processen die een specifiek soort verandering nastreven, namelijk een verduurzaming van onze maatschappij.¹ Dat is voor mij bovendien geen afstandelijke bezigheid maar, zoals zal blijken, een kwestie van persoonlijke betrokkenheid. Ten tweede situeert mijn ervaring als wetenschapper zich niet in de eerste plaats in fundamenteel onderzoek, maar vooral in een specifiek soort wetenschapsbeoefening die verbonden is met beleidsvragen. Er circuleren daarvoor verschillende termen: beleidsrelevant, beleidsondersteunend, beleidsvoorbereidend, beleidsgericht onderzoek. Binnen dat soort onderzoek heb ik ervaring op verschillende beleidsniveaus: internationale vraagstukken (o.a. klimaatonderhandelingen, ecologische schuld), federaal (o.a. impact assessment, scenario's, productie- en consumptiepatronen), Vlaams (o.a. systeeminnovatie en transitiebeleid), stedelijk/lokaal (o.a. indicatoren-systemen, lokale agenda 21).

Wie in dit soort onderzoek zit, wordt meestal al snel met de neus op een aantal randvoorwaarden en neveneffecten gedrukt. Bijvoorbeeld dat er bijna altijd een vrij duidelijk afgelijnde onderzoeksopdracht is die in functie staat van beleidsdoelstellingen en dat er daardoor geen mogelijkheid is om al te lang te *freewheelen*. Of dat er 'bruikbare, relevante' resultaten worden verwacht, wat die termen dan ook precies mogen betekenen. De financiering is niet onvoorwaardelijk, maar hangt vaak gedeeltelijk af van de oplevering van resultaten. Ook typisch: de onderzoeksopdrachten zijn dikwijls van korte termijn, van enkele maanden tot twee jaar, al zijn er gelukkig ook langere opdrachten tot vier jaar. Een gevolg dat veel minder zichtbaar is, is dat we in een context terechtkomen met allerlei vooronderstellingen over hoe beleid vorm krijgt of moet krijgen en wat daarin de rol van wetenschap en wetenschappers is. Die niet uitgesproken, als vanzelfsprekend geachte context, waar opdrachtgevers als het ware intuïtief van uitgaan en die ook bij nogal wat wetenschappers ingebakken zit, bepaalt mee welke vraagstelling er naar voren geschoven wordt, welk soort resultaten er verwacht wordt, hoe resultaten ontvangen worden, wat men wil doen met de resultaten, welke rol er van de wetenschapper verwacht wordt.

Als beleidsonderzoeker kom je terecht in een onuitgesproken context met allerlei vooronderstellingen over de relatie tussen wetenschap en beleid, en die context bepaalt mee welke vraagstelling er naar voren geschoven wordt, welk soort resultaten er verwacht worden, wat men wil doen met de resultaten.

Maar wat wil nu het geval? Dat die vooronderstellingen over beleid en de rol van wetenschap daarin – waarop ik zo meteen dieper zal ingaan – minder en minder opgaan, in het algemeen, maar zeker in het domein van duurzaamheidsbeleid en -onderzoek. Bovendien is de kans groot dat wanneer je zelf tot dat inzicht gekomen bent, dit niet noodzakelijk gedeeld wordt door opdrachtgevers of door collega-wetenschappers. En zelfs als dat wel zo is, is het nog niet vanzelfsprekend ernaar te handelen en je onderzoek eraan aan te passen (voor de onderzoeker) of op een andere manier met onderzoek om te gaan (voor de opdrachtgever).

In de volgende paragraaf ga ik in op de traditionele kijk op de relatie beleidsonderzoek-beleid en hoe een veranderende context dwingt om na te denken over de relatie tussen beide. Daarna beschrijf ik aan de hand van een aantal ervaringen hoe die veranderingen zich manifesteren.

Wie durft tegenwoordig nog modernistisch-rationeel zijn? Over ambivalente doelen, onzekere kennis en verdeelde macht

Auteurs zoals deLeon (2006) en Fischer (2007) hebben beschreven hoe de systematische ondersteuning van het beleid door wetenschappers vooral vanaf de Tweede Wereldoorlog een hoge vlucht heeft genomen. Daarbij werd voortgebouwd op ervaringen tijdens de oorlog, waarbij wetenschappers belangrijke bijdragen hadden geleverd in de organisatie van het productieapparaat – het bnp dateert uit die tijd –, de analyse van militaire strategieën, de uitbouw van propaganda en natuurlijk de inspanningen om een atoombom te produceren. Na de oorlog leefde de hoop om vreedevolle, industriële samenlevingen te kunnen opbouwen op een rationele basis, geregeerd door rede in plaats van passie, waarbij wetenschap en intellectuelen een centrale rol zouden spelen om de maatschappelijke doelstellingen van welvaart en een democratische samenleving te helpen realiseren. De verhouding tussen wetenschap en politiek was duidelijk afgebakend en werd als weinig problematisch gepercipieerd. Ze moest ongeveer als volgt verlopen. Tijdens de beleidsvoorbereiding analyseert wetenschap het probleem en levert gekwantificeerde data. Die zorgen voor de nodige informatie voor beleidsmakers om politieke doelen te kunnen formuleren, waarna wetenschap helpt in het selecteren van verschillende mogelijke oplossingsrichtingen en van welke beleidsopties het

meest effect zullen hebben om de politieke doelen te bereiken, liefst opnieuw aan de hand van gekwantificeerde modellen. De politiek maakt haar keuze en steekt de administratieve uitvoering in gang, waarna de wetenschap zorgt voor systemen die de beleidsuitvoering kunnen monitoren en beleidsevaluatie mogelijk maken.

Dit model wordt weleens omschreven als een positivistische of een modernistisch-rationele kijk op wetenschap en haar relatie met politiek. In een traditionele positivistische wetenschapsopvatting staat de onderzoeker volledig los van zowel zijn onderzoeksobject als zijn eigen persoonlijke voorkeuren en geschiedenis, en kan hij als een onafhankelijke buitenstaander objectieve informatie verzamelen over zijn object en dat ook volledig begrijpen. In beleidswetenschap resulteert dat in een nadruk op rigoureuze kwantitatieve analyse, een objectieve scheiding tussen feiten en waarden, en een zoektocht naar veralgemeenbare resultaten die valide zijn onafhankelijk van de sociale context (Fischer 2007). Binnen zo'n omgeving weet de geëngageerde wetenschapper die wil bijdragen tot maatschappelijke verandering (bijvoorbeeld naar meer duurzaamheid), wat hem te doen staat: de juiste, objectieve, liefst gekwantificeerde kennis over allerlei duurzaamheidsproblemen opleveren aan het beleid, dat op basis daarvan dan de goede beslissingen kan nemen. Het is misschien anekdotisch, maar de vele kortetermijnonderzoeksprojecten die voortdurend door het beleid worden uitgeschreven, zijn volgens mij sterk op die logica gebouwd: laten we een wetenschapper eens vlug iets doen uitzoeken en dan kunnen we weer verder. Dat ook *consultancy*-bureaus meestal kunnen meedingen onderschrijft die stelling: men is vooral op zoek naar kant-en-klare informatie en/of oplossingen.

Hoewel bovenstaande opvatting over wetenschap en beleid nog altijd dominant is, valt ze eigenlijk niet meer te verdedigen, want zowel maatschappij, beleid als wetenschap zijn zo geëvolueerd dat we in een volledig andere situatie terecht gekomen zijn. Dat is zeker het geval als het gaat om omvattende maatschappelijke vraagstukken zoals de verduurzaming van de samenleving. Die nieuwe situatie heeft ook belangrijke implicaties voor de wetenschapper die aan maatschappelijk relevant onderzoek wil doen.

Ik maak gebruik van een aantal artikels uit een *special issue* van het *Journal of Environmental Policy & Planning* (o.a. Newig et al. 2007; Vosz et al. 2007) om een paar grote lijnen van die veranderde context uiteen te zetten. Ik gebruik ze daarna om terug te keren naar mijn 'oerscène' en om enkele andere ervaringen in beleidsgericht on-

derzoek te helpen duiden. Hoe kan de nieuwe context beschreven worden? Welke vooronderstellingen gaan we in de toekomst moeten meenemen ter vervanging van de positivistische kijk die ik schetste? Wat is de nieuwe 'normaliteit' geworden?

Ten eerste zullen we moeten wennen aan en leren omgaan met een grote mate van onzekerheid in kennis (*uncertain knowledge*). Zeker vanuit duurzaamheidsperspectief wordt de onzekerheid over kennis verhoogd omdat het niet slechts over één thema gaat (zoals ecologische grenzen), maar ook over de relatie tussen bijvoorbeeld ecologische en sociale vraagstukken en institutionele organisatie. Hoe zulke problemen en systemen precies in elkaar zitten, hoe onderdelen op elkaar reageren, hoe de feedback is naar en vanuit andere systemen, wat precieze oorzaak-gevolg relaties zijn, kan niet zomaar vastgelegd worden. Dat vraagt niet alleen input van meerdere disciplines en domeinen, maar ook van wetenschappers én niet-wetenschappers. Wetenschappelijke kennis is wel van belang, maar is niet meer alleenzaligmakend.

Ten tweede moeten we het idee verlaten dat we zomaar eenduidige maatschappelijke en beleidsdoelstellingen kunnen uitzetten. We zullen moeten wennen aan ambivalente doelstellingen (*ambivalent goals*). Het duurzaamheidsvraagstuk – maar dit is ook toepasbaar op andere vraagstukken – heeft zoveel aspecten en is zo complex dat de betrokken actoren verschillende percepties hebben, zowel over wat het probleem nu precies is als over mogelijke oplossingsrichtingen. Op de achtergrond daarvan spelen vaak verschillende waardeoordelen en tegengestelde belangen. Dat leidt tot diepgaande meningsverschillen, waardoor maatschappelijke en beleidsdoelstellingen niet meer eenduidig vast te leggen zijn. Of nog: zelfs als er een tijdelijke consensus groeit rond een bepaalde aanpak, zal die altijd opnieuw bediscussieerbaar zijn.

Ten derde kunnen zo'n complexe systemen niet vanuit één of een klein aantal actoren aangestuurd worden, maar zit macht vaak horizontaal (tussen verschillende groepen in de samenleving) en verticaal (tussen *governance*-niveaus) verdeeld (*distributed power*). Wanneer je een systeem structureel wil hervormen en naar meer duurzaamheid oriënteren, moet je dus rekening houden met een diversiteit aan actoren, die elk hun eigen motieven, waarden en belangen nastreven.

Het is natuurlijk zeer de vraag of er ooit een andere situatie geweest is dan onzekere kennis, ambivalente doelen en verdeelde macht, maar alleszins hebben wetenschap en beleid die illusie wel

lange tijd gekoesterd in de afgelopen eeuw. Ook al is die nieuwe context nog niet vertrouwd en ingeworteld in het denken van veel wetenschappers, en al zeker niet bij beleidsactoren (in de ruime zin: politici, administratie, drukkingsgroepen, maar ook burgers), het is toch de context waarin duurzaamheidswetenschappers die aan beleidsonderzoek doen, zich bevinden.

Op welke manier merk je dat dan? In de drie volgende paragrafen zoom ik aan de hand van concrete onderzoekservaringen telkens in op één aspect: kennis, doelen en macht. Ik pretendeer niet een volledige analyse te maken van de voorbeelden. Die zijn telkens veel rijker en genuanceerder, maar ze dienen hier vooral om te tonen op welke manier de veranderde context zich manifesteert in de praktijk van beleidsonderzoek.

Onzekere kennis: over schipperen tussen eerlijkheid en verwachtingen

Mijn vertrekpunt hier is wat ik hierboven ‘de oerscène’ noemde en ons onderzoek over de DOEБ. Achter oproepen voor beleidsgericht wetenschappelijk onderzoek zitten er verschillende logica’s, maar eentje die er zeker in zit, is de verwachting van de betrokken beleidsmensen (ministers, kabinetmedewerkers, administratie) dat er resultaten uit voortkomen waarmee ze hun beleid kunnen verbeteren, onderbouwen of eventueel rechtvaardigen. Er wordt een beleidsvoorbereidend onderzoek uitgeschreven om een bepaald idee te onderzoeken dat ergens in een beleidplan is ingeschreven – in dit geval stond het idee van de DOEБ in het Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling 2000-2004, later hernomen in het federale regeerakkoord van 2003. Het onderzoek mag wel allerlei vragen stellen, de blik opentrekken met nieuwe analysekaders, maar uiteindelijk is het de bedoeling dat de onderzoeker een product of methode aflevert die, liefst zo kant-en-klaar mogelijk, door de politicus en zijn administratie kunnen worden uitgevoerd in het kader van dat plan (de gebruikelijke term in deze is ‘geïmplementeerd’). Als de onderzoeker dat niet oplevert, heeft hij zijn werk niet goed gedaan. Wat de zaak in

Wetenschappers, politiek en administratief verantwoordelijken:
“Sy konden by malkander niet komen. Het water was veel te diep.” Het water was hier een sterk verschillende kijk op wat ex ante duurzaamheidsimpactanalyse is of kan zijn, welke kennis het oplevert en wat ermee te doen valt.

bovenstaand voorbeeld extra intrigerend maakt, is dat de fundamentele bekommernissen aan beide kanten van de tafel – de wetenschappers en de politiek en administratief verantwoordelijken – niet zo ver uit elkaar lagen. Allen waren gebeten door het duurzame ontwikkelingsgedachtegoed, maar toch konden ze elkaar moeilijk of niet vinden. “Sy konden by malkander niet komen / Het water was veel te diep”, zoals het staat in het lied van de twee koningskinderen.

Het water was hier de sterk verschillende kijk op wat DOEB eigenlijk is of kan zijn, en dan in het bijzonder welke kennis en informatie deze eigenlijk oplevert en wat ermee te doen valt. Het hele idee van DOEB als *ex ante* impactanalyse past sterk in de positivistische traditie. In het ideaalbeeld is er een team van experts dat op voorhand, liefst gekwantificeerd, kan inschatten wat de effecten van bepaalde voorgestelde maatregelen zijn, zodat het beleid in een vroege fase bijgesteld kan worden als er teveel negatieve duurzaamheidseffecten dreigen op te treden. De onuitgesproken hoop is dat het beleidsdomein duurzame ontwikkeling daarmee een sterk en objectief instrument in handen krijgt om andere beleidsdomeinen tot de orde te roepen en op het ‘juiste pad’ te brengen, zeker wanneer zo’n instrument nog eens wettelijk verankerd zou worden. Bij het begin van het onderzoek was de opdracht dan ook duidelijk: ‘gewoon’ de methodologie die o.a. in Europa al embryonaal aanwezig was verder uitwerken, op een aantal cases uitproberen, verfijnen, en er zelfs een juridisch luik aan breien dat als input voor nieuwe wetgeving voor de regering kon dienen.

Maar het onderzoek leerde al snel dat een DOEB een erg gecompliceerde zaak is: Welke effecten worden precies in rekening gebracht? Met welke criteria worden ze beoordeeld? Hoe worden die effecten ingeschat? Er zijn voor die vragen wel methodologieën en oplossingen aan te dragen, maar die veronderstellen telkens een reeks normatieve keuzes. Dat maakt het al erg betwifelbaar dat de resultaten van DOEB zomaar door alle betrokken actoren erkend zullen worden, want ‘objectief’ is hier inherent onbereikbaar. In plaats van DOEB vanuit een rationeel besluitvormingsperspectief enkel als een *instrument* en resultaatgericht te bekijken (wat telt is het objectieve resultaat ter verbetering van het beleidsvoorstel), groeide binnen de onderzoeksgroep daarom de overtuiging dat DOEB veel meer vanuit een discursief of deliberatief perspectief bekeken moest worden: beleidsvorming wordt hier gezien als een strijd tussen verschillende maatschappelijke discourses en praktijken, en als de constructie via maatschappelijk overleg van een gemeenschappelijk discours over waar-

den, doelen en middelen. Een DOEB is dan één element uit dat collectieve overlegproces, waarbij de nadruk in de DOEB komt te liggen op leermogelijkheden voor het beleid en capaciteitsopbouw op lange termijn. Onze analyse van de politiek-institutionele context waarin de DOEB terecht zou komen, toonde bovendien nog eens aan dat eender welke versie van DOEB het moeilijk zou krijgen: in het federale beleid heeft duurzame ontwikkeling absoluut geen politieke prioriteit, de betrokken actoren en procedures bevinden zich in de marge van het beleid, *ex ante* beoordelingen zijn niet gekend en zelfs niet gewenst in de beleidscultuur, en er is nauwelijks transparantie in de besluitvorming.

Kortom, de confrontatie tussen onderzoeksteam en beleidsactoren die ik in de oerscène beschreef, gaat sterk terug op een verschil in verwachtingen over de kennis die onderzoek oplevert. We krijgen hier een problematisering van kennis op twee niveaus. Op een eerste niveau het feit dat het onderzoek geen kant-en-klare resultaten oplevert die enkel nog geïmplementeerd moeten worden (o.a. een methodologie en een voorstel van wetgeving). Op een tweede niveau wordt ook het idee van de DOEB zelf, die andere beleidsdomeinen objectief naar duurzaamheid stuurt, geproblematiseerd. Mijn inschatting achteraf is dat we daarmee ook de eerlijkste omschrijving hebben gegeven van wat de kenmerken en mogelijkheden van DOEB zijn, en dus onze best mogelijke kennis aan het beleid hebben overgedragen. Het eindrapport (Paredis et al. 2006) bevat verschillende scenario's en methodologieën om met die onzekere kennis om te gaan, afhankelijk van de doelstellingen die het beleid wil nastreven, maar dat strookt niet noodzakelijk met wat beleidsmensen verwachten aan kennis te krijgen.

Mijn inschatting achteraf is dat we de eerlijkste omschrijving hebben gegeven van wat de kenmerken en mogelijkheden van duurzaamheidsimpactanalyse zijn, en dus onze best mogelijke kennis aan het beleid hebben overgedragen. Maar dat strookt niet noodzakelijk met wat beleidsmensen verwachten aan kennis te krijgen.

Ambivalente doelstellingen: over schipperen tussen vertrouwen en wantrouwen

12 november 2003, Parijs. Discussie met de JADES-groep. Een vergaderzaaltje in hotel Campanile tijdens het Europees Sociaal Forum.

Gert Goeminne en ikzelf zijn een beetje zenuwachtig als we 's morgens in Parijs aankomen. We werken nu een paar maanden aan de uitwerking van het concept ecologische schuld en gaan voor het eerst rechtstreeks in dialoog met activisten uit Zuid en Noord die al enkele jaren een wereldwijde campagne opzetten om ecologische schuld als idee ingang te doen vinden. Wat zullen ze vinden van ons eerste tussentijdse rapport? Herkennen ze zich in hoe we het concept besproken hebben en in de kritische vragen die we erbij stellen, en vooral in het idee om ecologische schuld zo te definiëren dat het hanteerbaar kan worden in internationale onderhandelingen? En hoe kijken ze naar onze opzet om later in het project de ecologische schuld van België voor energie en landbouw te trachten te berekenen? De vergadering verloopt in een goede sfeer, er zijn heel wat vragen en een aantal goede suggesties voor verdere uitwerking. Toch hangt er ook een zeker ongerustheid in de lucht, een licht wantrouwen tegenover wat we met 'hun' concept gaan doen. Wat me vooral opvalt is dat zeker de activisten uit het Zuiden niet zo geïnteresseerd zijn in de vertaling naar internationale onderhandelingen, en ook de precieze berekening voor België blijkt niet zo van belang. De bekommernis lijkt te zijn dat onze wetenschappelijke benadering van ecologische schuld de angel uit hun ideeën zou kunnen halen en er een braaf onderhandelings-thema van maken. In de loop van de volgende maanden groeit het vertrouwen wel, maar er blijft toch altijd een bepaald ongemak hangen.

Bij de start van het ecologische schuld-onderzoek werkte ik ongeveer twee jaar aan de Universiteit Gent, en het was het onderzoek waar ik voor het eerst rechtstreeks geconfronteerd werd met mijn rol als geëngageerd onderzoeker. Ecologische schuld verwijst naar het overgebruik van het milieu door industrielanden ten koste van het Zuiden en toekomstige generaties. Industrielanden bouwen zo een massale schuld op waarbij bijvoorbeeld de uitstaande (financiële) derdewereldschuld *peanuts* is. Het begrip is in de vroege jaren 1990 gegroeid bij basisbewegingen in Zuid-Amerika, vanuit verontwaardiging en verzet tegen onrecht (hun schuldenlast en onze aantasting van hun milieu). Het gaf een naam aan dat onrecht en leverde een discours waarmee ze op een heel andere manier naar Noord-Zuidverhoudingen konden kijken. Ook Europese ngo's – waaronder *Friends of the Earth* en het Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling (VODO) – zagen er een kans in om het duurzaamheidsvraagstuk op een nieuwe manier

te kaderen. De vodo-campagne kreeg een sympathiek gehoor bij de groene staatssecretaris Eddy Boutmans en zijn kabinet. Via het kabinet komt er zo een verzoek naar de Vlaamse Interuniversitaire Raad (VLIR) om het thema in hun financiering voor beleidsonderzoek op te nemen, met de vraag het begrip uit te klaren en te onderzoeken of het Belgische beleid er iets mee kan doen, bijvoorbeeld in internationale onderhandelingen. Vanuit het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling (CDO, Universiteit Gent) gaan we in op de oproep. Het CDO dient een onderzoeksvoorstel in en krijgt de opdracht ook toegewezen. vodo is opgenomen als partner in het project, zowel omdat dat een constante dialoog mogelijk maakt tussen wetenschappelijke en maatschappelijke bekommernissen, als omwille van de goede contacten die vodo internationaal heeft met de actiegroepen die het concept gebruiken.

Met een multidisciplinaire groep van vier onderzoekers en drie promotoren storten we ons enthousiast op het project, maar in de eerste weken duiken al allerhande vragen op. Eén van de hoofdzaken van wat we wilden doen, ecologische schuld 'operationaliseren' voor België – lees: vooral kwantificeren –, blijkt niet vanzelfsprekend. Een beetje tot onze verrassing is er namelijk geen duidelijke definitie van ecologische schuld, en een eenduidige berekeningsmethode is er al helemaal niet. In plaats van dan maar zelf met wetenschappelijke distantie knopen door te hakken, kiezen we ervoor een constante dialoog aan te gaan – zowel binnen het onderzoeksteam als met de activisten – over wat we aan het doen zijn, welke keuzes we kunnen maken en waarom we uiteindelijk bepaalde keuzes maken.

De contacten en dialoog met vodo lopen vlot en er groeit vertrouwen in onze aanpak. Voor een deel ligt dat aan sterke persoonlijke banden – ik heb zelf op vodo gewerkt tussen 1993 en 2001 –, maar vodo is bovenal een typische noordelijke ngo die vertrouwd is met de kenmerken van politiek lobbywerk, wat aanvaardbaar is en aanslaat of niet, die het ook normaal vindt dat de politieke weg één van de manieren is om invloed trachten te verwerven. In ons onderzoek wijzen we ondertussen op problemen met definities en berekeningsmethoden, maar het is duidelijk waar we naartoe werken: een definitie die de oorspronkelijke bekommernissen dekt en toch aanvaardbaar kan zijn in internationale politieke onderhandelingen, en daarop gebaseerd een methodologie om ecologische schuld te kwantificeren (fysisch of monetair) en zo bespreekbaar en onderhandelbaar te maken.

VODO fungeert als *go between* voor de contacten met de internationale activisten en basisgroepen in het Zuiden, waar ze ons natuurlijk van haar noch pluim kennen. De reacties op het onderzoek zijn hier veel afwachtender en de dialoog loopt minder vlot. Enerzijds is men blij met wetenschappelijk onderzoek dat een concept dat tot dan toe bijna uitsluitend *bottom-up* vanuit actie ontwikkeld is, kan ondersteunen. Anderzijds voelen we het ongemak: wat blijft er van ecologische schuld nog over als die onderzoekers het binnenste buiten gekeerd hebben? Hoe is het veranderd en zijn we er dan nog iets mee? Eén van de verschilpunten met VODO is dat het bij de basisgroepen uit het Zuiden niet om lobbyisten gaat, maar om activisten die via sociale actie naar verandering streven. Vaak hebben ze weinig contact met hun overheid, of is dat contact vooral oppositioneel.

Terwijl we verder werken, beginnen de mechanismen achter die ongemakkelijke relatie duidelijker te worden. Zo wordt expliciet hoe we in de definities en berekeningsmethodes voortdurend normatieve keuzes moeten maken, en dat de keuze x de andere keuzes y en z uitsluit. Ook al proberen we zoveel mogelijk recht te doen aan de

Onvermijdelijk speelden we zelf een rol in de formulering van de betekenis van ecologische schuld en de hiermee verbonden doelstellingen. Het begon ons te dagen dat de manier waarop we het concept framen, een fundamenteel verschil kan maken voor zijn politieke implicaties.

bekommernissen die leven bij de 'eigenaars' van het concept, het is wel de opzet om ecologische schuld hanteerbaar en operationaliseerbaar te maken in internationale onderhandelingen. We beginnen onvermijdelijk zelf een rol te spelen in de formulering van de betekenis van ecologische schuld en de hiermee verbonden doelstellingen. Wat vooral ook begint te dagen, is dat de manier

waarop we het concept *framen* een fundamenteel verschil kan maken voor zijn politieke implicaties. Er leven bijvoorbeeld verschillende meningen over het nut van een monetarisering van ecologische schuld. Terwijl sommige activisten van mening zijn dat een monetarisering het campagne- en lobbywerk voor de erkenning van ecologische schuld kan vereenvoudigen, vrezen anderen dat bij een vertaling in een geldbedrag de oplossing ook in financiële compensaties gezocht zal worden en dat er zo niets structureel zal veranderen. De eisen van de campagnes rond ecologische schuld zijn immers fundamenteel van structurele aard, bijna altijd verbonden met diepgaande machtsverschuivingen: bijvoorbeeld een terugtrekking van multinationals uit de grondstoffenindustrie van ontwikkelingslanden, een

radicale heroriëntatie van internationale handel, een moratorium op olie-exploitatie en een onvoorwaardelijke kwijtschelding van de schuldenlast.

De grond voor het vertrouwen-wantrouwenspel zit in de vraag of dit soort doelstellingen van activisten wel verzoenbaar is met de doelstellingen van het onderzoek, en daarmee verbonden met de doelstelling van het beleid dat de bruikbaarheid in internationale context wil kennen en nooit de fundamentele vragen van de campagnes vooruit kan schuiven. En voor welke doelstelling kies je dan als onderzoeker? Het eindrapport (Paredis et al. 2008) schrijft zich in in de brede politieke vraagstelling van de campagnes, maar besteedt tegelijk veel aandacht aan een internationaal aanvaardbare definitie en aan een methodologie en berekeningen voor België. In een reflecterend artikel achteraf hebben we ooit geschreven (Goeminne & Paredis 2009) dat we misschien toch teveel zijn blijven hangen in het idee dat voldoende cijfermateriaal tot rationele besluitvorming zou leiden, terwijl er bij zo'n fundamentele discussies over maatschappelijke doelstellingen vooral ruimte gemaakt moet worden voor politiek debat, en cijfers daarbij één maar niet hét doorslaggevende argument zijn. Overigens loste de vraag zichzelf gedeeltelijk op toen de groenen uit de regering verdwenen. Vanaf dan was er geen beleidsbelangstelling meer voor dit soort radicale concepten.

Verdeelde macht: over schipperen tussen belangen

Maart 2010, Brussel. Kabinet van de Vlaamse minister-president. Stuurgroep van het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling.

Wanneer de agenda voor de Stuurgroep van maart in mijn mailbox valt, staat daarop plots het agendapunt 'Project transitie management: verwachtingen van de Vlaamse overheid'. Hoewel het over één van mijn eigen projecten gaat, weet ik niet waarom dit punt verschijnt, en ook coördinator prof. Hans Bruyninckx (toen KU Leuven) komt uit de lucht vallen. De klacht, want dat is het, komt van de administratie en stelt dat mijn onderzoek nog geen nieuwe inzichten heeft opgeleverd, dat het vooral een kritische bril hanteert en dat het zo ook geen enkele concrete of nuttige tip aanbrengt over hoe aan transitie management te doen. Zonder dat mij ooit om mijn mening gevraagd is, blijkt er ondertussen al een mail vertrokken te zijn naar de top van de administratie waarin dezelfde stellingen

verkondigd worden. Vanuit de onderzoeksgroep wordt aangedragen dat het onderzoek uitvoert wat in de verschillende plannings werd afgesproken, en dat er bij andere mensen volledig andere inschattingen van het onderzoek leven.

De laatste jaren heeft mijn onderzoek zich geconcentreerd op transitie en transitie *governance*. Het wetenschappelijke denken over duurzaamheidstransities is zeer jong, maar wel zeer uitdagend. Onderbouwd door conceptuele modellen en historisch en hedendaags onderzoek, voert het aan dat een duurzamere wereld diepgaande veranderingen vraagt in de systemen waarop onze ontwikkeling gebouwd is, zoals het energie-, mobiliteits- en landbouw- en voedingssysteem. Het tracht niet alleen te begrijpen wat transitie precies zijn en hoe ze zich afspelen, maar denkt ook ideeën te kunnen aandragen over

Eén van de meest ontregelende ervaringen is dat eenzelfde onderzoek volledig anders beoordeeld kan worden door mensen die toch in min of meer vergelijkbare rollen en posities zitten, maar in het ene geval in administratie x en in het andere geval in administratie y. Of in transitieproces x en y.

hoe transitie bewust beïnvloed en aangestuurd kunnen worden. Het hele denk-kader is daarmee *gefundenes Fressen* voor wie het denken en doen rond duurzame ontwikkeling wil versterken.

Voor mezelf één van de meest ontregelende ervaringen van de laatste jaren, is dat eenzelfde onderzoek volledig anders beoordeeld kan worden door mensen die toch in min of meer vergelijkbare rollen en posities zitten, maar in het ene geval in administratie x en in het andere geval in administratie y. Of in transitieproces x en y. Het verschil zit dan niet in de eerste plaats in uiteenlopende opvattingen over duurzame ontwikkeling of de noodzaak van transitie, maar wel in de rol van wetenschap en wetenschappers, en in de inschatting van wat nuttig onderzoek is. Ik heb hierboven al laten zien dat dit te maken kan hebben met onderliggende verwachtingen over kennisopbouw of uiteenlopende doelstellingen. Maar er komen ook uiteenlopende belangen bij kijken.

Zoals al eerder gezegd, wordt beleidsondersteunend onderzoek niet voor de lol uitgeschreven: het moet meestal een of andere vorm van bruikbaarheid hebben die een versterking betekent voor het beleid. In feite word je als onderzoeker daarmee een klein stukje van die 'verdeelde macht' die de beleidsmaker ten zijner voordeel probeert te mobiliseren. Maar als dat niet lukt, of als de perceptie leeft dat dit

niet lukt, dan kan die onderzoeker een storend element worden, of gepercipieerd worden als een stukje tegenmacht die de belangen van de beleidsmaker kan ondermijnen.

De agenda's waarbinnen en waartussen het onderzoek functioneert, hebben dus hun invloed. Wie het belangrijk vindt dat het transitie-idee gekoppeld raakt en doordringt in belangrijke beleidsprocessen – zoals in de 'harde' kern van het Vlaamse beleid, bijvoorbeeld het socio-economisch innovatieprogramma *Vlaanderen in Actie* (via) –, die ziet misschien liever niet teveel kanttekeningen geplaatst bij de aanpak van transitiemanagement. Een onderzoek in de diepte naar de ervaringen van bestaande processen en de mechanismen en patronen die in de dagelijkse praktijk van transitiemanagement boven komen – wat altijd afwijkt van het theoretische ideaalbeeld –, kan dan als bedreigend overkomen. Wie daarentegen vooral zoekt hoe hij of zij de bestaande toestand beter kan begrijpen en daaruit lessen hoopt te trekken ter verbetering van het proces, is misschien wel iets met diepteonderzoek. En soms zoeken mensen het allebei.

Als onderzoeker kun je niet anders dan je een weg te zoeken tussen die belangen en je er zo bewust mogelijk toe te verhouden; en tegelijk durven inzien dat eigen belangen ook meespelen. In de logica van het huidige academische werk is maatschappelijke bruikbaarheid of beleidsnut een volslagen idioot criterium om onderzoek te beoordelen. Alleen zogenaamde A1-publicaties in de betere wetenschappelijke, Engelstalige tijdschriften tellen echt mee. Een onderzoeker die onder de eigen *peers* ernstig genomen wil worden en zijn kansen op toekomstige tewerkstelling wil verhogen, moet zich dus ook in die strijd werpen. De dagen die ik aan dit essay besteed heb, zullen door veel onderzoekers als tijdverlies bestempeld worden. Want een niet-wetenschappelijk Nederlandstalig artikel in een boek bij een kleine uitgeverij is waardeloos voor de opbouw van je wetenschappelijke cv. In haar doctoraat drukt Susanne van den Bosch (2010) het correct uit wanneer ze zegt dat wetenschap en beleid zo'n verschillende systemen zijn (met andere instituties, culturen, beoordelingssystemen, enz.) dat het moeilijk is om onderzoek te doen dat bijdraagt tot vooruitgang in beide 'werelden'. Gevolg: als onderzoeker kun je het gevoel krijgen dat je onderzoek in geen van beide erg gewaardeerd wordt: in de wetenschappelijke wereld is het te praktijk-georiënteerd en draagt

De dagen die ik aan dit essay besteed heb, zullen door veel onderzoekers als tijdverlies bestempeld worden wegens waardeloos voor de opbouw van een wetenschappelijk cv

het niet voldoende bij tot theorievorming, terwijl het voor de beleidswereld veel te wetenschappelijk overkomt en niet bruikbaar genoeg is.

Uitsmijter. Een universiteit in transitie?

Vertrekkend van de vraag van de samenstellers van dit boek om vanuit eigen ervaringen te reflecteren op de rol van een onderzoeker in maatschappelijke veranderingsprocessen, heb ik in dit essay vooral geprobeerd te tonen hoe de context waarin beleidsgericht onderzoek functioneert dermate geëvolueerd is, dat het standaardbeeld over de

De zekere wetenschapper met geprivilegeerde toegang tot unieke, objectieve kennis is in een onzekere wetenschapper veranderd: er vindt bewust of onbewust een constante onderhandeling plaats over wat relevante problemen, relevante onderzoeksvragen en relevante kennis en antwoorden zijn.

verhouding beleid-onderzoek(er) compleet achterhaald is. Veel beleidsonderzoek vertrekt nog altijd van de onuitgesproken vooronderstelling dat er een strikte scheiding is tussen beleidsmaker en wetenschapper, waarbij de onderzoeker objectieve informatie aandraagt, de beleidsmaker de politieke beslissingen neemt en de administratie die uitvoert. Zeker binnen het duurzaamheidsdomein

– maar dit geldt zonder twijfel ook voor veel andere beleidsdomeinen – zorgen factoren zoals gebrek aan eenduidige doelstellingen, onzekere kennis en verdeelde macht ervoor dat zo'n vooronderstellingen niet langer opgaan. Hoe politici constant worstelen met dat soort situatie, kunnen we dagelijks in de media volgen. Dat ook wetenschap ermee aan de slag moet, wordt veel minder gezien. Want de zekere wetenschapper met geprivilegeerde toegang tot unieke, objectieve kennis is in een onzekere wetenschapper veranderd: in beleidsonderzoek – maar ook dit geldt veel ruimer voor ander onderzoek – vindt er bewust of onbewust een constante onderhandeling plaats over wat relevante (beleids)problemen, relevante onderzoeksvragen en relevante kennis en antwoorden zijn. Het is niet langer enkel de wetenschapper die daarover beslist. Van hun kant moeten ook beleidsmakers inzien dat hun relatie met wetenschap in de feiten volop aan het veranderen is, maar dat zich dat nog te weinig toont in hoe ze omgaan met wetenschappelijke input, wat ze verwachten, hoe ze onderzoeksresultaten denken te kunnen gebruiken. Het constante geschipper dat daaruit voortvloeit – maar eigenlijk is onderhandeling

een beter woord –, kan de relatie wetenschapper-beleidsmaker onder druk zetten, maar kan ook de basis vormen waarop er stilaan een nieuwe verhouding groeit die wetenschap oplevert met relevantere antwoorden voor de samenleving.

Februari 2012, Gent. Een koude wintermiddag, vergaderzaal CDO.

De stad Gent heeft al enkele jaren geleden de ambitie uitgesproken dat ze tegen 2050 een klimaatneutrale stad wil zijn en heeft daarvoor een panel (een 'transitiearena') van experts en voortrekkers samengesteld dat de grote lijnen voor die transitie moet helpen uitdenken. Ook experts van de UGent zijn betrokken. Vanuit de milieu-coördinator van de UGent komt de vraag of het CDO zijn ervaring met transitiedenken niet wil inzetten om mee te brainstormen over hoe de Universiteit Gent zijn bijdrage aan de transitiedoelstellingen van de stad kan versterken. Aanvankelijk gaat de aandacht vooral naar de interne bedrijfsvoering van de universiteit: Hoe kunnen we ons energiegebruik verder reduceren? Hoe kunnen we het personeel met minder autogebruik op het werk krijgen? Welke voeding serveren we in onze restaurants? Maar als je het transitiedenk kader serieus neemt, dan kun je er natuurlijk niet buiten dat wetenschap een belangrijke speler is in veel van de maatschappelijke systemen (bv. energie, mobiliteit, landbouw-voeding) die aan de basis liggen van duurzaamheidsproblemen; en dat ook de kennis en attitudes waarmee studenten de unief verlaten, meebepalend zullen zijn voor toekomstige maatschappelijke evoluties. Als we dan toch denken over de bijdrage van de Universiteit Gent aan transitie, moeten we dan ook niet durven denken over welk onderzoek we voeren en hoe we dat doen? En over welk onderwijs we verstrekken en hoe we dat doen? De ambities van het brainstormgroepje worden met de minuut groter. Laten we daarrond een proces proberen opzetten: waar moet de UGent staan op vlak van onderzoek, onderwijs en bedrijfsvoering tegen pakweg 2025, om aan een transitie naar duurzame ontwikkeling te kunnen bijdragen?

Met de steun van het rectoraat gaat er in maart 2012 een *Transitie UGent* proces van start. In de loop van het volgende jaar raken een 150-tal mensen uit alle geledingen van de universiteit betrokken: professoren en onderzoekers, administratief en technisch personeel, en studenten. Er wordt aan zes tafels gewerkt: onderwijs, onderzoek, energie, mobiliteit, voeding, aankoop- en afvalbeleid. Elke tafel volgt

ruwweg een aanpak die bekend is uit transitiestudies: er wordt gestart met een systeemanalyse, per thema worden daarna gewenste toekomstbeelden geformuleerd, de grote lijnen van het transitiepad naar die toekomst wordt geschetst, en er worden icoon- en voorbeeldprojecten voorgesteld. Alles wordt bij elkaar gebracht in een memorandum *Transitie UGent, samen voor een duurzame universiteit*, dat tijdens een seminarie op 29 maart 2013 wordt voorgesteld.²

De discussies aan de verschillende tafels verlopen geanimeerd, niet het minst aan de tafels onderzoek en onderwijs. Want wat zijn de implicaties wanneer een universiteit zich in een transitie naar een duurzamere samenleving gaat inschrijven? Wat betekent dat voor de financiering van onderzoek? Zullen beoordelingssystemen aangepast worden? Hoe vrij kunnen wetenschappers bepalen welk onderzoek ze doen en waarover ze les geven? De thema's die in dit essay aan bod zijn gekomen, spelen voortdurend doorheen alle discussies: de vraag naar relevante kennis, de omgang met verschillende maatschappelijke en wetenschappelijke doelstellingen, het botsen of samenspannen van diverse belangen. Veel vragen, maar vragen die absoluut nodig zijn wanneer de samenleving volop aan het veranderen is. Het memorandum dat aan de Universiteit Gent is uitgewerkt, is een eerste stap naar mogelijke antwoorden op de maatschappelijke rol van de universiteit in een veranderende tijd. Zulke ideeën bediscussiëren en nieuwe wegen formuleren is belangrijk, maar de volgende jaren wordt het de uitdaging dit soort ideeën ook te vertalen in nieuwe structuren, nieuwe praktijken, en een nieuwe onderzoeks- en onderwijscultuur. Het worden nog boeiende tijden.

Referenties

- deLeon, P. 2006. The Historical Roots of the Field. In *The Oxford Handbook of Public Policy*, edited by M. Moran, M. Rein & R. Goodin. Oxford: Oxford University Press, 39-57.
- Fischer, F. 2007. Deliberative Policy Analysis as Practical reason: Integrating Empirical and Normative Arguments. In *Handbook of Public Policy Analysis. Theory, Politics and Methods*, edited by F. Fischer, G. Miller & M. Sidney. Boca Raton: CRC Press, 223-236.
- Goeminne, G., & E. Paredis. 2009. The Concept of Ecological Debt: An Environmental Justice Approach to Sustainability, Calling

- for Radical Transitions in Industrialised Countries. In *Connected Accountabilities. Environmental Justice & Global Citizenship*, edited by S. Vemuri. Oxford: Inter-Disciplinary Press.
- Newig, J., J.-P. Vosz, & J. Monstadt. 2007. Governance for Sustainable development in the Face of Ambivalence, Uncertainty and Distributed Power: An Introduction. *Journal of Environmental Policy and Planning* 9 (3-4): 185-192.
- Paredis, E., G. Goeminne, W. Vanhove, F. Maes, & J. Lambrecht. 2008. *The Concept of Ecological Debt: its Meaning and Applicability in International Policy*. Gent: Academia Press.
- Paredis, E., T. Bauler, P.-M. Boulanger, F. Varone, & L. Lavrysen. 2006. *Methodology and Feasibility of Sustainability Impact Assessment. Case: Federal Policy Processes. Final Report*. Brussels: Belgian Science Policy.
- Van den Bosch, S. 2010. *Transition Experiments. Exploring Societal Changes towards Sustainability*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Vosz, J.-P., J. Newig, B. Karsten, J. Monstadt, & B. Nölting. 2007. Steering for Sustainable Development: A Typology of Problems and Strategies with respect to Ambivalence, Uncertainty and Distributed Power. *Journal of Environmental Policy and Planning* 9 (3-4): 193-212.

Noten

- ¹ Het is hier niet mijn bedoeling om over de definitie van duurzaamheid te discussiëren, maar laat ik het kort omschrijven als een vorm van ontwikkeling die sociaal rechtvaardig is, die binnen de ecologische draagkracht van de aarde blijft, die een hoge levenskwaliteit biedt hier, elders, nu en in de toekomst, en waarbij dat ideaal op een brede, democratische manier wordt nagestreefd.
- ² Op de website van Transitie UGent kan het memorandum gedownload worden: <http://www.ugent.be/transitie>.

De coproductie van feitelijkheden en bezorgdheden: over de plaats van duurzaamheidsonderzoek en de vraag naar relevante kennis

Gert Goeminne & Thomas Block

Geprangd tussen feiten en waarden

In de westerse samenleving leeft er een zeer krachtig beeld over hoe beleid idealiter vorm krijgt. In essentie komt dat ideaalbeeld van besluitvorming er op neer dat het eenduidig gebaseerd moet zijn op onwankelbare feiten. Zo hoort men in politieke middens vaak dat het debat rationeel gevoerd moet worden en niet op basis van emoties. Dit geldt *a fortiori* wanneer het gaat om duurzaamheidskwesties zoals de klimaatproblematiek. Net omdat daar de link met 'de natuur' zo duidelijk aanwezig is, lijkt het logisch dat beslissingen gegrond zijn in een feitelijke kennis van die natuur. In dit model van 'rationele besluitvorming' zorgt (natuur)wetenschappelijke kennis voor de waardevrije, neutrale basis waarop politici hun normatieve besluiten moeten baseren.¹ Het is, met andere woorden, eerst en vooral aan de wetenschap om het probleem objectief in kaart te brengen en mogelijke, alternatieve oplossingsstrategieën aan te geven. Pas nadat die manoeuvreerruimte wetenschappelijk is afgebakend, kan het beleid daarbinnen een normatief, ideologisch geïnformeerde keuze maken. Centraal aan dit lineaire model waarin 'de wetenschap' de waarheid vertelt aan 'de macht' (*science speaking truth to power* is hierbij een veelgebruikte term in de Engelstalige literatuur), is dat het twee strikt gescheiden werelden veronderstelt. Aan de ene zijde

bevindt zich 'de wetenschap' die zich uit het publieke leven terugtrekt om problemen in geïdealiseerde en geabstraheerde omstandigheden te bestuderen; een wereld van objectiviteit, neutraliteit en onbetrokkenheid. Aan de andere zijde vinden we dan de politiek die midden in het tumult van het publieke leven staat en op basis van haar voeling met de maatschappij normatieve keuzes dient te maken; een wereld van subjectiviteit, emotie, betrokkenheid. Ziedaar de vaak aangehaalde feit-waarde scheiding waarop het lineaire model van rationale besluitvorming gebaseerd is.

Nu valt het op dat, hoe sterk het ook aanwezig is in het publieke debat, het lineaire model langs beide zijden van de feit-waarde scheiding in de praktijk al lang achterhaald is. Iedere praktijkbeoefenaar, of die nu aan de kant van de wetenschap dan wel aan de kant van het beleid staat, zal je op een onbewaakt moment toevertrouwen dat het 'niet zo eenvoudig' is en dat het er in de praktijk wel enigszins anders aan toe gaat. Ook al verbergt hij zijn ideologische aannames soms al te graag achter dat ideaalbeeld ("ik zeg dat niet, het zijn de harde feiten"), toch weet iedere politicus dat besluitvorming allesbehalve lineair verloopt. Dat blijkt ook uit nauwgezette observaties van de beleidspraktijk. Jazeker, feiten en kennis spelen een belangrijke rol. Alleen blijkt telkens weer dat ze maar één factor zijn in een kluwen van strategische, organische en contingente processen die grillig op elkaar ingrijpen (Block et al. 2012). Feiten, met andere woorden, ontlenuen hun kracht en betekenis voor een groot deel aan de interpretatieve context waarin ze gemobiliseerd worden. En ook aan de kant van de wetenschap liggen de kaarten niet zo eenvoudig. In de praktijk blijken feiten nu eenmaal niet eenduidig aan de realiteit te onttokken als was de wetenschappelijke methode een soort waarheidsspiegel. Ieder onderzoek vertrekt van bepaalde aannames; bepaalde aspecten worden noodzakelijkerwijs buiten beschouwing gelaten om

In de praktijk blijkt niet alleen dat politiek en wetenschap onmogelijk zuiver te scheiden zijn volgens een feit-waarde as, maar ook dat, als ze al gescheiden opereren, er kruisverbanden en 'feedbackloops' zijn.

het beheersbaar te houden; interpretaties van experimentele data zijn onderwerp van discussie tussen onderzoekers, enz. Kortom, wetenschap is een sociaal proces waarin waarden en normen wel degelijk een rol spelen. En ook dat blijkt weer uit veelvuldige observaties van de

wetenschappelijke praktijk zoals bijvoorbeeld beschreven in het baanbrekende constructivistische werk *Laboratory Life* van Latour en Woolgar (1979). In de praktijk blijkt dus niet alleen dat politiek en

wetenschap onmogelijk zuiver te scheiden zijn volgens een feit-waarde as, maar ook dat, als ze al gescheiden opereren, er kruisverbanden en *feedbackloops* zijn. Dat het rationele besluitvormingsmodel de hedendaagse praktijk niet adequaat beschrijft, laten ook veel van de bijdragen aan dit boek zien. Wetenschap, zo blijkt telkens weer, bevindt zich minstens zo vaak binnen de discussie, als onderwerp van debat, als dat het als neutrale bron van expertise buiten de discussie staat en het debat slechts helpt te beslechten (Hagendijk & Dijstelbloem 2011).

En toch. Ook al blijkt het in de praktijk hopeloos achterhaald, toch is het idee dat wetenschap als neutrale scherprechter kan fungeren in maatschappelijke kwesties nog steeds nadrukkelijk aanwezig in het publieke debat. En dit vaak op een verlamdende manier. Dicht bij huis zagen we dit recent nog in het GGO-debat en de controverse rond de aardappelveldproef in Wetteren, en in de aanhoudende saga rond de Oosterweelverbinding. Zoals we verder zullen beargumenteren, illustreert het bestaan en de hardnekkigheid van dergelijke controverses net dat wetenschappelijke expertise niet langer eenduidig en toereikend is, getuige daarvan het heen en weer schermen met expertise en contra-expertise (Verschraegen 2012). Tegelijk toont deze eindeloos volgehouden strijd om de feiten aan hoezeer het lineaire model de gedachten nog steeds beheerst. Zo ook in het klimaatdebat. Hoe achterhaald het *believer* vs. *non-believer* debat ook mag zijn, toch gaat het merendeel van de berichtgeving nog steeds over het gevecht om de klimaatwetenschappelijke waarheid. Ergens leeft nog altijd het idee dat een politieke kamp gewonnen wordt op feiten. En dus worden er massa's geld en onderzoekstijd besteed aan het onderuithalen en weer herstellen van de wetenschappelijke consensus. Dat alles in de overtuiging dat een eensluidende consensus met betrekking tot de klimatologische feiten een voldoende voorwaarde is voor een adequate politieke en maatschappelijke respons. Recent heeft één van ons betoogd dat klimaatnegationisme niet zozeer gezien moet worden als oorzaak maar wel als een symptoom van een falend klimaatbeleid dat gestoeld is op het principe van rationele besluitvorming (Goeminne 2012b). Klimaatexperts en de politieke elite die in hun zog volgden zijn er lange tijd van uitgegaan dat de dwang van wetenschappelijke feiten zou volstaan om een politieke consensus op te bouwen. Jarenlang werd gedacht dat het gebrek aan publieke bekommernis voor het klimaatprobleem een kwestie was van onwetendheid en desinformatie. Men weigerde in te zien

dat die onverschilligheid misschien minstens ook deels het gevolg was van een compleet gebrek aan een positief geformuleerd normatief project dat een antwoord formuleert op de maatschappelijke uitdagingen waar het klimaatprobleem ons voor stelt.

Vandaar het belang om de verhouding tussen wetenschap en politiek te herdenken, niet alleen omdat het lineaire model niet strookt met de praktijk, maar ook en vooral omdat het welbepaalde denkbeelden schept over hoe we maatschappelijke keuzes voor de toekomst het best kunnen maken. Het is één zaak om aan te geven dat die scheiding tussen wetenschap en beleid en tussen feit en waarde in de praktijk niet zuiver is. Een tweede stap bestaat er in die verhouding te herdenken, en dat op een manier die recht doet aan het menselijke vermogen, evenzeer politiek als wetenschappelijk van aard, om maatschappelijke keuzes vorm te geven. En daar gaat het uiteindelijk ook over wanneer we het hebben over duurzaamheidsonderzoek.

In wat volgt willen we dan ook een alternatief perspectief schetsen op de verhouding tussen wetenschap en politiek, met de bedoeling om er een aantal suggesties uit te puren met betrekking tot de maatschappelijke rol van duurzaamheidsonderzoek. En dit, hopelijk, op een manier die recht doet aan de praktijk van waaruit de verschillende bijdragen aan dit boek zijn ontsproten.

De coproductie van feitelijkheden en bezorgdheden

In het zoeken naar een beter begrip van het raakvlak tussen wetenschap en beleid is het goed om te weten dat er een bloeiend internationaal onderzoeksveld bestaat dat zich hier de voorbije decennia heeft op toegelegd.² Gegroeid uit het zogenaamde sociaal constructi-

Het centrale STS-inzicht stelt dat de manieren waarop we de wereld begrijpen en representeren, onlosmakelijk verbonden zijn met de manieren waarop we in diezelfde wereld willen leven.

visme dat oorspronkelijk gericht was op het blootleggen van de sociale dynamiek van de wetenschapspraktijk, houdt het multidisciplinaire vakgebied van Wetenschaps- en Technologiestudies (*Science and Technology Studies* of kortweg STS) zich vooral bezig met het empirisch be-

studeren van de nexus wetenschap, technologie en maatschappij. Het centrale inzicht dat uit 30 jaar onderzoek naar boven komt drijven is door Harvard professor en vooraanstaand STS-onderzoekster Sheila

Jasanoff treffend gevat met de term 'coproductie'. Wetenschap en beleid, natuurlijke en maatschappelijke orde, zo stelt ze, geven elkaar wederzijds vorm in de zin dat "[...] de manieren waarop we de wereld begrijpen en representeren onlosmakelijk verbonden zijn met de manieren waarop we in diezelfde wereld willen leven" (Jasanoff 2004: 2).

Zoals we in meer detail zullen bespreken, biedt sts en zijn centrale concept van coproductie niet alleen een hernieuwde visie op wetenschap, beleid en hun onderlinge verhouding. Het laat ook toe om een verrijkend perspectief te openen op duurzaamheidsproblemen door te laten zien hoe deze begrepen moeten worden als hybride kwesties waarin feiten en waarden altijd al inherent verweven zijn.

*Coproductie en de wederzijdse inbedding
van wetenschap en politiek*

Eerst en vooral valt er op te merken dat er aan Jasanoffs centrale slagzin – "de manieren waarop we de wereld kennen zijn inherent verweven met de manieren waarop we er in willen leven" – twee kanten zijn. Aan de ene kant wijst het idee van coproductie er op dat ethische, sociale en ideologische bekommernissen ingebouwd raken in het traject van wetenschappelijke en technologische ontwikkeling; dat, met andere woorden, wetenschappelijke evolutie altijd begrepen moet worden in zijn maatschappelijke context en de belangen en bekommernissen die daar leven. Aan de andere kant duidt coproductie op de indringende manier waarop wetenschappelijke kennis en technologische innovatie het menselijke bestaan beïnvloeden door de handelingsperspectieven en -mogelijkheden waarover we beschikken actief mee vorm te geven.

Het idee dat wetenschap en politiek, of het feitelijke en het normatieve, wederzijds ingebed zijn laat zich treffend illustreren aan de hand van het klimaatdebat. Zo blijkt eerst en vooral dat de wetenschappelijke claim dat globale klimaatverandering wordt veroorzaakt door CO₂-opbouw in de atmosfeer een lange maatschappelijke geschiedenis kent (Edwards 2010). De geschiedenis van de klimatologie leert ons namelijk dat het 'globale klimaat', zoals we dat vandaag kennen en waarvan we weten dat het opwarmt, vóór 1950 niet eens bestond. Klimaat werd toen immers begrepen en gerepresenteerd in termen van lokale en regionale weerspatronen die over de tijd werden uitgemid-

deld (de zogenaamde klimatogrammen). Vanaf de jaren 1960 evenwel evolueerde de klimatologie van een regionale, data-gedreven en beschrijvende aanpak naar een globaal-georiënteerde, theorie-gedreven, modelgebaseerde en verklarende discipline die zich in toenemende mate toelegde op het voorspellen van de toekomst. Deze evolutie ontstond – allesbehalve toevallig – in het Amerika van de Koude Oorlog en werd gevoed door de beschikbaarheid van computerkracht in combinatie met een militaire interesse in weermodificatie (als oorlogswapen) en een opkomend milieubewustzijn. Zoals de kritische geograaf Demeritt (2001) opmerkt, is dergelijke model-gebaseerde poging om klimatologische ontwikkelingen te begrijpen in termen van een globaal systeem consistent met wat Edwards (1996) het *closed world discourse* van het Amerika van de Koude Oorlog noemt: “een taal van geïntegreerde systemen, een beeldvorming van globale beheersing (zowel van het communisme als van milieuproblemen) en apocalyps, en een praktijk van technologisch gecentraliseerd management, communicatie en command-en-control” (Demeritt 2001: 315). De hedendaagse notie van het ‘globale klimaat’ en het idee dat we het kunnen kennen en verstaan met behulp van computermodelering, zijn dus geen gescheiden ideeën maar kregen tegelijkertijd vorm in een maatschappelijk gesitueerde praktijk. Op die manier raakten maatschappelijke bekommernissen zoals globalisme, simulatie en voorspelbaarheid ingebakken in de wetenschappelijke manier om het klimaat te begrijpen. Tegelijk zorgt die ingebakken maatschappelijke gerichtheid ook voor blinde vlekken in de manier waarop klimaatverandering begrepen wordt. Zo toont de geschiedenis van klimaatmodellering aan dat atmosferische wetenschappers er enkel in geslaagd zijn om de kwestie van klimaatverandering te bevatten door de complexe sociale relaties die de drijvende krachten vormen achter broeikasgasemissies te negeren en zich gericht te focussen op hun universeel geldende feitelijk-wetenschappelijke eigenschappen (hun zogenaamde *global warming potential*), dit alles ingegeven vanuit de eerder aangehaalde bezorgdheid om globalisme en voorspelbaarheid.

Het idee dat kennis nooit ontstaat in een machtsvrije, neutrale context en dus altijd de sporen draagt van haar maatschappelijk ingebedde genese, bracht Bruno Latour tot de vaststelling dat *matters of fact* (feitelijke kwesties of feitelijkheden) altijd ook *matters of concern* (kwesties van belang of bezorgdheden) zijn (Latour 2004). Met deze typisch Latouriaanse uitspraak, gebruikmakend van de rijkdom van de Engelse taal (de Nederlandse vertaling is eerder onbehol-

pen), heeft Latour het inherent menselijke of, specifieker nog, 'bezorgde' (*concern*) karakter van de wetenschappelijke praktijk expliciet willen thematiseren. Inderdaad, wanneer we wetenschappelijke kennis beschouwen in de context van de totstandkoming ervan, dan zien we dat het een bepaalde functie wil vervullen, waarbij de keuze van die functie mee ingegeven is door de maatschappelijke context: wat voor kennis wordt beoogd? Wat dient het te verklaren en waar moet het rekening mee houden (Goeminne 2011a)?

Zoals aangegeven kent dit inzicht noodzakelijkerwijs een spiegelversie, met name dat de manier waarop we onze leefwereld ontsluiten in de vorm van kennis verregaande implicaties heeft voor hoe we denken in die wereld te moeten leven. Of, in Latouriaanse termen, dat feitelijkheden in verregaande mate onze bezorgdheden bepalen. Zo is de intussen langgerekte poging om, in navolging van het succesvolle protocol van Montreal voor ozonafbrekende stoffen, een globaal bindend akkoord voor CO₂-emissiereducties af te dwingen, sterk ingegeven door de wetenschappelijke *framing*³ van het probleem. Dit wordt overtuigend geïllustreerd aan de hand van de rol die het VN-klimaatpanel IPCC (*Intergovernmental Panel on Climate Change*) heeft gespeeld in het uittekenen van een globaal klimaatbeleid. Het is inderdaad van belang te weten dat de eerste pogingen om een klimaatbeleid gestalte te geven gebaseerd waren op de rechttoe rechtaan door wetenschap gedreven aanpak die geleid heeft tot de zeer succesvolle Conventie van Wenen over ozon (1985). Deze initiele *ad hoc* aanpak faalde echter omdat broeikasgasemissies, nauw verbonden als ze zijn met het gebruik van fossiele brandstoffen, socio-economisch veel 'penetranter' bleken te zijn dan ozonafbrekende substanties. Daar waar fossiele brandstoffen als het ware doordringen tot in de kleinste adertjes van onze economie, vind je ozonafbrekende stoffen slechts terug in een heel beperkt aantal producten en toestellen. Het toenemende besef van deze politiek-economische gevoeligheid van de klimaatkwestie leidde uiteindelijk tot de oprichting van het IPCC, dat moest fungeren als een soort bemiddelende instantie tussen wetenschap en beleid: enerzijds diende het IPCC de wetenschappelijke basis te verstevigen door het institutionaliseren van de consensus via internationale participatie, anderzijds was de oprichting van het IPCC in eerste instantie ook expliciet bedoeld om 'tijd te winnen' en de politieke commotie tot bedaren te brengen door onmiddellijke actie uit te stellen. STS-onderzoeker Miller heeft bestudeerd hoe het IPCC binnen die context de atmosfeer als het ware

geglobaliseerd heeft door op basis van de resultaten van klimaatmodellering een discours te construeren dat klimaatverandering 'frame't als een risico voor het globale milieu (Miller 2004). Zoals gezegd, verschilde deze visie sterk van het toen heersende discours dat klimaatverandering zag en begreep als veranderingen in lokale weerpatronen. Op basis daarvan, en zich inschrijvend in een visie van rationele besluitvorming, heeft het IPCC dan een model van globale politiek gepromoot waarin experts en expertkennis de macht toegevoegd kregen om de problemen van het globale beleid te definiëren. Dat model ging in die tijd sterk in tegen de gang van zaken in het internationale beleid dat met name gebaseerd was op de soevereine macht van naties. Ook de eenzijdige focus op CO₂-reductie en hoe die zo kostenefficiënt mogelijk gerealiseerd kan worden via marktmechanismen, is mee ingegeven door de centrale rol die CO₂ én haar universele feitelijk-wetenschappelijke eigenschappen spelen in klimaatmodellering (Goeminne 2011a). Zo is het kopen van 'schone lucht' binnen een dergelijke 'expert-framing' een logisch beargumenteerbare optie om op efficiënte wijze aan klimaatbeleid te doen.

Deze twee spiegelinzichten, die door STS-onderzoekers herhaaldelijk geïllustreerd zijn voor diverse takken van de wetenschap (zie bijvoorbeeld de overzichtswerken van Pickering (1993) en Jasanoff (2004)), vormen samen een eerste luik van het coproductionistische perspectief. Nu zet het inzicht dat natuurlijke en sociale orde elkaar wederzijds vormen het idee van rationele besluitvorming definitief op de helling. De vooronderstelling dat er twee gescheiden werelden zouden bestaan, waarbij de ene als een 'neutrale' scherprechter kan fungeren om orde te scheppen in de andere, blijkt immers een regelrechte illusie te zijn.⁴ Zo is er vanuit ontwikkelingslan-

Het inzicht dat de natuurlijke en sociale orde elkaar wederzijds vormgeven zet het idee van rationele besluitvorming definitief op de helling. De lineaire vertaalslag van wetenschap naar beleid onttrekt de maatschappelijk gewortelde ontstaansgeschiedenis van feitelijk-wetenschappelijke kennis én de blinde vlekken die daaraan vasthangen immers aan het zicht.

den reeds overtuigend beargumenteerd dat de poging om een globale emissiehandel op het getouw te zetten die gefundeerd is op de universele feitelijk-wetenschappelijke eigenschappen van broeikasgasemissies (hun zogenaamde *global warming potential*) allesbehalve een neutrale demarche is: in weze wist het de historische oorsprong van die emissies uit, waardoor bijvoorbeeld het verschil tussen luxe-emissies en overlevingsemisies aan het politieke debat wordt ont-

trokken. Het is met andere woorden belangrijk in te zien dat in de lineaire vertaalslag van wetenschap naar beleid de maatschappelijk gewortelde ontstaansgeschiedenis van feitelijk-wetenschappelijke kennis, en de blinde vlekken die daarmee vasthangen, aan het zicht onttrokken worden. Het coproductie-argument tegen rationele besluitvorming laat zich in de woorden van Latour dan ook als volgt samenvatten: feitelijkheden kunnen niet zonder meer – lees: zonder gepaste politieke bemiddeling – vertaald worden in maatschappelijke bezorgdheden. De reden daarvoor is niet dat feitelijkheden geen bezorgdheden in zich zouden dragen, maar wel dat ze altijd al ingebed zijn in welbepaalde socio-politieke, contextgebonden bezorgdheden.

*Coproductie en het hybride karakter
van duurzaamheidskwesties*

Het coproductionistische perspectief biedt niet alleen een genuanceerd inzicht in het wetenschappelijke en politieke bedrijf in de zin dat beide, zowel apart als in hun verhouding, niet adequaat begrepen kunnen worden zolang men blijft denken volgens een tweeledig feit-waarde schema. Tegelijk opent er zich ook een ander blikveld op de duurzaamheidskwesties waarmee we in onze hoogtechnologische kennismaatschappij geconfronteerd worden. Vaak gekarakteriseerd als *wicked* of 'postnormale' problemen, blijken kwesties inzake klimaatverandering, voedselzekerheid, mobiliteitsknopen of energiebevoorrading uiterst moeilijk op te lossen binnen de bestaande institutionele contouren. Symptomatisch hiervoor zijn een aantal hardnekkige controverses die herhaaldelijk de kop opsteken, zoals bijvoorbeeld rond GGO's, schaliegaswinning of de Oosterweelverbinding. Hierbij trachten verschillende actoren hun visie door te drukken en rijdt het debat zich telkens weer vast in het heen en weer schermen met expertise en contra-expertise. Naast polarisering, die zich kristalliseert in een voor of tegen deze of gene technologie of infrastructuur, zien we in al deze kwesties tegelijk ook dat de argumentering uitwaaiert naar allerlei gerelateerde domeinen, waardoor de controverse naar voor treedt als niet louter een kwestie van expertise en technologie, maar ook als een kwestie van daarmee verweven normatieve voorkeuren en beslissingen. Binnen het GGO-debat gaat het bijvoorbeeld niet alleen over de wenselijkheid van de GGO-technologie op zich maar ook over het socio-economische landbouwmodel waarin GGO's al dan niet een rol moeten spelen.

Dergelijke hardnekkige controverses kunnen dus met recht en rede duurzaamheidskwesties worden genoemd in die zin dat ze, voorbij de technologie of de infrastructuur *an sich*, in essentie gaan over normatieve invullingen van hoe onze samenleving er zou moeten uitzien. Op dit punt biedt het coproductieperspectief opnieuw een breder inzicht, zij het dan dat we ditmaal vertrekken vanuit de kwestie die aan de orde is eerder dan de gevestigde praktijken waarmee we dergelijke kwesties aanpakken. Onderliggend aan de controverses liggen immers steeds conflicterende 'socio-technische toekomstbeelden' waarbij een zeer specifieke maatschappelijke rol wordt toebedacht aan de te ontwikkelen technologie of infrastructuur (Jasanoff & Kim, 2009). Het is net deze 'hybride' verstrengeling tussen de technisch-wetenschappelijke manieren waarop we de wereld begrijpen enerzijds, en de normatieve voorkeuren met betrekking tot hoe we in die wereld willen leven anderzijds, die botst met een aanpak van rationele besluitvorming. Dergelijke kwesties lenen zich met andere woorden niet tot beslissingen op basis van veronderstelde waarde vrije kennis. Eerst en vooral zegt STS ons dat kennis nooit eenduidig is in de zin dat ze de enige realiteit van een probleem zou blootleggen. Ten tweede krijgen feiten slechts betekenis en 'wervingskracht' binnen een bepaalde interpretatieve context. Dat wil niet zeggen dat een coproductionistisch perspectief de harde realiteit van een wetenschappelijk of technologisch feit, zoals de schimmelresistentie van een GGO-aardappel, zou ontkennen. Wel laat het zien dat dergelijke feiten, net zoals bleek uit de geschiedenis van het globale klimaatbeleid, niet uit zichzelf het traject dicteren waarlangs een publieke respons vorm moet krijgen. Eerst moeten ze in een interpretatieve context geplaatst worden die fungeert als een vertrekpunt voor deliberatie of gerichte actie. En zo komen we terug uit bij de socio-technische toekomstbeelden waarvan we met de 'Frankenstein-aardappel' en de 'aardappel van de toekomst' twee emblematische voorbeelden ontmoet hebben in het GGO-debat.⁵

Een coproductionistisch perspectief zet er ons dus in de eerste plaats toe aan om dergelijke duurzaamheidskwesties te begrijpen als een confrontatie van verschillende socio-technische toekomstbeelden. Inderdaad, als er één iets is dat kwesties zoals klimaatverandering en GGO ons zouden moeten geleerd hebben, dan wel dat feiten alléén niet volstaan om een maatschappelijke respons vorm te geven. Het gaat ook om het normatieve kader waarin die feiten worden ingepast en waarin ze betekenis krijgen door de handelingsperspectie-

ven die ze openen. Dat bestaande instituties nog te zeer geworteld zijn in de klassieke taakverdeling tussen wetenschap en beleid, komt ook duidelijk naar voren uit het ontstaan van hybride politiek-wetenschappelijke praktijken buiten de contouren van de gevestigde wetenschappelijke en politieke praktijk. Her en der zien we immers dat burgers zichzelf organiseren rond dergelijke duurzaamheidskwesties omdat ze voelen dat hun bekommernissen niet erkend worden in de heersende expert-gedreven probleemkadering (Goeminne 2012a). En dus voeren ze zelf onderzoek uit, brengen ze nieuwe feiten en argumenten aan en slaan ze aan het experimenteren met nieuwe praktijkvormen zoals autodelen, co-housing, complementaire munten, korte-keten landbouw, enz.⁶

Als er één iets is dat kwesties zoals klimaatverandering en GGO ons zouden moeten hebben geleerd, dan wel dat feiten alléén niet volstaan om een maatschappelijke respons vorm te geven.

In de context van duurzaamheidskwesties wijst het coproductieperspectief ten slotte ook op wat in STS-middens het performatieve karakter van kennis wordt genoemd. Vanuit de vaststelling dat feiten *an sich* niet volstaan, zelfs niet bestaan, maar dat ze altijd al binnen een interpretatieve context fungeren waaraan ze betekenis ontleen, dient er immers gewezen te worden op het cruciale belang van de probleemdefiniëring. Doordat ze de werkelijkheid op een bepaalde manier kadert, verdeelt een probleemdefinitie de wereld in zaken die relevant, betekenisvol, problematisch zijn, en dingen die dat niet zijn. Willen we, met andere woorden, nieuwe handelingsperspectieven blootleggen die dergelijke kwesties vooruit kunnen helpen, dan zullen we oog moeten hebben voor het allesbehalve vrijblijvende karakter van de probleemdefiniëring. Het anders trachten te 'framen' van dergelijke problemen, voorbij de scheiding tussen objectieve feiten en subjectieve keuzes, kan misschien het begin zijn van een meer adequate aanpak ervan. Het stelt ons duurzaamheidsonderzoekers voor de uitdaging om deze kwesties in hun hybriditeit aan te pakken. En hierbij stelt zich uiteraard de vraag die ook verschillende bijdragen aan dit boek aan de orde hebben gesteld: welk soort kennis is hier nodig, welke vorm moet die aannemen en hoe kan dat op democratische wijze gebeuren?

Waarheen met duurzaamheidsonderzoek? Een zoektocht naar relevantie

Zoals hierboven beargumenteerd, opent het centrale STS-concept van coproductie een relevant en empirisch genuanceerd perspectief op de wijze waarop duurzaamheidsvraagstukken maatschappelijk gedefinieerd, afgebakend en aangepakt worden, inclusief en vooral ook wat daarbij de rol van wetenschap is. In deze paragraaf trachten we vanuit dit perspectief een aantal suggesties te formuleren over de rol van duurzaamheidsonderzoek in een samenleving waar wetenschap en technologie steeds verder en dieper doordringen in alle aspecten van het leven.

Het recent opgelaaide debat over de publicatiedruk in de academische wereld, de *Slow Science* beweging in Vlaanderen, *Science in Transition* in Nederland: het zijn maar enkele van de vele tekenen die er op wijzen dat wetenschap aan een maatschappelijke herdefinering onderhevig is.⁷ Het aloude idee van 'de wetenschap' als een monolithisch bolwerk dat een eenduidige, neutrale weergave van 'de werkelijkheid' genereert, maakt langzaam aan plaats voor een meer genuanceerde en wereldwijze opvatting. Enerzijds gebeurt dit onder druk van een toenemend kritisch maatschappelijk bewustzijn. Samen met het steeds verder doordringen van wetenschap en technologie in ons bestaan is ook de weerstand toegenomen. Zo is de illusie dat de vruchten van de boom der wetenschap eenduidig goed zouden zijn met het Manhattan-project en de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki voor eens en altijd aan diggelen geslagen. Met de milieu-problematiek en meer recent nog de hele privacy-controverse is de diepe ambivalentie van wetenschap en technologie telkens opnieuw in de verf gezet. Tegelijk met de immense, ongekende mogelijkheden die zich openen, zo blijkt, brengen techno-wetenschappelijke evoluties ook altijd nieuwe risico's en maatschappelijke bezorgdheden met zich mee.

Anderzijds botst ook het wetenschapsbedrijf zelf op de grenzen van het wereldvreemde ideaalbeeld dat het zichzelf heeft opgelegd. Binnen de academische context zijn maatschappelijke kwesties lange tijd afgedaan als 'zachte' problemen in vergelijking met de 'harde' fundamentele vragen van de wetenschap. Onder het ideaal van 'vrije wetenschap' werd de 'ongeïnteresseerdheid in maatschappelijke relevantie' zelfs verheven tot een noodzakelijke voorwaarde voor goede wetenschap. Binnen een dergelijke visie is de maatschappelijke

meerwaarde van wetenschappelijk onderzoek iets dat sowieso volgt, als een soort noodzakelijkheid in de lineaire keten die leidt van wetenschap over innovatie tot maatschappelijke impact, maar waar de onderzoeker zich vooral niet mee mag inlaten. Die eenzijdige focus op 'onderzoek ter wille van het onderzoek', hoe nobel bedoeld ook, is heden ten dage ontaard in een eenzijdige focus op disciplineren en specialisatie met AI-publicaties als eenzijdige maat voor kwaliteit. Deze aberratie wordt door onderzoekers zelf in toenemende mate als een ongewenste evolutie ervaren, getuige daarvan de toenemende kritiek die van binnenuit academia geformuleerd wordt op de heersende normering van wetenschappelijke kwaliteit.

En toch worden er tegelijk onverminderd hoge maatschappelijke verwachtingen gesteld aan wetenschappelijke ontwikkeling. Afgaande op de steeds terugkerende boodschap van beleidsmakers en experts, lijken kennis en innovatie wel de sleutelwoorden van onze tijd. Zeker in Vlaanderen wordt innovatie vaak als enig zaligmakend antwoord op de economische crisis in de markt gezet: als onze bedrijven en universiteiten economisch overeind willen blijven in een door giganten gedomineerde wereld, dan moeten we leren uitblinken in innovatieve, onderzoeksgebaseerde producten en diensten met een hoge toegevoegde waarde. De nood aan meer innovatie wordt ook regelmatig bepleit vanuit een niet-economisch perspectief; wetenschappelijke en technologische vernieuwingen worden immers cruciaal geacht in het beantwoorden van belangrijke maatschappelijke uitdagingen zoals de klimaatopwarming, de voedselproblematiek, de mobiliteitsknoep of de snel toenemende medische zorg bij een verouderende bevolking (Verschraegen 2013). Daarbij wordt steeds meer nadruk gelegd op samenwerking met economische actoren en op onderzoek dat valoriseerbaar is. Fundamenteel onderzoek wordt uitzonderlijk nog wel eens lippendienst bewezen, maar nooit zonder de toevoeging dat het van cruciaal belang is voor innovatie.

Een onhoudbare interne dynamiek die gevangen zit tussen een toenemend kritisch maatschappelijk bewustzijn enerzijds en een steeds veeleisender maatschappelijk verwachtingspatroon anderzijds: ziedaar de context waarin en waartegen wetenschap zichzelf aan het herdefiniëren is. Sommigen gewagen van de nood aan een nieuw 'sociaal contract' voor de wetenschap, waarbij op basis van een democratisch debat opnieuw invulling moet gegeven worden aan het doel, de betekenis en de waarde van wetenschap, en dit vanuit het besef dat échte wetenschap haar plaats heeft in de maatschappij en zich

dus ook tegenover die maatschappij moet verantwoorden (Demeritt 2000). Het is aan ons, duurzaamheidsonderzoekers, om dit debat mee te voeren en er voor te zorgen dat duurzaamheid daar op een genuanceerde, geëngageerde manier een plaats in krijgt.

Enige tijd geleden verscheen een interview met de filosoof Rudolf Boehm dat ons bij het samenstellen van deze bundel tot inspiratie diende (Boehm & De Ceulaer 2012). In dit interview blikte de dan 85-jarige Boehm, die voornamelijk aan de Universiteit van Gent heeft gewerkt, terug op zijn leven als denker. Op een bepaald moment zegt hij: "Wij weten ontzettend veel, maar weten we wel wat we zouden moeten weten?" Naast juiste kennis, zo stelt Boehm, is er ook zoiets als het juiste thema, het ware thema. En over een thema zegt men meestal niet dat het waar is, maar dat het interessant is. "Wat ik heb geprobeerd", zegt Boehm verder, "is aantonen dat de waarheidsvraag wél van toepassing is op thema's die we bespreken. Daarmee ga ik in tegen het 1000 jaar oude ideaal van de belangeloze, ongeïnteresseerde kennis – de zogenaamde objectieve kennis." Voorafgaand aan de vraag of een uitspraak waar of vals, juist of onjuist is, moet volgens Boehm dus de vraag gesteld worden of de vraag die aan die uitspraak

Dé ultieme vraag luidt dan ook: Waarover moeten we het hebben? Wat is relevante kennis? En relevant voor wat?

voorafgaat een interessante vraag is. Het ultieme criterium voor Boehm is dus niet of iets juist of onjuist is, maar wel of iets relevant is of niet. Dé ultieme vraag luidt dan ook: waarover moeten we het hebben? De kernvraag voor Boehm is dus de vraag naar relevante kennis: wat is relevante kennis? En relevant voor wat? Naar onze bescheiden filosofische mening is het nu net deze vraag naar relevante kennis die in deze essaybundel centraal aan de orde wordt gesteld. Als er één rode draad doorheen de bijdragen aan dit boek loopt, dan is het wel een engagement om relevante kennis te produceren: kennis die op een of andere manier kan bijdragen tot een betere wereld, als we duurzame ontwikkeling voor even mogen gelijkstellen aan het streven naar een betere wereld.

Wil die vraag naar relevantie een relevant antwoord krijgen, dan loont het volgens ons om deze te benaderen vanuit een empirisch genuanceerd perspectief op de verhouding tussen wetenschap, technologie en maatschappij. In wat volgt doen we vanuit het hierboven geschetste sts-perspectief van coproductie alvast vier bescheiden suggesties als tentatief antwoord op de vraag wat het vandaag voor duurzaamheidsonderzoekers betekent om relevant te zijn.

Wees bescheiden

Eerst en vooral noopt het inzicht dat feitelijkheden en bezorgdheden elkaar wederzijds vormgeven wetenschappers tot het in acht nemen van een zekere bescheidenheid. Feiten zijn altijd schatplichtig aan het maatschappelijk gegronde onderzoeksperspectief waaruit ze ontstaan en moeten dan ook tegen die achtergrond geïnterpreteerd worden. In enkele bijdragen aan deze bundel is dan ook terecht gepleit voor openheid inzake de gehanteerde normatieve en methodologische uitgangspunten. Roger Pielke Jr. heeft het in dit verband over de wetenschapper als *honest broker*, een 'kennismakelaar' die zijn bevindingen in alle openheid aan het beleid voorlegt (Pielke 2007). Daartoe hoort ook het expliciet en nadrukkelijk aangeven van wat de grenzen zijn van de wetenschappelijke evidentie en over welke kwesties dus in bepaalde opzichten geen zekerheid te geven is. Maar meer nog dan openheid is bescheidenheid op zijn plaats. Het gesitueerde karakter van de wetenschapspraktijk leidt immers niet alleen tot interpretatieve flexibiliteit, ambivalentie en onzekerheid. Zoals geïllustreerd met het geval van klimaatmodellering creëert elk perspectief noodzakelijkerwijs ook zijn eigen blinde vlekken. Dergelijke externaliteiten kunnen niet zomaar onderkend worden door te reflecteren over de eigen aannames, maar worden – conform het coproductieperspectief – veelal pas zicht- én voelbaar eens die wetenschappelijke inzichten of technologische artefacten in een maatschappelijke context worden ingepast. Het idee dat wetenschap definitieve zekerheid en volledigheid kan bieden moeten we dus voor eens en altijd achter ons laten: het leidt alleen maar tot verkeerde verwachtingspatronen én de miskennis van wat wetenschap wél kan betekenen.

Zoals we met het begrip hybriditeit hebben trachten te duiden, gaat het bij duurzaamheidskwesties nooit alleen om wetenschap maar om een veelkleurig palet van kennis en expertise op allerlei terreinen. Wetenschap kan dus nog altijd het beleid informeren en misschien zelfs in een bepaalde richting dwingen. Alleen moet dat gebeuren op een manier die recht doet aan het idee dat ook wetenschap vertrekt vanuit waarden en maatschappelijke voorkeuren die vaak ingebed

Feiten zijn altijd schatplichtig aan het maatschappelijk gegronde onderzoeksperspectief waaruit ze ontstaan en moeten dan ook tegen die achtergrond geïnterpreteerd worden. De kwaliteit van het hele debat kan alleen bevorderd worden wanneer wetenschap daarbinnen een plaats krijgt en niet langer afgezonderd wordt van democratische aansprakelijkheid.

zitten in de interne werking van wetenschap. Dat betekent dat de inbreng van wetenschap, vanuit de hierboven bepleite bescheidenheid, altijd naast andere legitieme argumenten gelegd moet worden. De kwaliteit van het hele debat kan alleen bevorderd worden wanneer wetenschap *daarbinnen* een plaats krijgt en niet langer afgezonderd wordt van democratische aansprakelijkheid.

Wees onbescheiden in uw bescheidenheid

Een dergelijke bescheidenheid hoeft evenwel niet verlamdend te werken. Integendeel. Het besef van het performatieve karakter van kennisproductie opent tegelijk ook de ruimte om een geëngageerde positie in te nemen. Eens we het idee van de onbetrokken onderzoeker als wereldvreemd overboord hebben gegooid, staat het ons immers vrij om als het ware op te komen voor een welbepaalde *framing* van een probleem. Veelal wordt een constructivistische stellingname

Het performatieve karakter van kennisproductie nodigt je als onderzoeker uit om aansprakelijkheid op te nemen tegenover de kwestie die je bestudeert, en om de gemaakte keuzes ook te verdedigen vanuit een maatschappelijk engagement.

weggezet als contraproductief omdat het zou leiden tot een allesverlamdend relativisme. Zoals aangegeven met het concept van coproductie is niets minder waar: hoe je tegen een probleem aankijkt, is allesbehalve vrijblijvend. Als duurzaamheidsonderzoeker kan je je bijvoorbeeld onbescheiden positioneren door de vraag naar maatschappelijke re-

levantie van bij het onderzoeksontwerp mee te nemen en die het onderzoeksperspectief mee te durven laten bepalen. Als onderzoeker word je, met andere woorden, uitgenodigd om een zekere aansprakelijkheid op te nemen tegenover de kwestie die je bestudeert, en om de gemaakte keuzes ook te verdedigen vanuit een maatschappelijk engagement.

In een stap verder maakt het idee van aansprakelijkheid ook de weg vrij om, zoals bijvoorbeeld door Dedeurwaerdere (2013) bepleit, aan duurzaamheidswetenschap te doen vanuit een duidelijke normatieve keuze voor sterke duurzaamheid. Het maakt voor de resulterende onderzoeksresultaten wel degelijk een verschil uit of men al dan niet vertrekt vanuit een perspectief dat de bestaande politieke en economische structuren en/of de gangbare relatie mens-natuur grondig in vraag stelt. Het onderkennen van die normatieve manoeu-

vreerruimte en er zich met overtuiging in positioneren, kan op die manier een essentieel deel uitmaken van het wezen van een duurzaamheidsonderzoeker.

Durf experimenteren

Het performatieve karakter van kennisproductie geeft ook aan dat er voorbij de onbescheiden bescheidenheid nog heel veel valt te leren en te experimenteren met de rol van wetenschap en wetenschappers in tal van maatschappelijke posities en verantwoordelijkheden. Het gaat immers niet alleen om de vraag hoe in een meerdimensionale ruimte feiten te interpreteren, de vooronderstellingen ervan door te denken, maar ook over de experimentele zoektocht naar manieren om de verschillende ongelijksoortige argumenten met elkaar te confronteren, in een poging om duurzaamheidskwesties te articuleren op een manier die recht doet aan hun hybride karakter. En dat is, zoals we beargumenteerden, niet zozeer een kwestie van meer of betere expertise, maar veeleer van een verbreding van het scala aan mogelijkheden, bezorgdheden en verantwoordelijkheden dat in rekening wordt gebracht. Zoals het reeds betoogd is door aanhangers van *post-normal science* (Funtowicz & Ravetz 1993) en *Mode-2* kennisproductie (Gibbons et al. 1994), ligt de crux van experimenteel, transdisciplinair duurzaamheidsonderzoek in het idee dat het betrekken van belanghebbenden bij het exploreren van een duurzaamheidskwestie leidt tot de verbeelding en articulatie van een diversiteit aan verbintenissen (belangen, interesses, bezorgdheden) die een bepaald publiek aan een kwestie bindt (Marres 2005).

Voorbij de onbescheiden bescheidenheid valt er nog heel veel te leren en te experimenteren met de rol van wetenschap en wetenschappers in tal van maatschappelijke posities en verantwoordelijkheden.

Ons pleidooi voor experimentele durf ligt dan ook in de lijn van Deweys idee van *exploratory action* (verkennende actie) in de zin dat de uitkomst van een dergelijk transdisciplinair onderzoeksproces niet zozeer resulteert in een representatie, maar in een transformatie van een problematische situatie waarbij zich nieuwe of alternatieve handelingsperspectieven tonen (Dewey 1929). Dat een experiment, ook een natuurwetenschappelijk, niet zozeer gezien moet worden als een neutraal middel om de realiteit te representeren, leren ons trouwens ook de vele STS-studies van experimenteel onderzoek. Van nabij be-

keken is een experiment veeleer een zeer bewust geconstrueerde setting waarbij de werkelijkheid zich in interactie met die setting op een welbepaalde, al dan niet interessante, manier manifesteert. Op die manier 'co-construeert' een experiment de realiteit en geeft het aanleiding tot meer of minder interessante kennisclaims (Gomart & Hajer 2002; Goeminne 2011b). Op dezelfde manier moet ook ons pleidooi om te experimenteren met duurzaamheidskwesties gezien worden als een zoektocht naar een interessante, democratische *framing* van dergelijke problemen, waarbij zich mogelijk nieuwe handelingsperspectieven manifesteren. Dient hierbij gezegd dat het daarvoor belangrijk is dat wetenschap niet langer alleen wordt afgerekend op succes, maar dat er ook ruimte moet zijn voor mislukking als een constructieve component van een voortdurend leerproces?

Durf in de spiegel kijken

Het zou echter tegen onszelf spreken mochten we hier pretenderen het ultieme perspectief naar voren te schuiven om naar duurzaamheidsonderzoek te kijken. Voorbij de hier voorzichtig geformuleerde

Misschien hangen we allemaal ongewild ook nog een beetje vast aan wat Rudolf Boehm het 1000 jaar oude ideaal van belangeloze ongeïnteresseerde kennis noemt.

suggesties willen we met dit essay, en bij uitbreiding deze hele essaybundel, dan ook een essentiële kwestie aan de orde stellen. Met name dat er in een samenleving die steeds sneller en dieper technologisch geconditioneerd raakt,

ruimte en durf nodig is om te reflecteren over wetenschap en haar plaats in de maatschappij.

In alle onbescheiden bescheidenheid heeft deze essaybundel een voorzichtige glimp laten zien van wat dit kan opleveren. En daarbij zijn we verheugd te zien dat dit in tijden van *publish or perish* mogelijk is. Bij momenten kon de reflectie over het eigen engagement waarschijnlijk dieper gaan. Maar misschien heeft dat te maken met het feit dat wij, als wetenschappers, dit soort expliciete introspectie niet echt gewoon zijn. Misschien hangen we allemaal ongewild ook nog een beetje vast aan wat Rudolf Boehm het 1000 jaar oude ideaal van belangeloze ongeïnteresseerde kennis noemt.

Referenties

- Block, T., S. Steyvers, S. Oosterlynck, H. Reynaert, & F. De Rynck. 2012. When Strategic Plans Fail to Lead. A Complexity-acknowledging Perspective on Decision-making in Urban Projects. The Case of Kortrijk. *European Planning Studies* 20 (6): 981-997.
- Boehm, R., & J. De Ceulaer. 2012. Veel ellende spruit voort uit het feit dat mensen weigeren sterfelijk te zijn. In *Denken als ambacht. De levenswijsheid van tien Vlaamse filosofen*, uitgegeven door J. De Ceulaer. Antwerpen: De Bezige Bij.
- De Krom, M., J. Dessein, & N. Erbout. 2014. *Op zoek naar de wortels van een gepolariseerd publiek debat: de case van een geconstesteerde GGO-veldproef*. Merelbeke: Instituut voor Landbouw- en Visserijonderzoek – ILVO.
- Dedeurwaerdere, T. 2013. *Sustainability Science for Strong Sustainability*. Université Catholique de Louvain: SR-FNRS.
- Demeritt, D. (2000). The New Social Contract for Science: Accountability, Relevance, and Value in US and UK science and research policy. *Antipode: a Radical Journal of Geography* 32 (3): 308-329.
- Demeritt, D. 2001. The Construction of Global Warming and the Politics of Science. *Annals of the Association of American Geographers* 91 (2): 307-337.
- Dewey, J. 1929. *The Quest for Certainty: A Study of the Relation of Knowledge and Action*. London: George Allen & Unwin.
- Edwards, P. 1996. *The Closed World: Computers and the Politics of Discourse in Cold War America*. Cambridge, MA & London: The MIT Press.
- Edwards, P. 2010. *A Vast Machine. Computer Models, Climate Data and the Politics of Global Warming*. Cambridge, MA & London: The MIT Press.
- Funtowicz, S., & J. Ravetz. 1993. Science for the Post-Normal Age. *Futures* 25: 735-755.
- Gibbons, M., C. Limoges, H. Nowotny, S. Schwartzman, P. Scott, & M. Trow. 1994. *The New Production of Knowledge – The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. London: SAGE.
- Goeminne, G. 2011a. Heeft het klimaat nood aan consensus? Pleidooi voor een politiek van het denkbare. *Res Publica* 53 (4): 453-466.

- Goeminne, G. 2011b. Once upon a Time I Was a Nuclear Physicist. What the Politics of Sustainability Can Learn from the Nuclear Laboratory. *Perspectives on Science* 19 (1): 1-31.
- Goeminne, G. 2012a. De vloek van het groene vingertje. *Knack Extra Klimaat*, 21 november 2012. In uitgebreide versie beschikbaar via <http://gertgoeminne.wordpress.com/2012/11/21/vrijheid-in-tijden-van-smeltende-poolkappen/>.
- Goeminne, G. 2012b. Lost in Translation. Climate Denial and the Return of the Political. *Global Environmental Politics* 12 (2): 1-8.
- Goeminne, G., & K. François. 2010. The Thing Called Environment: What It Is and How to be Concerned with It. *Oxford Literary Review* 32 (1): 109-130.
- Gomart, E., & M. Hajer. 2002. Is That Politics? For an Inquiry into Forms in Contemporary Politics. *Looking Back Ahead: The 2002 Yearbook of the Sociology of the Sciences*, edited by B. Joerges & H. Nowotny. Dordrecht: Kluwer Publishers.
- Hagendijk, R. & H. Dijstelbloem. 2011. Omgaan met onzekerheid in wetenschap, politiek en samenleving. In *Onzekerheid troef: het betwiste gezag van de wetenschap*, uitgegeven door R. Hagendijk & H. Dijstelbloem. Amsterdam: Van Genneep.
- Jasanoff, J. & S.-H Kim. 2009. Containing the Atom: Sociotechnical Imaginaries and Nuclear Power in the US and South Korea. *Minerva* 47 (2): 119-446.
- Jasanoff, S. (ed.). 2004. *States of Knowledge. The Co-production of Science and Social Order*. London & New York: Routledge.
- Latour, B. 2004. Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern. *Critical Inquiry* 30 (2): 225-248.
- Latour, B., & S. Woolgar. 1979. *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*. London: SAGE Library of Social Research.
- Leroy, P. 2007. Wetenschap, samenleving en politiek: een debat met voorbeelden uit de milieusfeer. In *Wetenschap, maatschappij, politiek: wie stuurt wie?*, uitgegeven door S. Funtowicz, L. Goorden, J. Grin & P. Leroy. Delft: Eburon.
- Marres, N. 2005. No issue, No Public. *Democratic Deficits after the Displacement of Politics*. PhD diss., University of Amsterdam.

- Miller, C.A. 2004. Climate Science and the Making of a Global Political Order. In *States of Knowledge. The Co-production of Science and Social Order*, edited by S. Jasanoff. London & New York: Routledge.
- Pickering, A. (ed.) 1992. *Science as Practice and Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pielke, R.A. 2007. *The Honest Broker, Making Sense of Science in Policy and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verschraegen, G. 2012. Bruno Latour en de Res Publica. *Wijsgerig Perspectief* 52 (4): 24-31.
- Verschraegen, G. 2013. De vrije hand: innovatief denken. *Karakter* 42: 14-15.

Noten

- ¹ In wat volgt gebruiken we vaak de vrij ongenueanceerde term 'de wetenschap' aangezien we het hier hebben over de wetenschap als een afzonderlijke institutie in onze samenleving, die een geheel van sociale praktijken van bepaalde actoren omvat, gelegitimeerd door specifieke waarden en normen (Leroy 2007). Alhoewel het in de context van duurzaamheidskwesties vaak de natuurwetenschappen betreft, is onze analyse ook toepasbaar op de sociale wetenschappen, ook al is het waarschijnlijk zo dat bijvoorbeeld sociologisch onderzoek zich de reflexieve inzichten die hier naar voren worden gebracht tot op zeker hoogte eigen heeft gemaakt en veel meer geneigd is om met een voorwaardelijke stem te spreken.
- ² Zeker in Vlaanderen lijkt het niet overbodig om op het bestaan van dit onderzoeksveld te wijzen. Waar STS in de meeste Europese landen – met voorop Nederland, het Verenigd Koninkrijk en Scandinavië – een gevestigde en gerespecteerde positie heeft verworven in de academische wereld, met eigen onderzoeksgroepen en opleidingsonderdelen, staat het in Vlaanderen nog in zijn kinderschoenen.
- ³ We gebruiken hier en verder in de tekst de van het Engelse afgeleide en in onderzoeksmiddens breed gebruikte termen 'framen' en 'framing', omdat die beter dan het Nederlandse 'inkaderen' en 'inkadering' aangeven wat we bedoelen.
- ⁴ Een illusie die trouwens teruggaat op de allegorie van de grot van Plato (Goeminne & François 2010).
- ⁵ We verwijzen in deze context graag naar een coproductionistisch geïnspireerde analyse door De Krom et al. (2014) van de controverse die ontstond rond de GGO-veldproef in Wetteren in 2011.
- ⁶ De website <http://gentintransitie.com> biedt een mooi overzicht van dergelijke alternatieve praktijkvormen die zich momenteel in Gent ontwikkelen.
- ⁷ Het pleidooi voor *Slow Science* dat Isabelle Stengers uitsprak in 2011 bij de aanvaarding van de leerstoel Willy Callewaert kan geraadpleegd worden op <http://we.vub.ac.be/aphy/Stengers>. De *position paper* van *Science in Transition* is te vinden op <http://www.scienceintransition.nl>.

Over de auteurs

Prof. dr. **Brent Bleys** is docent binnen de vakgroep Handelswetenschappen en Bestuurskunde van de faculteit Economie en Bedrijfskunde van de Universiteit Gent. Hij doceert macro-economie, milieu-economie en -beleid en duurzame ontwikkeling binnen de opleidingen Handelswetenschappen en de master Algemene Economie. Zijn onderzoek situeert zich hoofdzakelijk in het Beyond GDP-domein waarbinnen hij alternatieve indicatoren voor economische welvaart bestudeert en op zoek gaat naar de link tussen duurzaamheid en maatstaven voor subjectief welzijn.

Prof. dr. **Thomas Block** is directeur van het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling en docent 'Duurzaamheid en governance' binnen de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Universiteit Gent. Hij is doctor in de politieke wetenschappen en licentiaat sociologie. Vanuit een complexiteitserkennend en genuanceerd constructivistisch perspectief analyseert hij proces- en machtsmechanismen binnen duurzaamheidskwesties. Meer concreet heeft zijn onderzoek betrekking op Vlaamse stadsprojecten, strategievorming en complexe besluitvorming, transitie governance, scenario's en toekomstverkenningen.

Prof. dr. **Maria Bouverne-De Bie** is doctor in de staats- en bestuurswetenschappen en voorzitter van de vakgroep Sociale Agogiek (Universiteit Gent). Haar onderzoek concentreert zich op het brede domein van het sociaal werk en de sociale pedagogiek, met specifieke aandacht voor de relatie tussen hulp en recht en voor onderzoek op het vlak van de jeugdzorg, samenlevingsopbouw, en stedenbeleid en stadsvernieuwingsprojecten.

Maarten Crivits is als doctoraal onderzoeker verbonden aan het Instituut voor Landbouw en Visserij (ILVO), afdeling Landbouw en

Maatschappij (L&M) en aan het Centrum Voor Duurzame Ontwikkeling (CDO), Universiteit Gent. Zijn doctoraal onderzoek spitst zich toe op politieke representatie en discursieve processen in de subpolitieke sfeer, waarbij hij het Vlaamse landbouw- en voedingssysteem als gevalstudie neemt. Daarnaast heeft hij onderzoekservaring met o.a. scenario-analyse.

Dr. **Gert Goeminne** is als postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen verbonden aan het Centrum Leo Apostel (VUB) en het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling (Universiteit Gent). Als doctor in de Natuurkunde bestudeert hij momenteel de politieke dimensie van duurzaamheidskwesties vanuit het perspectief van wetenschaps- en technologiestudies. Zijn onderzoek naar de epistemologische, materiële en sociale grondslagen van kennisproductie en technologische innovatie vormt op die manier een kritische onderbouwing voor het onderzoek rond duurzaamheidstransities.

Dr. **Sander Happaerts** is onderzoeksleider Milieubeleid en Duurzame Ontwikkeling aan het HIVA (Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving, KU Leuven) en docent Internationaal Milieubeleid bij LINES (Leuven International and European Studies, KU Leuven). Zijn doctoraatsdissertatie (KU Leuven, 2011), over het duurzameontwikkelingsbeleid van regionale overheden, kreeg een prijs van het Comité van de Regio's van de Europese Unie. Hij heeft expertise in duurzame ontwikkeling, transities, klimaatbeleid en duurzaam materialenbeheer. Momenteel coördineert hij het Steunpunt Transitie voor Duurzame Ontwikkeling (2012-2015).

Dr. **Jean Hugé** is onderzoeksmanager aan het Instituut voor Milieu & Duurzame Ontwikkeling van de Universiteit Antwerpen en is tevens vrijwillig medewerker aan het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling (Universiteit Gent) en aan het Systems Ecology & Resource Management Lab (Université Libre de Bruxelles). Hij is doctor in de Wetenschap, bio-ingenieur en heeft een master in Conflict & Development. Zijn onderzoek spitst zich toe op het discours en de praktijk van duurzaamheidsbeoordeling op verschillende beleidsniveaus, in het bijzonder in een Noord-Zuid context, op het vlak van energiebeleid en regionaal beleid. Hij is actief betrokken in internationale netwerken zoals de International Association for Impact Assessment (IAIA) en is mede-oprichter van het KLIMOS onderzoeksplatform Klimaat & Ontwikkelingssamenwerking.

Anneleen Kenis is master in de Psychologie en in de Duurzame Ontwikkeling en Menselijke Ecologie. Ze is momenteel als onder-

zoekster verbonden aan de KU Leuven, waar ze enerzijds de laatste hand legt aan haar doctoraat over ecologisch burgerschap en politisering, en anderzijds werkzaam is op een project rond de socio-economische kant van luchtvervuiling. De (de)politisering van het duurzaamheidsdiscours is voor haar niet louter een theoretische kwestie. Als onderzoekster-activiste tracht ze door acties, opiniestukken en boeken (o.a. *De mythe van de groene economie*, 2012) het debat ook in de samenleving aan te gaan.

Dr. Frank Nevens is landbouwkundig ingenieur en behaalde een doctoraat in de Toegepaste Biologische Wetenschappen. Hij werkte tien jaar aan de Universiteit Gent als onderzoeker en was ook manager van het Steunpunt Duurzame Landbouw (Stedula, 2002-2006). Dit verruimde zijn eigen kijk en wetenschappelijk werk tot meer systemische benaderingen van duurzaamheid in relatie tot landbouw. Na een jaar als IWT-adviseur begon hij als onderzoekscoördinator bij VITO (Vlaamse Instelling voor Technologisch Onderzoek, Mol), waar hij de concepten van transitie(management) en systeeminnovatie handen en voeten tracht te geven in een context van technologiegedreven onderzoek.

Dr. Erik Paredis is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling (Universiteit Gent). Hij is doctor in de Politieke Wetenschappen, licentiaat Economische Wetenschappen en licentiaat Germaanse Filologie. Zijn onderzoeksinteresse ligt vooral bij politieke vraagstukken van de transitie naar een duurzamere samenleving. Daarbij richt hij zich o.a. op het vraagstuk van *governance* en beleid, de rol van sociale bewegingen, de Noord-Zuid aspecten van duurzaamheid en de rol van technologie en wetenschap.

Dr. Griet Roets is als postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen verbonden aan de vakgroep Sociale Agogiek van de Universiteit Gent. Zij heeft een doctoraat in de Pedagogische Wetenschappen. Haar onderzoeksinteresses omvatten opvattingen van armoede, gender en diversiteit in het sociaal werk, burgerschapsopvattingen, en biografisch en interpretatief onderzoek. Zij is betrokken bij het Vlaams Armoedesteunpunt (VLAS).

Prof. dr. Rudi Roose is als docent Sociaal Werk verbonden aan de vakgroep Sociale Agogiek van de Universiteit Gent. Hij heeft een doctoraat in de Pedagogische Wetenschappen. Zijn onderzoek focust op de ontwikkeling van de handelingspraktijk van het sociaal werk in relatie tot ruimere maatschappelijke processen, zoals armoede en

sociale uitsluiting, neoliberalisering, enz. Hij heeft daarbij bijzondere aandacht voor de jeugdzorg.

Maarten Van Opstal is interdisciplinair doctoraatsonderzoeker aan de vakgroep Public Health (vub), de vakgroep Culturele Antropologie (ulb) en het Biocomplexity Laboratorium (ulb). Hij werkte als assistent en wetenschappelijk medewerker bij het departement Menselijke Ecologie en Biologie van de vub. Hij is licentiaat in de Vergelijkende Cultuurwetenschap en master in de Duurzame Ontwikkeling en Menselijke Ecologie. Als doctorandus bestudeert hij de culturele aspecten van duurzame ontwikkeling, met focus op culturele diversiteit en dynamiek, het biocultureel axioma en kritische analyse van participatieve en *community-based* strategieën in het Zuiden.

Prof. dr. **Aviel Verbruggen** is gewoon hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen. Hij verbindt technische en economische kennis met politieke belangstelling en ervaringen. Sinds 1975 participeert hij in het energiedebat over atoomenergie, energie-efficiëntie, hernieuwbare en warmtekracht elektriciteitsproductie, eu interne markten, klimaatbeleid en emissiehandel. In de jaren 1990 was hij de eerste voorzitter van de MiNa Raad en de grondlegger van de Milieu en Natuurrapportering Vlaanderen. Hij was ook twee jaar kabinetschef voor minister Dua. Sinds 1998 is hij lid van het IPCC.

Tom Waas is verbonden aan het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling (Universiteit Gent). Hij is econoom en promovendus in de milieuwetenschap. Gedurende zijn academische loopbaan specialiseerde hij zich in het concept en de historie van duurzame ontwikkeling, duurzaamheidsbeoordeling van verschillende systemen en duurzaam hoger onderwijs. Binnen dit laatste studiedomein focust hij op de rol van wetenschap in duurzame ontwikkeling en is hij betrokken bij verschillende Vlaamse en internationale netwerken. Momenteel verricht hij onderzoek voor het KLIMOS onderzoeksplatform Klimaat & Ontwikkelingssamenwerking en voor het Steunpunt Transitie Duurzame Ontwikkeling.